

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

22. évfolyam, 2013. évi 3. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztők:

Kántor Zoltán, Ferenc Viktória, Halász Iván

A „Magyar doktoranduszok a szomszédos országokban” c. tanulmányblokk
vendégszerkesztője: Papp Z. Attila

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Kántor Zoltán, Miskolczi Ambrus,
Szarka László, Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Doncsev Toso, Péntek János, Kocsis Károly,
Tóth Pál Péter, Halász Iván.*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250.

Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*

TARTALOM

TANULMÁNYOK

MAGYAR DOKTORANDUSZOK A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN

Papp Z. Attila – Csata Zsombor: Külhoni magyar doktoranduszok: nemzetközi kontextusok és Kárpát-medencei jellegzetességek	7
Székely Tünde – Dániel Botond – Talpas Botond: Erdélyi magyar doktorandusz hallgatók életpálya vizsgálata	34
Morvai Tünde: Helyzetkép a szlovákiai magyar doktoranduszokról	60
Ágyas Réka – Novák Anikó – Rózsa Rita: Pillanatfelvétel a vajdasági magyar doktoranduszokról	80
Ferenc Viktória: Kereső kutatók – a kárpátaljai magyar doktoranduszok egzisztenciális, magánéleti és szakmai kihívásai	101

ÉVFORDULÓ – VONÁSOK MÁRAI SÁNDOR ARCKÉPÉHEZ

Pomogáts Béla: Halotti beszéd a történelem felett – vonások Márai Sándor arcképéhez	136
--	-----

ÁLLAMPOLGÁRSÁG ÉS POLITIKAI KÖZÖSSÉG

Halász Iván: A magyar politikai közösség jogi újragondolása 2012 után – kiindulópontok, eszközök, dilemmák és veszélyek.....	152
--	-----

MŰHELY

Iancu Laura: „Nem vehetünk tőlük semmi lelkünk idvösségire való gyümölcsöt” A moldvai katolikus magyarok népi vallásosságának egyháztörténeti háttéréről	178
--	-----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Geoffroy, R.: A náci birodalomba betagolt Ausztria menekültjei Magyarországon (Komáromi Sándor).....	198
Misad K.: Szlovákiai intézménynevek magyarul (Cholnoky Győző)	204
Egner, D.: Carl Schmitt (1888-1985) jogfilozófiája és az antiszemitizmus (Komáromi Sándor).....	206
Keil, S.-Stahl, B.: Biztonsági közösség a Balkánon? A volt jugoszláv államok külpolitikája (Pethő-Szirmai Judit)	209

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.

1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 82-83.

Tel./fax: (+36-1) 225-2866.

Internet: www.lucidus.hu,

www.hhrf.org/kisebbssegkutatas,

<http://bgazrt.hu/npki/kiadvanyok/kisebbssegkutatas/1/>

A lap megjelenik negyedévenként.

Éves előfizetési ár: 4800 Ft (áfá-val),

külföldön 24 euró (+postaköltség: 12 € tengerentúlra, 8 € Európába).

Lapszámonkénti ár: 1200 Ft.

Előfizethető a kiadónál

a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.

Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.

Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215–2684

Auernheimer, G.: Görögország 2012-ben: két előrehozott parlamenti választás és az államadósság válság-kezelés (Komáromi Sándor)	212
---	-----

KISEBBSÉGI IRODALOM

Sápy Sz.: „Fohászokidok vala, és igen sír vala...” Tinódi Lantos Sebestyén (Cholnoky Olga)	216
--	-----

KISEBBSÉGI POLITIKA

Culea, M.: Az irodalmi ügynöki tevékenység aktuális trendjei, az ügynöki szerepkörök és a publikálás nehézségei Romániában (Pethő-Szirmai Judit)	219
--	-----

KISEBBSÉGI JOG

Cerman, I.: Emberi jogok az osztrák felvilágosodásban (Császári Éva)	223
--	-----

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Citirigă, D.: Föderalista kísértések: románok, magyarok és az autonómia problematikája a két világháború közötti időszakban (Tóth-Batizán Emese Emőke)	226
Kálmán G.: A török nyelv a 17. századi Erdélyi Fejedelemségben (Cholnoky Győző)	228
Tracy, J.: Úton Szigetvár felé: I. Ferdinánd magyar határvédelmi politikája 1548-1566 (Pethő-Szirmai Judit)	230
Beneš, J.: A szocialista populáris irodalom és a cseh -német szakadás az osztrák szociáldemokráciában 1890-1914 (Pethő-Szirmai Judit)	234
Skóra, W.: Kisebbségpolitika a lengyel konzuli szolgálat hatókörében a két világháború között (Komáromi Sándor)	238
Skordos, A.: Görögország pánszláv ellenségképe a 19-20. században (Komáromi Sándor).....	242
RESUME	247

CONTENTS

ESSAYS

HUNGARIAN PHD STUDENTS IN THE NEIGHBOURING STATES OF HUNGARY

Attila Papp Z. – Zsombor Csata: Hungarian PhD Candidates beyond the Border of Hungary: International Context and Particular Characteristics in the Carpathian Basin	7
Tünde Székely – Botond Dániel – Botond Talpas: Carrier-path Analysis of Ethnic Hungarian PhD Students from Transylvania	34
Tünde Morvai: Report on the Hungarian PhD students in Slovakia	60
Réka Ágyas – Anikó Novák – Rita Rózsa: Snapshot of Hungarian PhD Student in Vojvodina	80
Viktória Ferenc: Re(searchers) – existential, private life and professional challenges of Transcarpathian Hungarian PhD Students	101

ANNIVERSARY

Béla Pomogáts: Funeral Oration over History – Refining Touches to Sándor Márai's Portrait	136
---	-----

CITIZENSHIP AND POLITICAL COMMUNITY

Iván Halász: Re-thinking the Hungarian Political Community in Legal Terms after 2012 – Starting Points, Solutions, Dilemmas and Risks	152
---	-----

WORKSHOP

Laura Iancu: "We can take no fruit from them for the salvation of our soul" – On the Church Historical Background of the Folk Religiousness of Moldovan Catholic Hungarians	178
---	-----

REVIEWS

NATIONAL AWARENESS, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Geogffroy, R.: Refugees in Hungary, fleeing Austria merged into the Nazi Empire (Komáromi, Sándor)	198
Misad K.: The Designation of Slovakian Institutions in Hungarian (Cholnoky, Győző)	204

Egner, D.: Carl Schmitt's (1888-1985) Law Philosophy and Anti-Semitism (Komáromi, Sándor)	206
Keil, S.-Stahl, B.: A Security Community in the Balkans? The Foreign Policies of the Post-Yugoslav States (Pethő-Szirmai, Judit)	209
Auernheimer, G.: Greece in 2012: Two Parliamentary Elections Brought Forward and Public Debt Crisis Management (Komáromi, Sándor)	212

MINORITY LITERATURE

Sápy Szilvia: "He prayeth and crieth greatly..." Sebestyén Tinódi "Lantos" (Cholnoky, Olga)	216
--	-----

MINORITY POLICY

Culea.M.: Current Trends in Literary Agenting, the Roles of Literary Agents and the Hardships of Getting Published in Contemporary Romania (Pethő-Szirmai, Judit)	219
---	-----

MINORITY LAW

Cerman, I.: Human Rights in the Age of the Austrian Enlightenment (Császári, Éva)	223
--	-----

HISTORY OF THE NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Citiriga, D.: Federalist Temptations: Romanians, Hungarians and the Issue of Autonomy Between the Two World Wars (Tóth-Batizán, Emese E.)	226
Kálmán G.: The Turkish Language in the Principality of Transylvania in the 17 th Century (Cholnoky, Győző)	228
Tracy, J.: The Road to Szigetvár (Pethő-Szirmai, Judit).....	230
Beneš, J.: Socialist Popular Literature and the Czech-German Split in Austrian Social Democracy, 1890-1914 (Pethő-Szirmai, Judit)	234
Skóra, W.: Minority Politics in the Competence of the Polish Consular Service Between the Two World Wars (Komáromi, Sándor)	238
Skordos, A.: The Pan-Slav Image of the Enemy in Greece in the 19 th -20 Centuries (Komáromi, Sándor)	242

RESUME	247
--------------	-----

MAGYAR DOKTORANDUSZOK A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN

Papp Z. Attila – Csata Zsombor

Külhoni magyar doktoranduszok: nemzetközi kontextusok és Kárpát-medencei jellegzetességek¹

1. Bevezető

Talán nem szükséges bizonyítani, hogy a doktorandusz képzésben részvevő fiatalok egy ország vagy térség tudományos utánpótlását képezik. Ugyanakkor a felsőoktatás eltömegesedése statisztikai értelemben azt is jelenti, hogy az oktatás felsőbb szintjein egyre több hallgatóval kell számolni, ami felveti azt a kérdést is, hogy a doktoranduszképzésben való részvétel feltételezhetően nem kizárólag csak a tudós életpálya megalapozását jelenti, hanem az ifjúsági (felnőttkor előtti) életszakasz iskolai életpálya általi megnyújtását is. Ez az ifjúsági moratórium a felnőtté válás előszobájának tekinthető: a doktoranduszok ugyan már felnőttek, a felsőfokú végzettségen túl, ám a szakmai élet kiteljesedése előtt állnak. A szakmai identitás kialakításához kötődő munkahelykeresés és egzisztencia-teremtés kihívásai egyaránt érintik őket, amelyek feltételezhetően a magánéleti vonatkozásokra (családi állapot, gyerekvállalási kedv stb.) is kihatnak.

¹ A kutatás munkacíme: ARANYMETSZÉS 2013. Külhoni magyar doktoranduszok a Kárpát-medencében. A kutatást az MTA Domus Programja támogatta. A szerzőkön kívül a kutatócsapat tagjai voltak: Székely Tünde, Dániel Botond, Herman Gábor (Erdély), Bajcsy Ildikó, Morvai Tünde (Felvidék), Novák Anikó, Ágyas Réka, Rózsa Rita, Zsivity Tímea (Vajdaság), Ferenc Viktória, Séra Magdolna (Kárpátalja).

Magyarország és a határon túli magyarok szempontjából többszörösen is összetett kérdés a doktoranduszok helyzete. Először is nem egyszerű definiálni a határon túli/külhoni magyar doktorandusz fogalmát, hiszen a PhD képzésben résztvevők eleve nagyobb mobilitással rendelkeznek, egy jó részük alapképzésüktől függetlenül magyarországi intézményekbe végzi tanulmányait, és egyre inkább lehetséges, hogy már magyar állampolgár is. Ha így van, akkor felmerül a kérdés, egyáltalán még határon túli-e avagy nem? De a fogalmi distinkciótól függetlenül talán fontosabb kérdés az, hogy az állampolgárság megszerzése hogyan hat ki- és vissza a szakmai karrierre. Mint jeleztük, a doktorandusz-lét eleve mobilitást és (szakmai, identitásbeli, magánéleti stb.) keresést feltételez, és e logikában az új állampolgárság óhatatlanul is új perspektívákat jelenthet. A szomszédos országokból származó magyar nemzetiségűek magyarországi szakmai integrációja individuális szinten sikerként tételezhető, a magyar-magyar agyelszívás azonban visszahathat a „hátramaradt” közösségre. Minél többen vesznek részt a magyar PhD-képzésben, annál nagyobb mértékben fennáll a kockázata az értelmiségi kivándorlásnak. Míg a nagyobb erdélyi magyar közösségnek nagyságrendjét tekintve ez nem oly mértékű kockázat, a kisebb közösségeket ez a potenciális kivándorlás feltételezhetően jobban érinti.

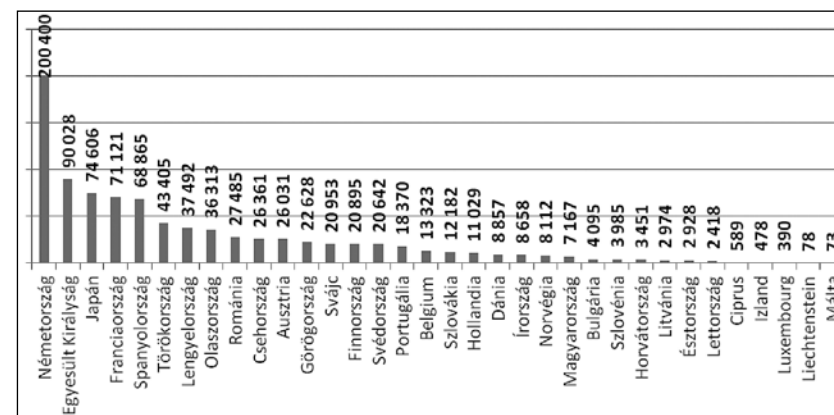
2. Nemzetközi és magyarországi kontextusok, adatok

A doktoranduszokra vonatkozó célzott nemzetközi összehasonlító kutatásokkal úgy tűnik még adós a felsőoktatás szociológia, ám bizonyos indikátorok mentén meglehetősen részletes képet kaphatunk ezen hallgatói csoportról. Az alábbiakban az EUROSTAT adatbázisait² használva néhány fontosabb indikátor segítségével felvázoljuk az EU és más országok doktori képzésében résztvevők adatait. A legtöbb doktoranduszt az USA-ban regisztrálták, itt közel félmillió hallgató van. Európán belül Németország emelkedik ki az abszolút számok tekintetében, majd pedig

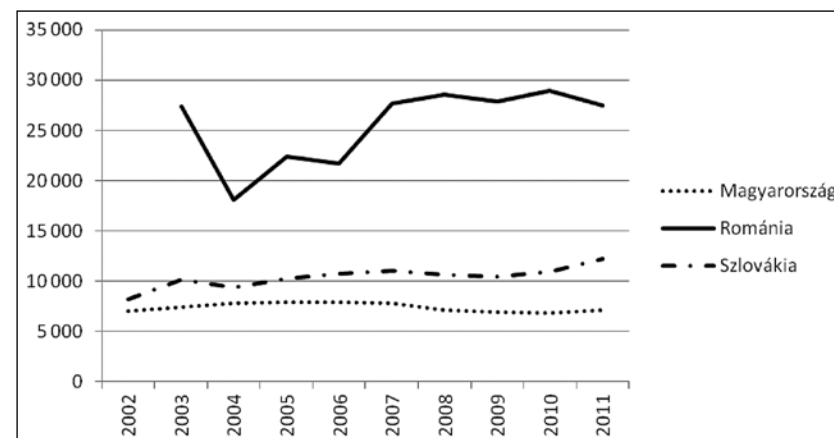
² <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/database>

az Egyesült Királyság, Franciaország és Spanyolország következik a sorrendben. A francia szintet kissé meghaladja Japán adata is, itt közel 75 ezer PhD hallgatóról tudnak (1. ábra).

1. ábra. Doktori tanulmányokat folytatók száma – 2011 (forrás: EUROSTAT)³

2. ábra. Doktoranduszok száma 2002-2011 között Magyarországon, Szlovákiában és Romániában (forrás: EUROSTAT)

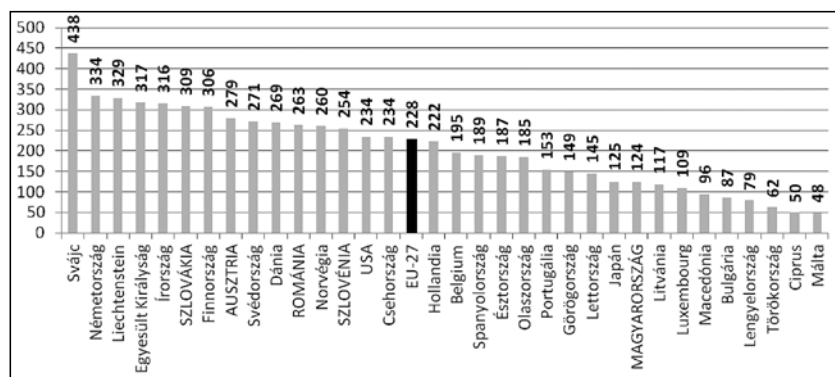

³ Az ábra áttekinthetősége miatt nem tüntettük fel az USA adatát, ahol 492 345 PhD-hallgatót tartanak számon.

A doktoranduszok számát a régiókbeli országokban idősorosan vizsgálva (2. ábra) lassú növekedés állapítható meg Romániában és Szlovákiában, míg Magyarországot sokkal inkább stagnálás jellemzi: itt ugyanis a 2002 és 2011 közötti időszakban gyakorlatilag nem változott a PhD-képzésben részt vevők száma. Az is szembeötlő ugyanakkor, hogy a lakosság számát tekintve a Magyarországhoz képest feleakkora Szlovákiában a doktoranduszok száma mindegyik évben nagyobb, és 2011-ben szinte duplája a hazai szintnek.

A képzésben résztvevők abszolút száma mellett egy másik fontos indikátor az 1 millió főre jutó PhD fokozatot szerzett személyek száma (3. ábra). Ez a szám az EU-ban 228 főt jelentett, és megállapíthatjuk azt is, hogy Magyarország e vonatkozásban az EU átlagához, és régióbeli országokhoz képest is nagyon lemaradt. Míg Szlovákiában e mutató 309, Romániában 263, addig Magyarország a maga 124-es értékével a dél-európai és balkáni országok szintjén található. Igaz, e tartományba tartozik Japán és Lengyelország is, ám mégis szembeötlő az, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján, Magyarország – talán Szerbia⁴ és Ukrajna kivételével⁵ – gyakorlatilag összes szomszédjához képest nagyságrendekkel lemaradt.

3. ábra. 1 millió főre jutó doktori fokozatot szerzett személyek száma 2011-ben (forrás: saját számítás az EUROSTAT, illetve az USA és Japán demográfiai adatai alapján)

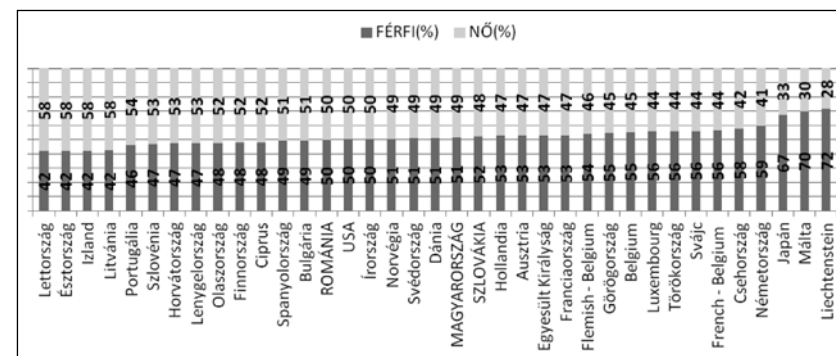

⁴ Itt 65-70-re becsülik ezt a számot. (Ld. még Ágyas – Novák – Rózsa tanulmányát a jelenlegi lapszámban – szerk. megj.)

⁵ Ukrajna vonatkozásában nem áll rendelkezésünkre pontos adat.

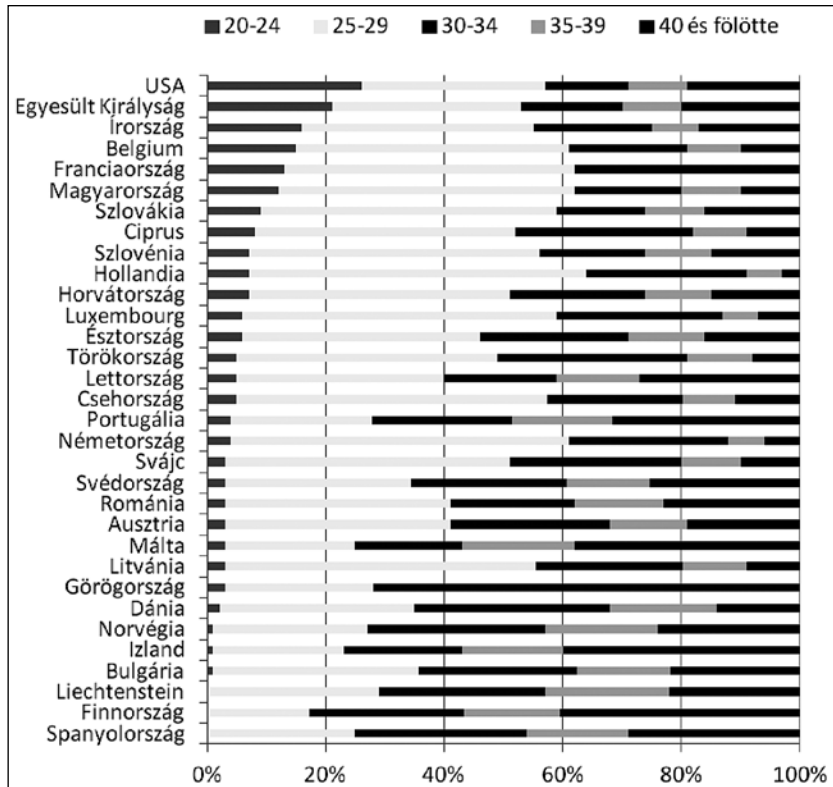
A doktoranduszok nemi megoszlása tekintetében megállapíthatjuk, hogy az EU szintjén 2011-ben a férfiak voltak túlsúlyban (53 százalék a férfiak aránya a nők 47 százalékával szemben). Ez országonként eltérő mintázatot mutat, és megállapíthatjuk azt is, hogy a kutatásunkba bekeült országok esetében a nemi arányok az EU átlaghoz képest valamivel nagyobb mértékben tolódtak el a nők irányába. Ilyen szempontból a nemi egyenlőtlenségek kisebb mértékben érhetőek tetten, mint az EU szintjén, Romániában például fele-fele arányban találunk férfi és női PhD képzésre beiratkozott hallgatót. Itt nem részletezett adatok alapján továbbá az is leszűrhető az EUROSTAT adatbázisaiból, hogy a végzetek nemi aránya különösebben nem tér el a beiskolázási adatoktól. 2011-ben a végzetek körében az EU szintjén továbbra is fennmarad az előbb jelzett 53-47-es férfi-női arány. Nemi szempontból lemorzsolódás talán éppen Magyarország vonatkozásában állapítható meg, itt a PhD-t szerettek körében 53 százalék a férfiak aránya, szemben a beiskolázási 51 százalékhoz képest.

4. ábra. Doktori tanulmányokat folytatók nemi megoszlása, 2011 (forrás: EUROSTAT)

A vizsgált országok összesített szintjén megállapíthatjuk, hogy a doktoranduszok 6 százaléka a legfiatalabb, 39 százaléka a 25-29 évesek, további mintegy negyedük a 30-34 évesek, 12 százalék pedig a 35-39 évesek korcsoportjába tartozik, és 17 százalék 40 évnél is idősebb. Azt is megállapíthatjuk az 5. ábra alapján, hogy az angolszász oktatási rendszerek a fiatalabb korosztályt nagyobb valószínűséggel beengedik a doktori képzésbe, mint a kontinentális Európában. A legtöbb doktorandusszal

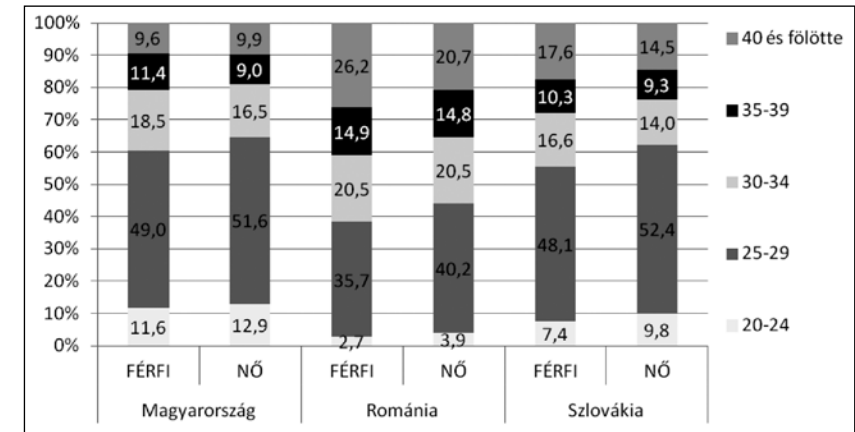
5. ábra. Doktoranduszok megoszlása korcsoportok szerint, 2011 (forrás: EUROSTAT)

rendelkező Németországban például a jellemző korcsoportok a 25-29, illetve a 30-34 évesek, akik az összes PhD-sek 86 százalékát kiteszik, míg Franciaországban idősebbek gyakorlatilag nincsenek a rendszerben. Magyarország és Szlovákia nagyjából követi e kontinentális modellt, ám rendszereik alulról és felülről is nyitottak: azaz nemzetközi összehasonlításban relatív magas a legfiatalabb és legidősebb korosztályok részvétele a tudományos utánpótlás képzésben. Románia PhD képzési rendszere egyértelműen az idősebb korosztályok irányába mozdult el, itt a 30 év-nél idősebbek részaránya közel 60 százalékos.

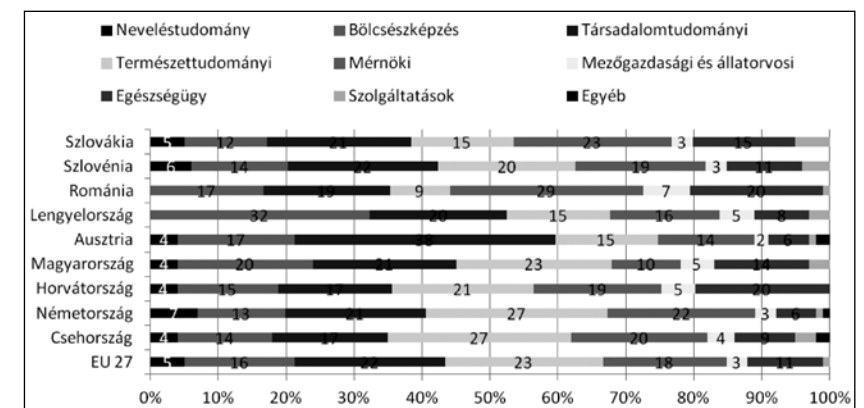
Az életkort és nemi hovatratozást egyszerre vizsgálva mindhárom régióinkbeli országban megállapítható (6. ábra), hogy az életkor növekedésével növekszik a nők lemaradása is, igaz nem azonos arányban.

6. ábra. Korcsoportok szerinti megoszlás nemeken belül – 2011 (forrás: EUROSTAT)

Szlovákiában és Magyarországon 34 éves kor után érződik a lemaradás, míg Romániában hangsúlyosabban a 40 év fölöttiek körében. Ez nyilván összefügg azzal is, hogy a román rendszer életkor szerint jobban szűr, hiszen a 20-24 évesek rétege meglehetősen szűk, szemben a másik két országgal. A romániai doktoranduszok késleltetve (vagy késleltetésre ítélve) vannak a tudományos pálya elkezdése tekintetében, a nemi egyenlőtlenségek ezért a későbbi időszakban érvényesülnek.

7. ábra. Doktoranduszok szakterület szerinti aránya az EU-ban és néhány közép- és kelet-európai országban, 2011 (forrás: EUROSTAT)

Az EU országokban relatív kiegyenlített a bölcsészeti, társadalomtudományi, természettudományi és mérnöki területeken doktorálók összesített aránya (16 és 23 százalék között mozog), és jelentős a (humán) egészségügyi szakterületen tanulmányokat folytatók aránya is (11 százalék). Magyarország nagy vonalakban igazodik ezekhez a trendekhez, lemaradás talán a mérnöki képzésben tanulók tekintetében tapasztalható, itt 8 százalékpontos lemaradás tapasztalható. A környező országok közül Románia a mérnöki és orvosi PhD-sek tekintetében felülreprezentált az EU-hoz képest, nagyobb lemaradás a természettudományi képzés területén mutatható ki (7. ábra).

A felsőoktatás szociológián belül a doktoranduszok célzott kutatása sokáig inkább elhanyagolt területnek mutatkozott nem csak Magyarországon, hanem máshol is. Az első nagyobb, nemzetközi összehasonlító igényrel készült kutatás 2009-ben készült, amelynek adatait 2011-ben jelentették meg.⁶ A jobbra leírás (és nem modellalkotás) szándékával készült kutatás 12 országra terjedt ki,⁷ és két nagyobb kérdést akart megválaszolni: milyenek a doktoranduszok élet-, társadalmi és szakmai körülményei, illetve milyen eltérések mutatkoznak az európai országok között a doktori képzést illetően. A kutatás főbb eredményei szerint az országok zömében a doktorandusz képzésben a férfiak vannak túlsúlyban, életkoruk nagyjából a 26-35 éves tartományba esik, nagyobb részük pedig élettársi kapcsolatban él és nincs gyerekük. A megkérdezettek mintegy kétharmada nappali hallgató, és jelentős részük abban reménykedik, hogy kutatóként fog dolgozni. Mobilitás szempontjából érdemes kiemelni, hogy csak mintegy 10 százalék kezdte el doktori tanulmányait abban az országban, ahol diplomát is szerzett. A doktori képzés finanszírozása kapcsán a szerzők kiemelik, hogy a támogatás mértéke rendszerint alacsonyabb az igényeknél, és ennek egyenes következménye a családi tervezés elhalasztása is. Ugyanezt erősíti az is, hogy a doktori tanulmányok befejezésére fordítható idő szűkös, így a gyerekvállalás is kitolódik egy későbbi életszakaszra. A megkérdezett doktoranduszok véleménye szerint a témavezető kulcsfontosságú a doktori képzésben,

⁶ http://www.eurodoc.net/wp-content/uploads/2012/10/Eurodoc_survey_I_report_2011.pdf

⁷ Magyarország és jelen vizsgálatunkban is szereplő országok nem vettek részt a kutatásban.

ám kiemelik azt is, hogy a kutatásetikai ismeretek átadására, valamint a konvertálható készségek fejlesztésére fordítható tárgyak elenyészőek vagy teljesen hiányoznak a képzésekből.⁸

Magyarországon az első átfogóbb vizsgálatot 1999-ben végezték,⁹ később pedig a már végzetek munkaerő-piaci esélyeit is górcső alá vették,¹⁰ illetve készült egy lokális (debreceni) vizsgálat is.¹¹ Egy 2007-re tervezett, ám csak 2009-re megvalósuló vizsgálat újra megcélolta a magyarországi doktoranduszokat, amelynek során on-line kérdőívvel 226 személytől kaptak értékelhető válaszokat. Noha a szerzők maguk is jelzik, hogy a felmérés nem tekinthető reprezentatívnak, az adatokat tájékoztató jelleggel közlik.¹² Adataikból az derül ki, hogy a doktoranduszok 37 százaléka másodgenerációs értelmiségi családból származik, körülbelül fele már házas. A válaszadók nagymértékben elégedettek a témavezetővel, és kétharmaduk újra ezt a témavezetőt választaná.

Egy másik nagyobb magyarországi kutatás eredményei 2010-ben jelentek meg. E kutatás a fokozatszerzés utáni éveket elemezte, azt vizsgálták hogyan alakulnak a fiatal kutatói életpályák, illetve mire jó a PhD a munkaerőpiacon.¹³

A 2012/2013-as tanévben 446 olyan doktorandusz hallgatót tartottak számon a magyarországi intézményrendszerben, akik Szlovákiából, Romániából, Ukrajnából és Szerbiából származnak. A hivatalos adatok ugyan az állampolgárságot tartják nyilván, ezért a négy ország összes fiatalja nem biztos, hogy magyar nemzetiségű, ám mivel e képzések –

⁸ <http://www.eurodoc.net/projects/completed-projects/eurodoc-survey-i/>

⁹ Rövid ismertetését lásd Kucsera Tamás Gergely – Szabó Tímea (szerk.): *A doktori képzés Magyarországon – szervezetek, szereplők, hallgatók*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2009.

¹⁰ Fábri György: Kutatási jelentés a doktori fokozatot szerzettek munkaerő-piaci esélyeit feltáró kutatási programról. FTT 2002. Idézi Kucsera – Szabó i.m.

¹¹ Fináncz Judit: Doktoranduszok szakmai és magánéleti tervei. EDUCATIO 2007/3. 487-518.

¹² Kucsera Tamás Gergely – Szabó Tímea (szerk.): *A doktori képzés Magyarországon – szervezetek, szereplők, hallgatók*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2009.

¹³ Ld. Mosoniné Fried Judit – Tolnai Márton (szerk.): *Fiatal kutatók. Az életpálya kezdete*. Typotext Kft, 2010.

két intézményt leszámítva – elsősorban magyar nyelven zajlanak, joggal feltételezzük, hogy magyar nemzetiségűekről van szó. (ld. 1. táblázat)¹⁴

1. táblázat. Román, szerb, ukrán és szlovák állampolgárságú doktoranduszok aránya Magyarországon felsőfokú intézmények szerint (2012/2013-as tanév)

Intézmény neve	állampolgárok aránya			
	román	szerb	ukrán	szlovák
Eötvös Loránd Tudományegyetem	23,3	18,5	28,6	38,8
Debreceni Egyetem	15,7	1,9	33,3	10,2
Közép-európai Egyetem	12,4	7,4	4,8	0
Pécsi Tudományegyetem	9	16,7	2,4	4,1
Szegedi Tudományegyetem	8,1	33,3	6	2
Szent István Egyetem	7,6	0	0	4,1
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem	5,2	3,7	1,2	4,1
Debreceni Református Hittudományi Egyetem	4,8	0	1,2	0
Budapesti Corvinus Egyetem	3,8	3,7	2,4	7,1
Semmelweis Egyetem	2,9	3,7	3,6	4,1
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	2,4	5,6	14,3	11,2
Nyugat-magyarországi Egyetem	1,4	0	0	2
Károli Gáspár Református Egyetem	1	0	2,4	0
Magyar Képzőművészeti Egyetem	1	1,9	0	1
Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem	0,5	0	0	1
Miskolci Egyetem	0,5	0	0	1
Pannon Egyetem	0,5	0	0	0
Moholy-Nagy Művészeti Egyetem	0	0	0	0
Széchenyi István Egyetem	0	1,9	0	9,2
Színház- és Filmművészeti Egyetem	0	1,9	0	0
ÖSSZESEN	100	100	100	100
N=	210	54	84	98

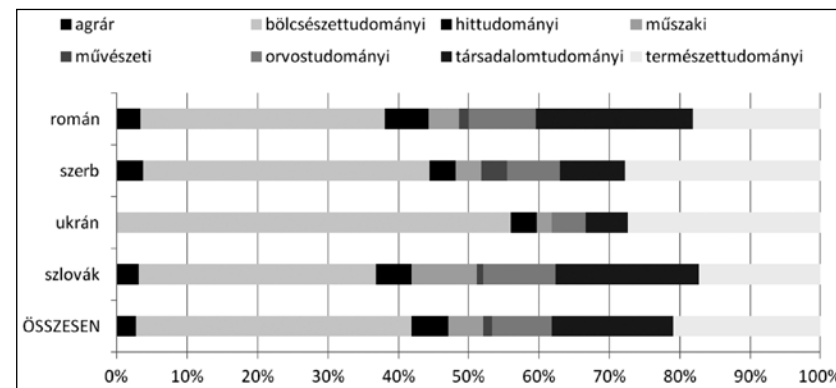
Összesítve tekintve megállapíthatjuk, hogy leginkább az ELTE-nek van vonzereje a határon túli diákok körében, de ugyanakkor erőteljes regionális hatások is érvényesülnek: a vajdaságiak elsősorban Szeged-

¹⁴ Az adatok ismertetésénél e bizonytalanságtól eltekintünk, az összesítések tartalmaznak a származási ország összes hallgatóját. Legnagyobb torzítást valószínű a CEU-n tanuló hallgatók okozhatják, hiszen feltételezhetjük az ott tanuló 26 román állampolgár minden bizonnyal nem mind magyar nemzetiségű.

re, kisebb mértékben pedig Pécsre, a kárpátaljaiak Debrecenbe, a szlovákiaiak több mint fele pedig Budapestre igyekszik tanulmányaikat folytatni. Mivel az erdélyiek összességének nincs egy behatárolható magyarországi oktatási centruma, elsősorban a főváros jelent vonzerőt. Igaz, kisebb mértékben itt is van egyfajta regionális átnyúlás Partium és Debrecen között. Ugyanakkor a többi egyetemi centrum is mutat némi vonzerőt az erdélyiek számára. Mindezt úgy fordíthatjuk le, hogy a magyarországi továbbtanulás helyszínét – gazdasági racionalitásra építve – elsősorban az intézmények közelsége határozza meg, ami közvetetten összefügg a hallgatók szociális helyzetével (a közelebbi képzés könnyebben elérhető, ezért olcsóbb).

A vizsgált négy ország fiataljai Magyarországon elsősorban bölcsészettudományi, másodsorban természettudományi, harmadrészt pedig különféle társadalomtudományi (ide soroltuk a társadalomtudományi, gazdasági, jogi, politológiai, regionális tudományi területeket) képzésekben vesz részt. Az orvostudományi szakterület átlagosan 8,5 százalékos, a műszaki és hittudományi képzésekben résztvevők aránya mintegy 5 százalékos. A szakterületi megoszlás sok tényező függvénye, ám kettőt mindenképpen ki kell emelnünk: egyaránt befolyásolja ezt a kibocsájtó és befogadó felsőoktatási szerkezet – mint korábban láttuk: regionális kínálat – is.

8. ábra. Román, szerb, ukrán és szlovák állampolgárságú doktoranduszok aránya Magyarországon a doktori iskola szakterülete szerint (2012/2013-as tanév)

3. Az Arany Metszés 2013 kutatás célja és módszertani megfontolások

A Kárpát-medencei magyar nemzetiségű doktoranduszok pontos számát, jelenlegi tartózkodási helyüket, a munkaerőpiacon betöltött pozícióikat, doktori tanulmányaik jelenlegi állását, a tudományos világba való integrációs törekvéseik irányát és mértékét illetően kevés vagy részleges információval rendelkezünk. Éppen jelen kutatásunk keretében sikerült részletes adatsorokhoz jutnunk a magyarországi felsőoktatási rendszerbe integrálódott külföldi magyarokról, de összességében mégis lehetnek hiányérzeteink. Kutatásunkkal ezt a hiányt igyekeztük pótolni, ugyanis fő célunk az volt, hogy információkhoz jussunk a Kárpát-medencei magyar doktoranduszok doktori tanulmányait, későbbi elhelyezkedésüket illetően.

A kutatás központi kérdései az alábbiak voltak:

- (1) Hány Kárpát-medencei magyar fiatal vesz részt jelenleg a doktori képzés különböző formáiban, azaz milyen tudományos rekrutációs bázissal számolhat a kárpát-medencei magyarság (és ez tudományterületenként hogyan oszlik meg)?
- (2) Milyen irányú a doktoranduszok integrációs törekvése (szülőföldjük, a többségi állam vagy Magyarország, esetleg valamely más ország tudományos hálózatához kívánnak csatlakozni)?
- (3) Milyen sikerrel képesek a Kárpát-medencei magyar doktoranduszok beágyazódni a tudományos társadalomba (melyek a legfontosabb problémáik)?

Módszertani szempontból és koncepcionális kereteit illetően felmérésünk leginkább a 2009-es magyarországi felméréshez hasonlít. Kutatásunk szintén on-line módon történt, és a kérdőívben 6 nagyobb témakört érintettünk: a doktoranduszok szocio-demográfiai háttere, munkaerő-piaci helyzete, a doktori iskolákkal kapcsolatos információk és vélemények, jövőtervek a képzés után, valamint a helyi doktorandusz szövetségek szerepének megítélése.

Az on-line kérdőíveket Romániában, Szerbiában, Szlovákiában és Kárpátalján, illetve internetes fórumokon terjesztettük, és célunk az volt, hogy külföldi magyar doktoranduszok töltsék ki, függetlenül attól, hogy Magyarországon, saját országukban vagy máshol tanulnak. A kér-

dőívek régióspecifikusak voltak, jelen elemzésben azonban az összevont adatbázist, közel 500 személy adatait dolgoztuk fel.¹⁵

Adatainkat nem tekinthetjük reprezentatívnak, ugyanis nem állnak rendelkezésünkre olyan háttér adatok, amelyekkel összevetve eredményeinket, ki lehetne jelenteni ezt. Megbízható összesített adatokkal csak a Magyarországon tanuló hallgatókról rendelkezünk,¹⁶ illetve Románia és Szlovákia otthon tanuló diákjairól vannak hivatalosnak tekinthető listáink.

4. Jellegzetes iskolai útvonalak

Válaszadóink mintegy egyharmada Romániában/Erdélyben nevelkedett, a többiek közel azonos arányban oszlanak meg a másik három régió között. A kérdőívben viszont rákérdeztünk az állampolgárságra is, amely alapján a válaszadók mintegy 10 százaléka már a magyar állampolgárságot jelölte meg elsődlegesnek. Az állampolgárság szempontjából „ki-lépők” aránya (azaz azok aránya, akik a nevelkedési országukhoz képest más állampolgárságot jelöltek meg) legmagasabb a vajdaságiak körében (18 százalékkal), őket követik a kárpátaljaiak, majd az erdélyiek (12, illetve 8 százalékkal). Felvidéki válaszadóink közül senki sem jelölte meg a magyar állampolgárságot elsődlegesnek. Ennek feltételezhetően az az oka, hogy Szlovákiában az eddigi tapasztalatok szerint retorziók érhetik azokat, akik nyilvánosan is vállalják a magyar állampolgárságukat.

A válaszadók valamivel több, mint egyharmada második állampolgárságot is feltüntetett, és ezek nagy többsége (77 százalékkal) magyar állampolgárságot jelent. Második állampolgárságot leginkább az erdélyiek és vajdaságiak jeleztek (azonos arányban: 39 százalékkal), kisebb mértékben pedig a kárpátaljaiak (20 százalékkal), a felvidékiek közül mindössze két személy tüntetett fel (magyar) állampolgárságot.

¹⁵ Ezért a beszámoló részét képező regionális tanulmányok egyes adatait eltérhetnek az itt bemutatásra kerülő regionális adataiktól.

¹⁶ Köszönet ezúttal is az Oktatási Hivatal munkatársainak, hogy az MTATK Kisebbségkutató Intézete számára lehetővé tette ezen adatokhoz való hozzáférést.

A kérdőívet kitöltők átlagos életkora 30,3 év. A származási (nevelkedési) ország függvényében vizsgálva megállapíthatjuk, hogy statisztikailag is szignifikáns eltéréseket tapasztalhatunk: a legfiatalabbak a kárpátaljaiak, illetve a felvidékiek, míg a másik két ország doktoranduszai idősebbek. Ezeket az eltéréseket részben a kibocsájtó ország iskolaszervezete is magyarázza: míg például Kárpátalján általában 17 évesen érettségiznek, más országokban ez rendszerint 18 éves korban történik.¹⁷

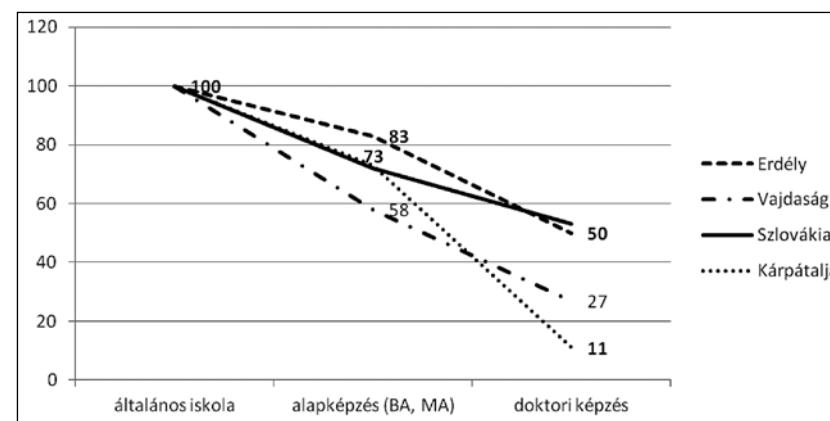
Adataink lehetővé teszik a doktoranduszok korábbi iskolai útvonalának felvázolását is. Mivel rákérdeztünk arra, 14 éves koráig hol nevelkedett, illetve tudjuk az alapképzés és doktori tanulmányok helyszínét is, meg tudjuk becsülni az oktatási migráció, illetve a szülőföldi oktatási útvonalak arányát is. Ha 100 százaléknak vesszük a 14 éves korig történő nevelkedési helyet, ahol alanyaink feltételezhetően az általános iskolát is befejezték, láthatjuk (9. ábra), hogy a doktorihoz szükséges alapképzés helyszíne már részben „eltolódik” a szülőföldről (rendszerint Magyarországra). A középfokú és alapképzés közötti iskolai átmenet egyben magyar-magyar migrációt is jelent a majdani doktoranduszok szemszögéből: a vajdasági doktoranduszoknak csak kicsivel több, mint fele fejezte be az alapképzést szülőföldjén, míg a kárpátaljaiaknak és a felvidékieknek valamivel kevesebb, mint háromnegyede, az erdélyi doktoranduszoknak pedig mintegy 83 százaléka végezte otthon az alapképzést.

A doktori képzés felé haladva, a felsőoktatási útvonal második szakaszában tovább növekszik az anyaország felé való migráció: az általános iskolai képzés szülőföldi helyszínéhez képest a legkisebb mértékben (mindössze 11 százalékban) a kárpátaljaiak tudnak saját régiójukban doktori képzést végezni. Ez természetesen összefügg a helyi képzési kínálattal is: míg alapképzésben magyarul Beregszászon és Ungváron is lehet tanulni, doktori tanulmányokat (aspirantúrát) már csak az Ungvári Nemzeti Egyetemen lehet folytatni. Az oktatási migráció mértéke az erdélyiek körében is növekszik a doktori tanulmányok felé haladva, és a doktoranduszok fele már Magyarországon folytat tanulmányokat. A fel-

¹⁷ Mivel a regionális tanulmányok részletesebben kitérnek a szocio-demográfiai adatokra, ezek ismertetésétől eltekintünk.

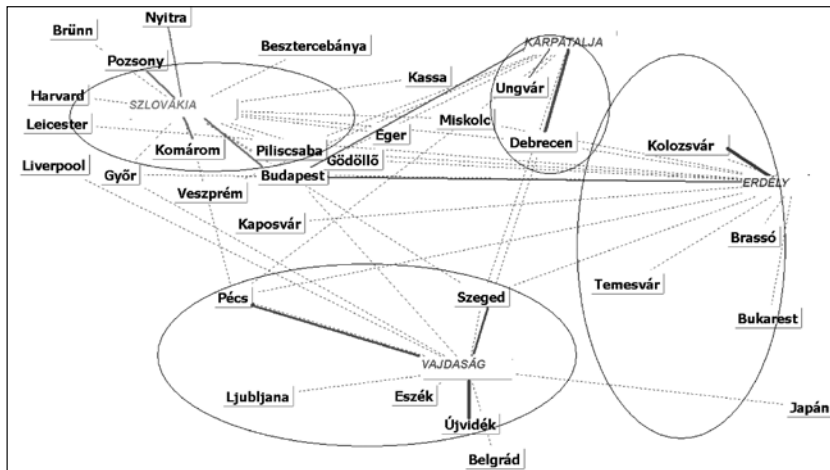
vidékieknek szintén mintegy fele nem szülőföldjén tanul, ám az erdélyi adatokkal ellentétben itt az alapképzésből a doktori tanulmányokba való átmenet mértéke tompul az általános iskolai képzés és alapképzés közötti átmenet mértékéhez képest, nem utolsósorban azért, mert a Selye János Egyetemen is lehet doktori tanulmányokat folytatni. Az adatainkból tovább látszik az is, hogy a vajdasági doktoranduszok alig negyede tanul szülőföldjén.

9. ábra. A doktoranduszok szülőföldi oktatási útvonalai

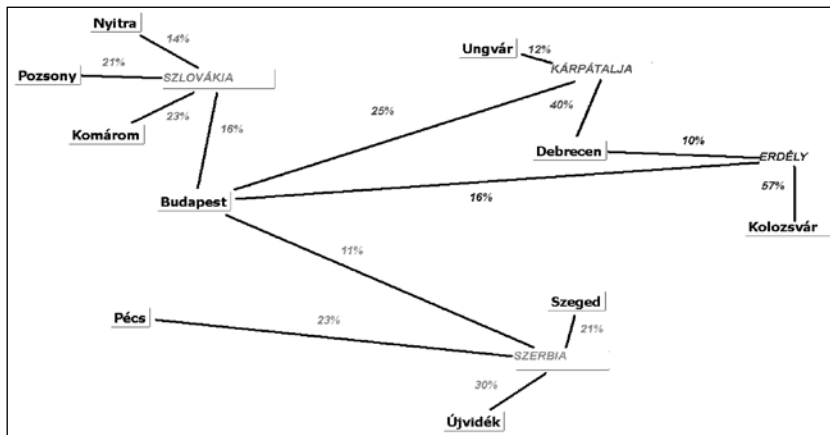

Ha az oktatási útvonalakat földrajzi mobilitás szerint vizsgáljuk, választ kaphatunk arra is, hogy az egyes régióból származó fiatalok mely egyetemi centrumok felé igazodnak a PhD megszerzése vonatkozásában. Az útvonalakból kirajzolódik, hogy néhány szülőföldi (relatív) centrum mellett (Kolozsvár, Pozsony, Nyitra, Komárom, Újvidék, Ungvár) a magyarországi egyetemi központok, illetve néhány kisebb vidéki város jelenik meg célként a külhoniak számára. A jellegzetes utak vizsgálata azonban rávilágít ezek markáns regionális jelenlétére: az erdélyiek elsősorban Kolozsvárra, a kárpátaljaiak pedig Debrecenbe orientálódnak. A felvidékiek és vajdaságiak számára egyik város sem tételeződik centrumként, hanem több város között oszlanak meg a preferenciák. Az útvonalak sűrűsége ugyanakkor rávilágít arra is, hogy Budapest ugyan csomópontnak tekinthető, de nem tételeződik egyik régió számára sem centrumnak.

10. ábra. A doktoranduszok által preferált városok származási ország szerint

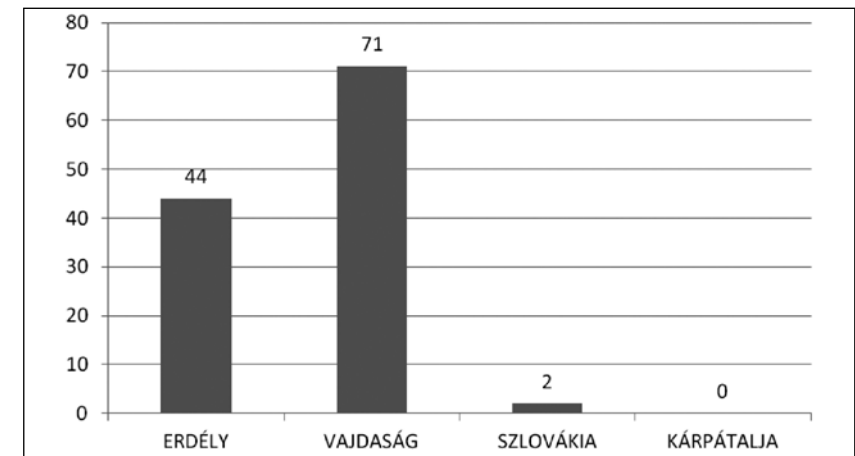
11. ábra. A PhD tanulmányok legjellemzőbb helyszínei származási ország szerint

Kérdés lehet, hogy az oktatási migráció és a magyar állampolgárság mutat-e valamilyen összefüggést? Adataink szerint nincs egyértelmű összefüggés a szülőföldi oktatási útvonal és a magyar állampolgárság megszerzése között. Ha így lenne, akkor az lehetne a hipotézisünk, hogy, aki minden oktatási szintet saját országában végezte, kisebb arányban igényli a magyar állampolgárságot. Láthatjuk (12. ábra), hogy Szlovákiában és Kárpátalján

azok, akik minden oktatási szintet otthon végeztek egyáltalán nem igénylik a magyar állampolgárságot. Míg Erdélyben a teljes vertikumú szülőföldi tanulmányok az állampolgárság kisebb mértékű igénylését valószínűsítik, Vajdaságban azok is nagy mértékben igénylik az állampolgárságot, akik eddigi életszakaszukban végig otthon tanultak. Mindez jelzi, hogy a magyar állampolgárság felvétele egyféleképpen független az iskolai tanulmányok ország szerinti helyszínétől, és vélhetően más tényezőkkel függ össze: az ukrajnai és szlovákiai válaszadók feltételezhetően határozottabb otthoni karrierben gondolkodnak, és azért nem veszik fel (vagy nem árulták el a lekérdezés során) a magyar állampolgárságot, mert az ország törvényei ezt tiltják. A vajdasági adatok is inkább azt jelzik, hogy az állampolgárság igénylése más, a lappangó migrációs potenciáltól kezdve az ország jogszabályi lehetőségéig terjedően sok más tényezővel összefügghet.

12. ábra. Magyar állampolgárságuk aránya a szülőföldi oktatási útvonalat bejárók körében

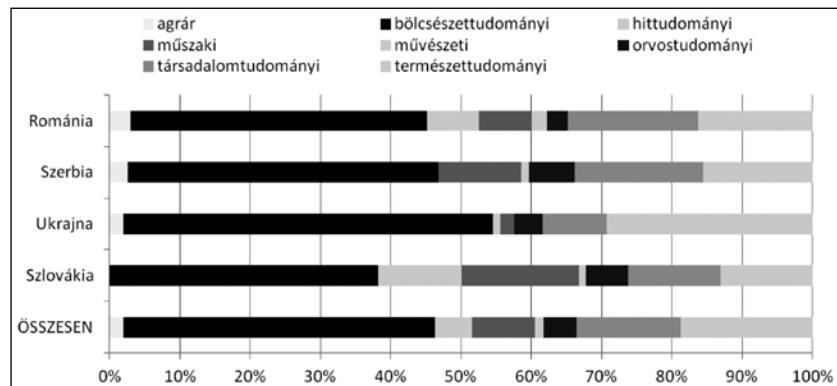

5. Információk a doktori iskoláról

Bár a bolognai rendszerben csökkentek a bürokratikus akadályai, a kutatói rendszerben történő fokozatszerzés lehetősége úgy tűnik, mégsem túl vonzó a határon túli magyar doktoranduszok számára, a kérdőívet kitöltő több mint 400 személy közül csupán ketten érintettek.

A doktori képzéseket szakterület szerint elemezve, megállapíthatjuk, hogy a bölcsészettudományi képzések vannak túlsúlyban. Ez országonként szignifikánsan is változik: míg például a kárpátaljai doktoranduszok több mint fele valamilyen bölcsészképzésre jár, a felvidékiek esetében ez csak 38 százalék. Összességében a természettudományi képzések szerepelnek második helyen, és szintén második szakterületként tételeződik ez Kárpátalján. A társadalomtudományi képzések a vajdaságiak és erdélyiek körében vonzóak, míg a felvidékiek esetében második helyként a műszaki/mérnöki képzések szerepelnek. Nyilván összefüggésben a hazai doktori képzés portfóliójával, Felvidéken a hittudományi képzésben résztvevők aránya is jelentős, míg ilyen képzésbe involválódott személyt Kárpátalján alig találni. Az agrár jellegű képzések a legkevésbé népszerűek, Szlovákiában nem is töltötte ki olyan személy, aki e specializálódást választotta volna.

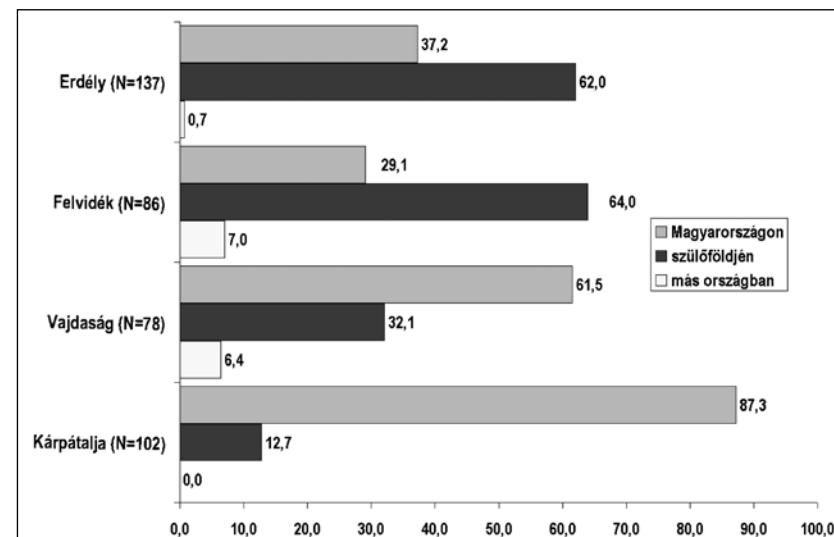
13. ábra. A doktori képzés szakterülete származási ország szerint

A doktori iskola helyszínét illetően azonban már lényegesen differenciáltabb képet kapunk. Míg Erdélyben és a Felvidéken a doktoranduszok kétharmada romániai, illetve szlovákiai intézményt látogat, a vajdaságiak, de különösképpen a kárpátaljaiak döntő többsége (62, illetve 87%-a) magyarországi doktori programban vesz részt. A különbségekre vélhetően az a magyarázat, hogy ez utóbbiak számára a magyarországi programok elérhetőbbek, és a szűken vett képzés és fokozatszerzés szempontjain túl a magyarországi tartózkodás egyéb komparatív elő-

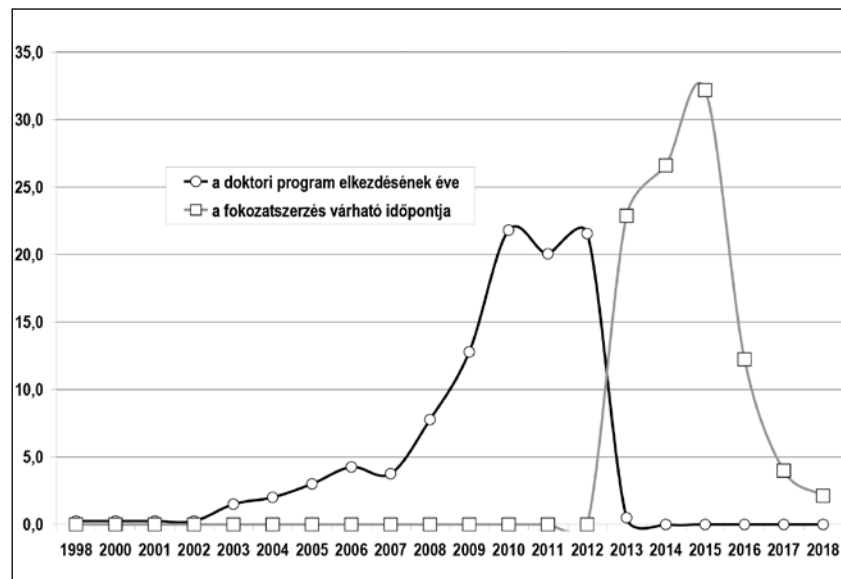
nyökkel is járhat (az uniós tagsággal járó mobilitás, magasabb ösztöndíj stb.). A más – Kárpát-medencén kívüli – országokban doktorálók nagyon kis arányban képviselik magukat a mintánkban, arányuk összességében nem éri el a 3 százalékot (14. ábra).

14. ábra. A doktori képzés helyszíne

A fokozatszerzés látható késleltetése (és esetleges elmaradása) úgy tűnik, jelen van a doktoranduszok jövőre vonatkozó várakozásaiban is: a megkérdezettek közel 10 százaléka vallotta, hogy biztosan vagy valószínűleg nem sikerül ledoktorálnia, és további 20 százalékra tehető azoknak az aránya, akik ebben a tekintetben bizonytalanok. A fokozatszerzés remélt sikere természetesen összefügg azzal is, hogy éppen hol tartanak ebben a folyamatban: a bizonytalankodók egyértelműen felülreprezentáltak azok körében, akik elvégezték ugyan az iskolát, de nincs még doktorjelölt státusuk. Közülük minden negyedik személy vallotta úgy, hogy bizonytalan vagy nem valószínű, hogy sikerül ledoktorálnia. A fokozatszerzés remélt időtartama egyébként átlagosan négy év és nyolc hónap, ami azért tűnik optimista becslésnek, mert átlagosan már közel három és fél éve bent vannak a rendszerben, többségük pedig még a doktori iskolában tanul.

15. ábra. A doktori program elkezdésének időpontja és a várható fokozatszerzés éve

Azt, hogy ki milyen gyorsan tervez ledoktorálni, függ attól, hogy melyik országban próbálkozik. Ebben a tekintetben a Magyarországon doktorálók becslései hosszabb időtávra vonatkoznak (átlagosan 5,3 év), a leggyorsabban pedig a szlovákiai egyetemeken tanulók terveznek fokozatot szerezni (3,7 év). Azon túl, hogy a fokozatszerzés sürgetésének eltérő gyakorlata és strukturális ösztönzői is lehetnek országonként, a Magyarországon tanulók esetében mindenképpen tekintetbe kell venni, hogy a migrációs elmozdulás és a célországban történő rendszerintegráció önmagában jelentős többletidő-ráfordítást igényel.

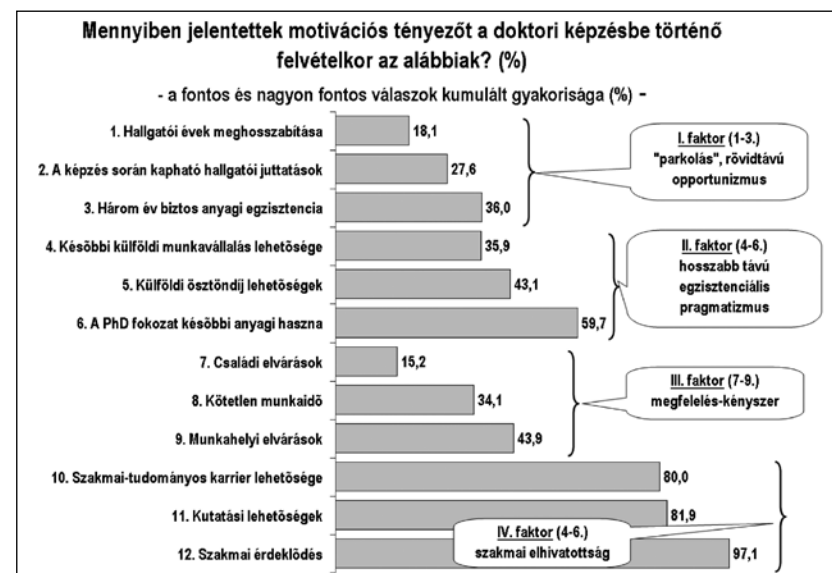
6. A doktori iskola választásának motivációi, elégedettség a képzéssel

Vizsgálatunk egyik legfontosabb célkitűzése volt, hogy a doktoranduszok helyzetét vizsgáló kérdések mellett a fokozatszerzéssel asszociált motivációkat és ehhez kapcsolódóan a doktori programokkal való elégedettséget is feltérképezzük.

Elsőként arra kérdeztünk rá, hogy mennyiben jelentettek motivációs tényezőt a doktori képzésbe való belépéskor a 16. ábrán közölt szempontok.

Az eredmények azt mutatják (16. ábra), hogy a megkérdezettek legnagyobb hányada valamilyen szakmai megfontolásból döntött a doktori képzés elkezdése mellett (4. faktor), szinte alig akadt válaszadó, akinél például a szakmai érdeklődés ne lett volna fontos (97%) illetve nagy arányban említették a doktori program kínálta kutatási és szakmai-tudományos karrier lehetőségeket is (82 és 80%). Ehhez képest sokkal kevésbé markáns a hosszabb távú, főként egzisztenciális előnyök reményében formálódó motivációs mintázat, ezek közül leginkább a PhD fokozat későbbi anyagi megtérüléséhez fűznek reményeket (60%). Ennek a véleménycsoportnak fontos összetevője egy esetleges külföldi ösztöndíj megszerzése, sőt a külföldi munkavállalás lehetősége is (2. faktor).

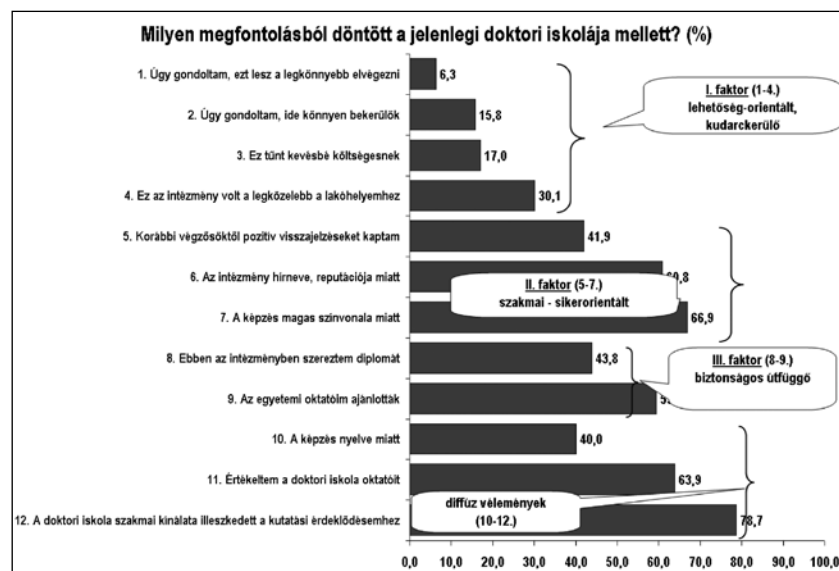
16. ábra.

Egy visszafogottabb – de szintén nem feltétlenül szakmai alapokon nyugvó – pragmatizmus jegyében születtek azok a motivációk is, ame-

lyek a PhD programmal járó rövid távú előnyök kihasználására épülnek. Ebben a viszonyulásmódban a doktori képzés évei a biztonságos, passzív kiválás időszakát jelentik, hiszen a hallgatói juttatások három évre megélhetést biztosíthatnak. Bár ezeket az érveket lényegesen kevesebben tartották fontosnak, mégis ez a legmarkánsabban körvonalazódó motiváció-csoport (1. faktor). A fokozatszerzés szándékát (az esetek kb. egyharmadában) végül az is magyarázhatja, hogy a munkahelyen vagy a családban létezik egy ezzel kapcsolatos explicit elvárás, aminek a doktori programra jelentkezők megpróbálnak megfelelni. A megkérdezettek 43 százaléka említette például, hogy a döntésében a munkahelyi elvárásoknak fontos szerep jutott (3. faktor).

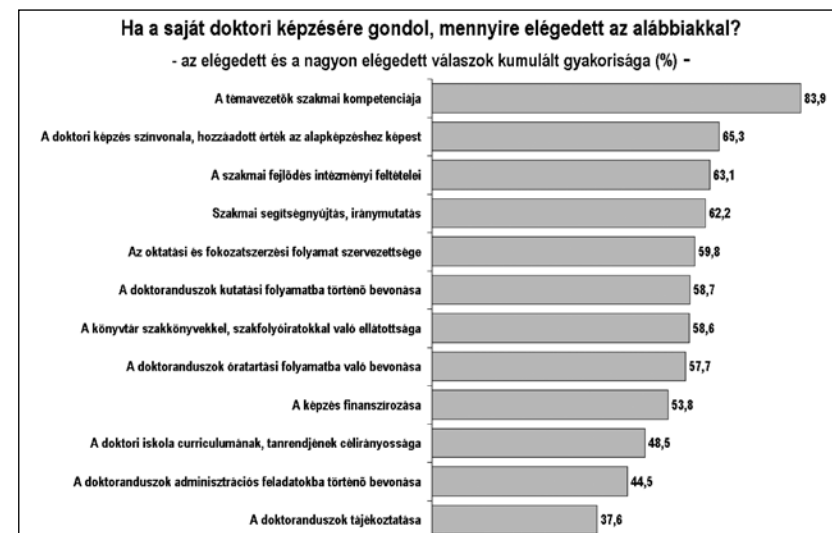
17. ábra.

A doktoranduszok motivációs mintázatának további árnyalásához arra is rákérdeztünk, hogy milyen megfontolásból döntött a jelenlegi doktori iskolája mellett (17. ábra). Amint az az előző kérdésre adott válaszok mentén várható is volt, a legtöbben a szakmai szempontokat vették figyelembe („a doktori iskola szakmai kínálata illeszkedett

a kutatási érdeklődéseemhez” – 79%), ezen belül egy jól körvonalazódó véleménymintázat azoké, akiknél kifejezetten az intézmény szakmai teljesítménye számított („a képzés magas színvonala miatt” – 67%, „az intézmény hírneve, reputációja miatt” – 61%; 2. faktor). A megkérdezettek több mint fele esetében a tanárai ajánlása is sokat nyomott a latban, minden 10 doktoranduszból 4 pedig azért is döntött a jelenlegi doktori iskolája mellett, mert korábbi tanulmányait is ebben az intézményben végezte (3. faktor). Kisebb súllyal ugyan, de szintén a legmarkánsabban körvonalazódó viszonyulásmód az a lehetőség-orientált opportunizmus (1. faktor), ami egyrészt költségszempontokat, másrészt a könnyű fokozatszerzés reményét vette számításba az iskolaválasztásban („ez az intézmény volt a legközelebb a lakóhelyemhez” – 30%, „ez tűnt kevésbé költségesnek” – 17%, „úgy gondoltam, ide könnyen bekerülök” – 16%, „úgy gondoltam, ezt lesz a legkönnyebb elvégezni” – 6,3%).

18. ábra.

A doktori program értékelését tekintve (18. ábra) a válaszadók leginkább a témavezetők szakmai kompetenciájával vannak megelégedve (84 százalékuk elégedett vagy nagyon elégedett). A mentorálás-tutorálás

folyamatára jellemző személyesség tehát úgy tűnik az egyik leglényesebb eleme a doktori iskolák eredményességének. Ezzel szemben a képzés rendszerszintű vagy intézményes hiányosságai már lényegesen több diáknál váltanak ki elégedetlenséget. Ezek közül különösen zavarónak tartják a megfelelő tájékoztatás hiányát és azt, hogy doktoranduszként túl sok adminisztrációs feladatot kell elvégezniük. Ezt követik felváltva a képzés szakmaiságával és hiányos finanszírozásával kapcsolatos méltatlankodások (a tanrend nem elég célirányos, kevés a pénz, rosszul ellátott az intézmény szakmai infrastruktúrája), az oktatás- és kutatásszervezéssel kapcsolatos aggályok (az órátartás terhe, a kutatási folyamatban való részvétel korlátozottsága), végül pedig a személyes szakmai fejlődés intézményi korlátai és a képzés szerényebb hozzáadott értéke az alapképzéshez képest.

19. ábra.

Tekintve, hogy a doktori programok sikeressége szempontjából a témavezetés színvonala kulcsfontosságú, ezeknek a körülményeit egy külön kérdésben vizsgáltuk meg. A 19. ábrában látható eredmények csak ráerősítenek a korábban is jelzett rendszerszintű hiányosságokra:

miközben a tanárok szakmai kompetenciáit csak nagyon kevesen kérdőjelezik meg, lényegesen kevesebben tartják alkalmasnak őket arra, hogy doktoranduszaik szakmai rendszerintegrációjában, előmenetelében (publikációs lehetőségek, konferencia-részvétel, szakmai kapcsolatépítés) hatékonyan segítsenek.

7. Összegzés

A kutatás keretében sikerült eljutnunk olyan nemzetközi és magyarországi adatbázisokhoz, amelynek adatai még kevésbé vannak kiaknázva. Ezért tanulmányunk első felében a doktoranduszok világát nemzetközi és részben hazai kontextusba helyeztük. A felmérés keretében ugyanakkor a négy határon túli magyar régióból származó doktoranduszok körében on-line kérdőívezést bonyolítottunk. Az on-line kérdezés melletti fő érv az volt, hogy ily módon könnyebben el tudjuk érni, azokat is, akik a többségi nyelvű, avagy éppen Kárpát-medencén kívüli ország képzési szerkezetébe integrálódtak. Ugyanakkor azt is feltételeztük, hogy e célcsoport körében az on-line megkeresés nem ütközik technikai vagy más jellegű akadályokba.

A kutatás egyik kihívása az volt, hogyan tudjuk ténylegesen elérni a *célcsoportot*, illetve mekkora is ez a célcsoport. Az on-line lekérdezés elindítása előtt ezért az egyes doktorandusz szervezetek aktualizálták a rendelkezésükre álló adatbázisokat. Szintén a kutatás keretében beszereztük az Oktatási Hivataltól a magyarországi doktori képzésben résztvevők részletes intézményi és szakterület szerinti adatokat a négy vizsgált országból származó magyar nemzetiségűekre vonatkozóan. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy mintegy 1500-1600 külhoni magyar doktorandusz lehet, és ezek körülbelül harmada az anyaországban, a többiek szülőföldjükön magyarul vagy államnyelven, illetve más országokban tanul.

Válaszadóink mintegy egyharmada Romániában/Erdélyben *nevelkedett*, a többiek közel azonos arányban oszlanak meg a másik három régió között. A kérdőívben viszont rákérdeztünk az *állampolgárságra* is, amelyre a válaszadók mintegy 10 százaléka már a magyar állampolgár-

ságot jelölte meg elsődlegesnek. Az állampolgárság szempontjából „ki-lépők” aránya legmagasabb a vajdaságiak körében (18 százalék), őket követik a kárpátaljaiak és majd az erdélyiek (12, illetve 8 százalékkal). Ez alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a kisebb magyar közösségekből, mintha nagyobb arányban migrálnának az anyaországba.

A kérdőívet kitöltők *átlagos életkora* 30,3 év, a legfiatalabbak a kárpátaljaiak, illetve a felvidékiek. Ezeket az eltéréseket részben a kibocsájtó ország iskolaszervezete is magyarázza: míg például Kárpátalján általában 17 évesen érettségiznek, más országokban ez rendszerint 18 éves korban történik. A *nemi megoszlás* tekintetében a nők Erdélyben és Felvidéken felülreprezentáltak, míg a családi állapot tekintetében a négy régió közül szlovákiai magyarok viselkedése szembetűnő: itt nagyon alacsony a házasságban vagy élettársi kapcsolatban élők aránya (összesen 26,5 százalék), míg a többi régióban ez 40-53 százalék között mozog.

A *doktori képzéseket szakterület* szerint elemezve, megállapíthatjuk, hogy a bölcsészettudományi képzések túlsúlyban. Ez országonként szignifikánsan is változik: míg például a kárpátaljai doktoranduszok több mint fele valamilyen bölcsészképzésre jár, a felvidékiek esetében ez csak 38 százalékos. Összességében a természettudományi képzések szerepelnek második helyen, és szintén második szakterületként tételeződik ez Kárpátalján. A társadalomtudományi képzések a vajdaságiak és erdélyiek körében vonzóak, míg a felvidékiek esetében második helyként a műszaki/mérnöki képzések szerepelnek. Nyilván összefüggésben a hazai doktori képzés portfóliójával, Felvidéken a hittudományi képzésben résztvevők aránya is jelentős, míg ilyen képzés involválódott személy Kárpátalján alig található. Az agrár jellegű képzések a legkevésbé népszerűek, Szlovákiában nem is töltötte ki olyan személy, aki e specializálódást választotta volna.

A *doktori iskola helyszínét* illetően azonban már lényegesen differenciáltabb képet kapunk. Míg Erdélyben és a Felvidéken a doktoranduszok két-harmada romániai illetve szlovákiai intézményt látogat, a vajdaságiak, de különösképpen a kárpátaljaiak döntő többsége (62, illetve 87%-a) magyarországi doktori programban vesz részt. A különbségekre vélhetően az a magyarázat, hogy ez utóbbiak számára a magyarországi programok elérhetőbbek és a szűken vett képzés és fokozatszerzés szempontjain túl a magyarországi tartózkodás egyéb komparatív előnyökkel is járhat (az Uni-

ós tagsággal járó mobilitás, magasabb ösztöndíj stb.). A más, Kárpát-medencén kívüli országokban doktorálók nagyon kis arányban képviselik magukat a mintánkban, arányuk összességében nem éri el a 3 százalékot.

A *fokozatszerzés* kapcsán egyfajta késleltetés (és esetleges elmaradás) mutatkozik a doktoranduszok jövőre vonatkozó várakozásaiban: a megkérdezettek közel 10 százaléka vallotta, hogy biztosan vagy valószínűleg nem sikerül ledoktorálnia és további 20 százalékra tehető azoknak az aránya, akik ebben a tekintetben bizonytalanok.

A *doktoranduszok motivációit* többváltozós elemzéssel vizsgálva négy nagyobb vélemény-együttes rajzolódott ki: a megkérdezettek legnagyobb hányada valamilyen szakmai megfontolásból döntött a doktori képzés elkezdése mellett. Ehhez képest sokkal kevésbé markánsan, de megjelenik a hosszabb távú, főként egzisztenciális előnyök reményében formálódó motivációs mintázat, ugyanakkor tetten érhető egy visszafogottabb – de szintén nem feltétlenül szakmai alapokon nyugvó – pragmatizmus is (amely a PhD programmal járó rövid távú előnyök kihasználására épül.) A fokozatszerzés szándékát (az esetek kb. egyharmadában) végül az is magyarázhatja, hogy a munkahelyen vagy a családban létezik egy ezzel kapcsolatos explicit elvárás, aminek a doktori programra jelentkezők megpróbálnak megfelelni.

A *szakmai integrációs terveket* feszegető kérdésünk alapján két trendet állapíthatunk meg: egyrészt domináns a magyar, szülőföldi magyar integráció készítése, de ugyanakkor a legnagyobb mértékű azok aránya, akik egyaránt szeretnének a szülőföldi magyar és a többségi nyelvű tudományosságba bekapcsolódni. Országok szerinti bontásban az integrációs stratégiák szignifikánsan is eltérnek, és legalább két fontosabb megállapítás tehető.

A kizárólag a szülőföldi magyar szakmai életbe való integrálódás legnagyobb mértékű a kárpátaljaiak körében, amely egyrészt összefügg a szakterületi megoszlással, másrészt fennáll a magyar nyelvi szakmaiság belterjességének is a veszélye. A többségi tudományos élethez való nyitottság legnagyobb mértékű a vajdaságiak esetében, az innen származó doktoranduszok 70 százaléka állította azt, hogy a magyar és szerb nyelvű tudományosságba is akar integrálódni. Szintén e régióban a legmagasabb a kizárólag a többségi irányába mutató szakmai közeledési szándék.

Székely Tünde – Dániel Botond – Talpas Botond

Erdélyi magyar doktorandusz hallgatók életpálya vizsgálata¹

1. A magyar nyelvű felsőoktatás intézményei Romániában, különös tekintettel a magyar nyelvű doktori képzésre

Az 1990-es évek elejétől kezdődően, egyre több szakon lehet magyar nyelven tanulni, ami a folyamatos fejlődésnek, illetve intézményépítésnek köszönhető.

A 2011-ben életbe lépett oktatási jogszabály szerint Romániában jelenleg három állami egyetem minősül „multikulturális” egyetemnek (a Babeş-Bolyai Tudományegyetem, a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem és a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem). A jelző azt jelenti, hogy az államnyelv mellett kisebbségi nyelveken is lehet tanulni az intézmény falai között.²

A kolozsvári székhelyű Babeş-Bolyai Tudományegyetem keretében magyar és német tagozat működik, ahol értelemszerűen magyar és német nyelven lehet tanulni, illetve néhány kar esetében francia és/vagy angol nyelvű képzési lehetőség is van. Az intézményben 21 karon szerveznek részben vagy teljes mértékben magyar nyelvű képzést, 77 szakon az alapképzésben, 32 szakon a mesterképzésben.³ Doktori tanulmányo-

¹ A kutatás erdélyi régióban való megvalósítását a Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyar Tudományosságért Elnöki Bizottsága, illetve az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta, amelyért ezúton szeretnénk köszönetünket kifejezni. Az adatok feldolgozásában nyújtott segítségért Herman Gábornak és Bartha Richardnak tartozunk köszönettel.

² A multikulturális egyetemek a 2011/1. számú Nemzeti Oktatási Törvényben (Legea Educatiei Nationale) vannak nevesítve. A törvény (román nyelven) elérhető itt a Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetségének honlapján, itt: http://rodosz.ro/Legea_Educatiei_Nationale.pdf. Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

³ Forrás: a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Tagozatának hivatalos honlapja: <http://www.ubbcluj.ro/hu/despre/>. Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

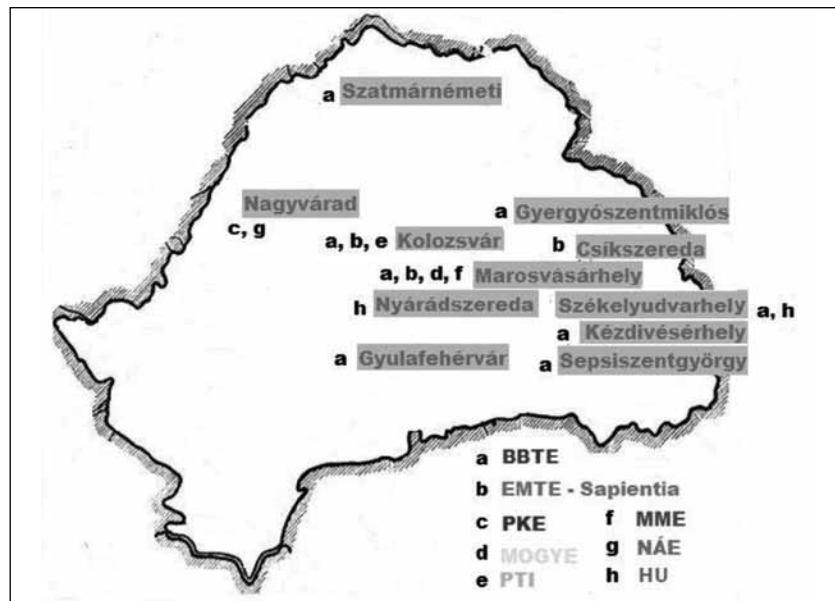
kat magyar nyelven a Hungarológia, a Filozófia, „Ecumene” Teológiai, a Történelemtudományi és a Kémia Doktori Iskolákban lehet folytatni.⁴ A Hungarológia Doktori Iskola 2011-es alapítása óta kínál magyar nyelvű képzési lehetőséget, azonban magyar nyelvű doktori tanulmányok végzésére a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának keretében, ahol maga a Hungarológia Doktori Iskola működik, már 1989 előtt volt lehetőség. A 2011/1. sz. Nemzeti Oktatási Törvény életbe lépéséig a romániai doktori képzés tutoriális jelleggel működött, vagyis nem szerveződött doktori iskolákba.⁵ A Filozófia Doktori Iskolában 2011 óta, a Történelemtudományi Doktori Iskolában 2012 óta, az „Ecumene” Teológia Doktori Iskolában 2011 óta, és a Kémia Doktori Iskolában a 2013/2014-es tanévtől kezdődően lehet magyarul tanulni. Ezekben a doktori iskolákban magyar nyelvű disszertáció írására is van lehetőség. Néhány más doktori iskolában is lehet részben vagy egészben magyar nyelvű doktori képzésben részesülni, ez a lehetőség a doktori iskolában tanító tanároktól függ. A 2011/1 sz. Nemzeti Oktatási Törvény rendelkezései alapján⁶ lehetőség van arra, hogy nem csak román, hanem más nyelven is megtörténhet a doktori disszertáció védelme. Ennek következményeképpen jellemző, hogy egyre több doktori iskolában lehet magyar nyelvű disszertációt írni, így például 2012 novemberében magyar nyelven írt doktori disszertáció megvédésére került sor a Történelemtudományi Doktori Iskolában is.

⁴ Ugyanakkor az 1989 és 2011 közötti időszakban is volt lehetőség a BBTE keretében magyar nyelvű disszertációk védelmére. Ezt az igényt a doktorandusznak külön kérrrel kellett jelezni a doktori témavezetője és az Egyetemi Doktori Tanács felé. Ilyen módon több doktorandusznak is lehetősége volt magyar nyelven írni doktori disszertációját és annak magyar nyelven történő védelmére is a jelzett időszakban.

⁵ A romániai doktori képzést formai szempontból, vagyis a tutoriális jellegű képzésről az egyes doktori iskolák keretében szervezett képzéssé a 2011/1. sz. Nemzeti Oktatási Törvény alakította át.

⁶ A felsőoktatás mindhárom ciklusában (alapképzés, magszteri képzés, doktori képzés) lehetőség van kisebbségi nyelven tanulni. a törvény a 135. illetve a 164. számú cikkelyben rendelkezik a magyar nyelven végezhető doktori képzés, és a magyar nyelvű doktori disszertációírás lehetőségéről. Forrás: Nemzeti Oktatási Törvény, törvény (román nyelven) elérhető itt a Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetségének honlapján, itt: http://rodosz.ro/Legea_Educatiei_Nationale.pdf. Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

1. térkép. Erdélyi magyar felsőoktatási helyszínek

A Babeş-Bolyai Tudományegyetem (BBTE) a romániai legfelsőbb, kutatóegyetemi minősítést tavaly kapta meg. A felsőoktatási intézmények jogi kereteit a 2011/1. sz. Nemzeti Oktatási Törvény 193. cikkelye szabályozza⁷. A BBTE az egyes szakok rangsorában is általában a legmagasabb („A” jellel ellátott) besorolással bír.⁸

Másodikként a Marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Egyetemet (MOGYE) említi a 2011-ben elfogadott oktatási törvény multikulturális egyetemenként. A MOGYE keretében részben magyar nyelven is zajlik az oktatás, illetve a magyar nemzetiségű hallgatók számára külön felvételi helyek vannak fenntartva. A részben magyar nyelv-

⁷ Forrás: Nemzeti Oktatási Törvény, törvény (román nyelven) elérhető itt a Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatalkutatók Szövetségének honlapján, itt: http://rodosz.ro/Legea_Educatiei_Nationale.pdf. Letöltés ideje: 2013. október 14.

⁸ Forrás: a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Tagozatának hivatalos honlapja: <http://www.ubbcluj.ro/hu/despre/> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14. Illetve sajtócikk: <http://www.bitfm.ro/stiri/clasamentul-universitatilor-din-romania-realizat-dupa-stan-darde-europene-toate-universitatile-> Letöltés ideje: 2013. október 14.

ven zajló képzés keretében az elméleti tárgyakat magyarul, a gyakorlati tárgyakat pedig román nyelven sajátítják el a hallgatók. A MOGYE-n magyar nyelven doktori tanulmányok végzésére nincs lehetőség,⁹ ennek ellenére jelen pillanatban jelentős számú magyar nemzetiségű hallgató vesz részt a MOGYE doktori képzéseiben (1. táblázat).

A harmadik multikulturálisként megnevezett egyetem a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem. Az intézményben lehetőség van magyar nyelven tanulni, mind az alapképzésben, mind a mesterképzésben. Magyar nyelvű doktori disszertáció elkészítésére és annak magyar nyelven való megvédésére is nyílik mód, magyar vezetőtanárral.¹⁰

Nem multikulturális egyetem a Bukaresti Egyetem, de ennek keretében működik Hungarológia szakirány, az alapképzéstől a doktori képzésig, ahol magyar nyelven történik az oktatás.¹¹

Továbbá a Nagyvárad Egyetemen folyik még magyar nyelvű képzés, pedagógia szakirányon, az alapképzés szintjén.¹²

Az itt felsorolt képzéseken kívül még a BBTE kihelyezett tagozatain zajlik magyar nyelvű oktatás a következő helyszíneken: Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós, Sepsiszentgyörgy, illetve Kézdivásárhely.¹³

A 2011-ben elfogadott oktatási törvény először említi a magyar nyelven történő doktori fokozatszerzés lehetőségét. A Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem keretében erre már több éve lehetőség volt, amennyiben erre igénye volt a doktorandusz hallgatónak.

⁹ Doktori Iskolák a MOGYE keretében, forrás: a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem hivatalos honlapja: <http://www.umftgm.ro/doctorat/scoala-doctorala.html> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

¹⁰ Doktori képzés a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem keretében. Forrás: a MME hivatalos honlapja: <http://www.uat.ro/hu/doktori-iskola.html> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

¹¹ Forrás: a Bukaresti Egyetem hivatalos honlapja: http://www.unibuc.ro/depts/limbi/hungarologie_studii_iudaice_si_rromani/ Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

¹² Forrás: a Nagyvárad Egyetem Társadalom- és Humántudományi Karának hivatalos honlapja: <http://www.socioumane.ro/> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

¹³ Kihelyezett tagozatok a BBTE keretén belül. Forrás: a Babeş-Bolyai Tudományegyetem hivatalos honlapja: <http://extensii.ubbcluj.ro/> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

A Romániában működő, nem állami felsőoktatási intézmények közül három egyetemen zajlik magyar nyelvű képzés. Elsősorban a kolozsvári székhelyű Protestáns Teológia Intézet¹⁴ kell megemlítenünk, amelynek keretében (a 17. századtól) folyamatosan zajlik a magyar nyelvű protestáns teológusok képzése. Doktori képzésre ennek keretében nem kerül sor, hanem azok a lelkészek, akik számára fontos a doktori fokozat megszerzése, részben a BBTE Református Tanárképző Kara keretében működő doktori iskolájában, részben pedig a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karának doktori iskoláiban folytathatják tanulmányaikat.

A Partiumi Keresztény Egyetem (PKE), a Sulyok István Református Főiskola jogutóda. Ez utóbbi 1995-ben vált ki a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetből.¹⁵ A PKE Romániában magánegyetemként működik, magyar állami fenntartású intézmény, nagyváradi székhellyel. 2008. szeptember 30-án szerezte meg az intézményi állami akkreditációt.¹⁶ A következő tanévtől kezdődően a PKE elindított az alapképzés mellett három mesterképzést is,¹⁷ jelen pillanatban pedig tíz szakirányon zajlik mesterképzés.¹⁸ A PKE keretében mind az alapképzés, mind a magiszteri képzés magyar nyelven zajlik, kivételt képeznek az idegen nyelvek és irodalom szakirányú képzések. A PKE keretében doktori képzés nem létezik, doktori iskola létrehozására addig nem is kerülhet sor, amíg a nemrég elindított mesterképzések végleges állami akkreditációja meg nem történik.

A 2000-es évek elején Magyarország egy magyar nyelvű felsőoktatási intézményt alapított Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem (Sapientia – EMTE) néven, amely a romániai besorolás szerint magánegyetemként működik. A Sapientia – EMTE-nek négy kara van és három helyszínen

¹⁴ A Protestáns Teológiai Intézet hivatalos honlapja: <http://www.proteo.hu/> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

¹⁵ Forrás: A Partiumi Keresztény Egyetem hivatalos honlapja: <http://partium.ro/main.php?l=hu&mn=0.3>. Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

¹⁶ A PKE története. Forrás: A Partiumi Keresztény Egyetem hivatalos honlapja: <http://www.partium.ro/hu/az-egyetem-tortenete> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

¹⁷ A PKE története. Forrás: A Partiumi Keresztény Egyetem hivatalos honlapja: <http://www.partium.ro/hu/az-egyetem-tortenete> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

¹⁸ Forrás: A Partiumi Keresztény Egyetem hivatalos honlapja: <http://www.partium.ro/hu/az-egyetem-tortenete> Letöltés ideje: 2013. augusztus 14.

(Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Csíkszeredában két karral) működik. Az intézmény 2012. március 28-án kapta meg a végleges állami akkreditációt.¹⁹ A Sapientia keretében a képzések magyar nyelven zajlanak, kivételt képeznek a Csíkszeredában zajló román és idegennyelv-képzések,²⁰ illetve a Kolozsváron zajló jogászképzés. Ez utóbbi esetében a szaktantárgyak 40%-át román nyelven oktatják.²¹ A Sapientia – EMTE az állami akkreditációig kizárólag alapszintű képzés lebonyolítására volt jogosult, az állami akkreditáció megszerzése után megnyílt a lehetőség saját mesterszakok indítására is. Mindaddig az volt az általános gyakorlat, hogy magyarországi egyetemek és főiskolák (Budapesti Corvinus Egyetem, Gödöllői Szent István Egyetem, Budapesti Gazdasági Főiskola) kihelyezett mesterképzései zajlottak a Sapientia – EMTE-n.²² A 2013/2014-es tanévtől a Sapientia – EMTE 11 saját mesteri képzést indított el, mindhárom helyszínen lesz saját, nemzetközisített mesteri képzés.²³ Doktori iskolák indítására itt is, akárcsak a Partiumi Keresztény Egyetem esetében, csak a saját mesteri képzések állami akkreditációja után lesz lehetőség, ehhez azonban még néhány (pontosabban: 2+2) év szükséges.

Erdélyben további néhány felsőoktatási intézményben van magyar nyelvű képzésre lehetőség, amelyek magyarországi egyetemek és főiskolák székhelyen kívüli képzéseit jelentik. Marosvásárhelyen a Károli Gáspár Református Egyetem székhelyen kívüli képzése zajlik a Marosvásárhelyi Kántor-Tanítóképző Főiskolán,²⁴ Székelyudvarhelyen az Edutus Főiskola, a Budapesti Gazdasági Főiskola és a Győri Széchenyi István Egyetem indított

¹⁹ A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem hivatalos honlapja: <http://www.sapientia.ro/hu/akkreditacio> Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.

²⁰ A Sapientia EMTE Gazdaság- és Humántudományok Karának hivatalos honlapja: <http://www.sapientia.ro/hu/karok/csikszereda/gazdasag-es-humantudomanyok-kar-csikszereda> Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.

²¹ A Sapientia EMTE-n zajló jogászképzés honlapja: <http://jog.sapientia.ro/hu/szakleiras> Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.

²² A Sapientia EMTE-n zajló mesterképzésről. Forrás: A Sapientia EMTE hivatalos honlapja: <http://www.sapientia.ro/hu/felveteli/mesterkepzes/magyarorszag-egyetemek-kihelyezett-mesteri-szakjai> Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.

²³ U.o.

²⁴ A Marosvásárhelyi Kántor-Tanítóképző Főiskola hivatalos honlapja: <http://www.ktkf.ro/> Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.

képzéseket,²⁵ illetve Nyárádszeredában az ideiglenes tanévig a Budapesti Corvinus Egyetem Kertész tudományi Karának kihelyezett képzése működött.²⁶

A romániai magyar felsőoktatás adatait a következő táblázatban összesítjük:

1. táblázat. A 2012/2013-as egyetemi év számokban²⁷

Intézmény	Oktatás helyszíne	BSc hallgatók	MSc hallgatók	Más (PhD)	Hallgatók összesen	Főállású oktatók összesen
Babeş-Bolyai Tudományegyetem (BBTE)	Kolozsvár és kihelyezett tagozatok magyar képzései (Gyergyószentmiklós, Kézdivásárhely, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Sepsiszentgyörgy)	4928	789	55	5772	326
Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem (EMTE)	Csíksereda, Kolozsvár, Marosvásárhely	1988	-	-	1988	187
Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem (MOGYE)	Marosvásárhely	1684	-	130	1814	132
Partiumi Keresztyén Egyetem (PKE)	Nagyvárad	765	213	-	978	88
Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem (MME)	Marosvásárhely	131	49	49	229	30
Protestáns Teológiai Intézet (PTI)	Kolozsvár	139	-	-	139	15
Kihelyezett szakok	Marosvásárhely, Nyárádszereda, Székelyudvarhely, Csíksereda	308	302	5	615	-
Összesen					11 535	778

²⁵ Az Edutus Főiskola a Tatabányai Modern Üzleti Tudományok Főiskola jogutódja. A Székelyudvarhelyen zajló felsőoktatási képzés kínálat itt érhető el: <http://mutf.ro/#> Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.

²⁶ A Budapesti Corvinus Egyetem Kertész tudományi Karának hivatalos honlapja: <http://www.uni-corvinus.hu/index.php?id=49881> Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.

²⁷ Forrás: Tonk Márton: *Jelen és jövő az erdélyi magyar felsőoktatásban*, kézirat (2013 – A felsőoktatási intézmények által közölt adatok (adatközlés időpontja: 2012. november)

2. A romániai magyar nemzetiségű doktoranduszok – számokban

Az Aranymetszés 2013 – Kárpát-medencei magyar doktorandusz életpálya-vizsgálat során az erdélyi régiót illetően a 2013. január elejétől március elejéig elérhető on-line kérdőív a célcsoport tagjai, azaz a Romániában vagy máshol tanuló erdélyi származású magyar nemzetiségű doktoranduszok közül 160 töltötte ki. Megjegyzendő azonban, hogy a romániai magyar doktoranduszok számát nem tudjuk pontosan megbecsülni, mivel erre vonatkozóan pontos statisztikai adatok nem, vagy csak részben állnak rendelkezésre, ezért szükséges a 2. táblázat kiegészítése több tekintetben is, amelyre a későbbiekben kerül sor.

2. táblázat. A romániai magyar felsőoktatási intézményhálózat magyar nyelvű doktori képzései (hallgatói létszámok)²⁸

Intézmény	Oktatás helyszíne	PhD hallgatók száma
Babeş-Bolyai Tudományegyetem	Kolozsvár	55 (magyar nyelvű képzésben részt vevők száma), illetve 245 (román nyelvű doktori képzésben részt vevők száma)
Sapientia EMTE	Csíksereda, Kolozsvár, Marosvásárhely	-
Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem	Marosvásárhely	130*
Partiumi Keresztyén Egyetem	Nagyvárad	-
Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem	Marosvásárhely	49
Protestáns Teológiai Intézet	Kolozsvár	-
Bukaresti Egyetem	Bukarest	3-5
Kihelyezett képzés - Szent István Egyetem, Gödöllő	Csíksereda	5
Összesen		Max: 489 PhD hallgató az itt felsorolt felsőoktatási intézményekben

* A dőlt betűvel jelzett számok a szerzők kiegészítései, az eredeti táblázatban nem szerepelnek.

²⁸ Forrás: Tonk Márton: *Jelen és jövő az erdélyi magyar felsőoktatásban*, i.m.

Egyrészt a fenti számokat ki kell egészítenünk azokkal a romániai magyar doktoranduszokkal, akik a romániai felsőoktatásban végzik doktori tanulmányaikat, azonban az oktatás nyelve nem magyar, hanem román, vagy valamilyen idegen nyelv (pl. angol, német, francia). A romániai Oktatási Minisztérium rendelkezik egy adatbázissal, amelyben megtalálható minden doktorandusz, aki Romániában tanul. Az adatbázisban szerepel mind az 59 romániai egyetem. „Bár az adatbázis nemzetiségre vonatkozó adatokat nem tartalmaz, a nevek alapján 564 magyar nevű (nemzetiségű?) doktoranduszt találhatunk benne, a három multikulturális egyetemen kívül a doktori képzésben. A három multikulturális egyetemen pedig az adatbázisban nem a fenti táblázatban szereplő adatokat találtunk, vagyis: a Marosvásárhelyi Gyógyszerészeti- és Orvosi Egyetemen 127 magyar nevű doktoranduszt, a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetemen 35 magyar doktoranduszt, a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen 540 magyar nevű doktoranduszt.

Láthatjuk, hogy ami a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetemet illeti, ott a hivatalos közlésben 49, ebben a statisztikában 35, vagyis arányaiban majdnem egyharmaddal kevesebb hallgató szerepel. Ami a BBTE-t illeti, ott az 540 magyar nevű hallgató talált, a hivatalos közlésben szereplő 300 hallgatóhoz képest, majdnem a kétszerese. Mivel a romániai doktoranduszok adatbázisban csak a nevek állnak rendelkezésre, így nem lehetünk teljesen biztosak, hogy minden magyar nevű doktorandusz magyar nemzetiségű is, így ezt a számot becslésnek tartjuk, és mivel a különböző módon kapott adatok nem megegyezők, ezért az adatokat fenntartásokkal kell kezelniük. A legtöbb (167) magyar nemzetiségű doktorandusz – a három multikulturális egyetemen kívül – a Kolozsvári Műszaki Egyetemen tanul. A Kolozsvári „Iuliu Hațieganu” Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemen 44, a Kolozsvári Agrártudományi és Állatorvosi Egyetemen 42, a Nagyvárad Állami Egyetemen 41, a Bukaresti Egyetemen 37, a Brassói Transilvania Egyetemen 30, a Temesvári Nyugati Egyetemen 23, és a Temesvári Műszaki Egyetemen 22 magyar doktorandusz tanul feltételezéseink szerint.²⁹ Ezt

²⁹ Forrás: Doktoranduszok Romániában, adatbázis portál. A honlapot a romániai Oktatási Minisztérium működteti. <http://www.doctoranzi-romania.ro/SearchPage.aspx>. Letöltés ideje: 2013. október 15.

még ki kell egészíteni a magyarországi felsőoktatási intézményhálózatban tanuló doktoranduszok adataival, illetve a más országban tanuló, romániai magyar doktoranduszok számával is. Míg az előbbi vonatkozásában állnak rendelkezésre adataink, az utóbbiról semmilyen adattal nem rendelkezünk, így megint csak a becslés eszközével élhetünk.”

„Ahhoz, hogy a romániai magyar doktoranduszok teljes számát meghatározzuk, az itt szereplő adatokhoz – amely $489+564+210 = 1263$ doktoranduszt jelent – hozzá kell adnunk a Románián és Magyarországon kívüli országokban tanuló doktoranduszok számát is, amelyet kb. 50-100-ra becsülünk.”

3. táblázat. A magyarországi felsőoktatási intézményrendszerben PhD képzésben részt vevő román állampolgárok száma³⁰

Intézmény neve	Román állampolgárok száma
Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem	1
Budapesti Corvinus Egyetem	8
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem	11
Debreceni Egyetem	33
Debreceni Református Hittudományi Egyetem	10
Eötvös Loránd Tudományegyetem	49
Károli Gáspár Református Egyetem	2
Közép-európai Egyetem	26
Magyar Képzőművészeti Egyetem	2
Miskolci Egyetem	1
Nyugat-magyarországi Egyetem	3
Pannon Egyetem	1
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	5
Pécsi Tudományegyetem	19
Semmelweis Egyetem	6
Szegedi Tudományegyetem	17
Szent István Egyetem	16
Összesen	210

³⁰ Forrás: Oktatási Hivatal, 2012/2013-as tanév

3. A kutatás módszertana

Az on-line kérdőíves kutatás népszerűsítésére Erdélyben több módon került sor: egyrészt a Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar doktorátus-vezetőinek megkeresésével, akiket arra kértünk, hogy értesítsék a kutatásról a saját doktoranduszait. Másrészt több erdélyi, kiterjedt kapcsolati hálóval bíró szakmai szervezet közreműködésével, ugyanis megkerestük az Erdélyi Múzeum Egyesületet, az Erdélyi Magyar Tudományos Társaságot, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Kolozsvári Akadémiai Bizottságát, hogy a kötelékükbe tartozó doktoranduszok számára szíveskedjenek eljuttatni a felhívást. Harmadrészt megkerestük személyes levélben a Magyar Tudományos Akadémia azon külső köztestületi tagjait, akik erdélyi kötődéssel bírnak, és elérhetőségük is megtalálható volt interneten, és arra kértük őket, hogy küldjék tovább a felhívást a doktoranduszoknak, akiket ők ismernek. Negyedrészt pedig a kutatás on-line bannere elérhető volt két hónapon keresztül a BBTE Magyar Tagozatának hivatalos honlapján, illetve a Transindex.ro internetes hírportálon. A kutatás népszerűsítésében fontos szerepe volt a közösségi médiaeszközöknek, főként a Facebooknak, ahol időről időre rendszeresen megjelentettük a felhívást a Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók (RODOSZ) Facebook-oldalán, illetve az ösztöndíjak.ro Facebook-oldalán is. A változatos népszerűsítési kampány ellenére azt kell mondanunk, hogy nagyon nehéz volt elérni a kutatás célcsoportját és a tervezettnél kevesebb romániai magyar doktorandusz töltötte ki a kérdőívet.

Az alábbiakban a válaszadó doktorandusz hallgatók jelenlegi elsődleges intézményi kötődését mutatjuk be:

4. táblázat. A válaszadó doktorandusz hallgatók intézményi kötődése

Felsőoktatási intézmény neve	Válaszadók száma (Romániai magyar doktorandusz-hallgatók száma)
Babeş-Bolyai Tudományegyetem	74
Debreceni Egyetem	12
Eötvös Loránd Tudományegyetem	9
Budapesti Corvinus Egyetem	7

Felsőoktatási intézmény neve	Válaszadók száma (Romániai magyar doktorandusz-hallgatók száma)
Szegedi Tudományegyetem	5
Pécsi Tudományegyetem	3
Brassói Transilvania Egyetem	2
Debreceni Református Hittudományi Egyetem	2
Képzőművészeti és Design Egyetem Kolozsvár	2
Nyugat-Magyarországi Egyetem	2
Andrássy Német Nyelvű Egyetem	1
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem	1
Bukaresti Egyetem	1
Bukaresti Közgazdaságtudományi Akadémia	1
FMVB Temesvár	1
Hungarológiai Doktori Iskola	1
Iuliu Hatieganu Orvostudományi és Gyógyszerészeti Egyetem Kolozsvár	1
Kaposvári Egyetem	1
Kolozsvári Műszaki Egyetem	1
Károli Gáspár Református Egyetem	1
Leicesteri Egyetem	1
Miskolci Egyetem	1
Nemzeti Közszolgálati Egyetem	1
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	1
Pécsi Tudományegyetem	1
Semmelweis Egyetem	1
Szent István Egyetem	1
Temesvári Nyugati Egyetem	1
Összesen:	160

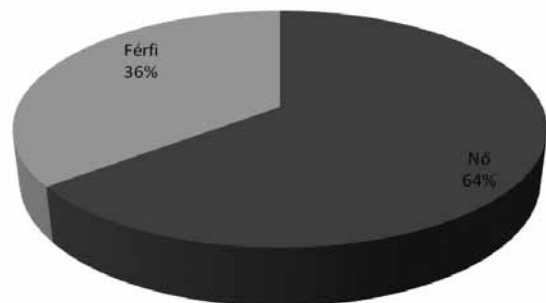
A fenti táblázat is egyértelműen alátámasztja azt, hogy a legtöbb romániai magyar doktoranduszhallgató a BBTE keretén folytatja doktori tanulmányait. A BBTE-t egyértelműen a magyarországi egyetemek követik, ennek két okát feltételezzük: a doktori képzésbe jelentkezők szeretnének különféle (szakmai vagy magánéleti okoknál fogva) Magyarországon doktorálni, a másik pedig, hogy bár Erdélyben, és az adott témakörben magyar nyelven szeretnének doktorálni, azt a szak-kínálat hiánya miatt nem tehetik meg, és ezért magyarországi felsőoktatási intézményekbe jelent-

keznek. . Ezt támasztják alá a következő adatok, amelyek arra vonatkoznak, hogy a BBTE után melyek a legnépszerűbb egyetemek válaszadóink között. Az első helyen a Debreceni Egyetemet kell megemlítenünk, 12 romániai magyar doktorandusz tanul itt. Ezt követi az ELTE 9, a Budapesti Corvinus Egyetem 7, majd a Szegedi Tudományegyetem 5 doktorandusszal. Az erdélyi magyarok a magyarországi egyetemi alapképzésben nagyon kis mértékben (kb. 2%) vannak jelen, (nem reprezentatív) adataink alapján ez az arány a doktori tanulmányoknál jelentősen megnövekszik.³¹

4. Szocio-demográfiai adatok

A kérdőívet 57 férfi és 103 nő töltötte ki. Ez jelentheti a felsőoktatásban részt vevők „elnőiesedését” is, ugyanakkor a nők magasabb válaszadói hajlandóságáról is árulkodhat. Lévén, hogy a célcsoport pontos adatait a nemi eloszlás tekintetében nem ismerjük, mindkét magyarázatnak ugyanakkora jelentőséget tulajdonítunk.

1. ábra. A válaszadók nemi megoszlása

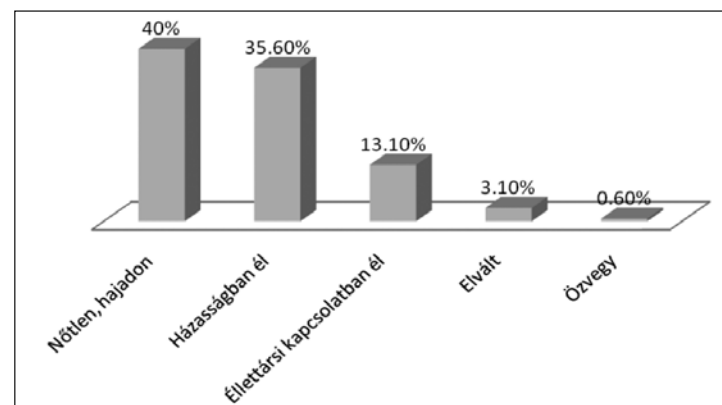

³¹ vö. Berács József – Malota Erzsébet: Megéri hozzánk jönni tanulni? Külföldi hallgatók Magyarországon. *Educatio*, 2011/2. sz., 233-234. Forrás: Országos Széchenyi Könyvtár Elektronikus adatbázis: http://epa.oszk.hu/01500/01551/00056/pdf/educa-tio_EPA01551_2011-02-tan7.pdf, Letöltés ideje: 2013. október 15.

A válaszadók átlagos életkora 31,6 év. Öt éves periódusokban számolva, a legnépesebb korcsoport az 1981-1985 közötti korosztály, amelybe 64 fő tartozik, a következő az 1986-1989 közötti korosztály 41 fővel, majd ezt az 1976-1980 között születettek követik, 30 fővel. Ha az első két csoport adatait összeadjuk, ebből látható, hogy a válaszadók jó kétharmada a 24-32 éves korosztályhoz tartozik. Itt láthatjuk azt, hogy jellemző az egyre fiatalabb korosztály belépése is a doktori képzésbe, ugyanakkor ez a tanulási szakasz általános meghosszabbodását is jelezheti.

A korhoz szorosan kapcsolható a válaszadók családi állapota is, amely teljes mértékben tükrözi a korosztályi jellegzetességeket. Legnagyobb arányban találjuk a nőtleneket és hajadonokat (40%), a válaszadók egyharmada házasságban, további 13,1%-a pedig élettársi kapcsolatban él. A fennmaradó alig 5% családi állapota elvált vagy özvegy. A válaszadók enyhe többsége, ún. „élettársi kapcsolatban” vagy házasságban, vagyis stabil párkapcsolatban él.

2. ábra. Családi állapot

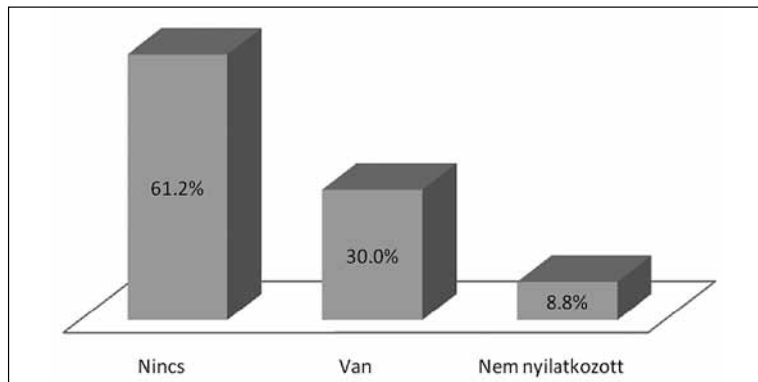

2008-ban egy, az erdélyi magyar fiatalok körében végzett kutatás³² szerint a megkérdezettek 37,7%-ának volt gyermeke. A mi esetünkben ez az arány 30%, amely nem tér el jelentősen az előző adatoktól.

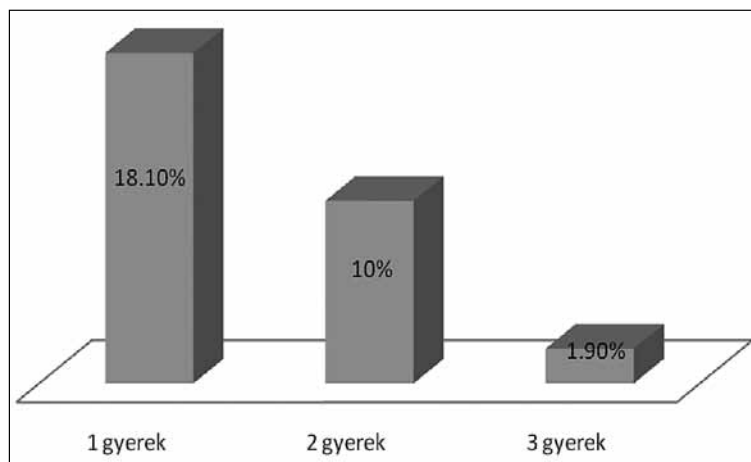
³² Kiss Tamás – Barna Gergő – Sólyom Zsuzsa: *Erdélyi Magyar Fiatalok 2008*, Műhelytani tanulmányok a romániai kisebbségekről sorozat. Romániai Kisebbségkutató Inté-

3. ábra. Van-e gyermeke?

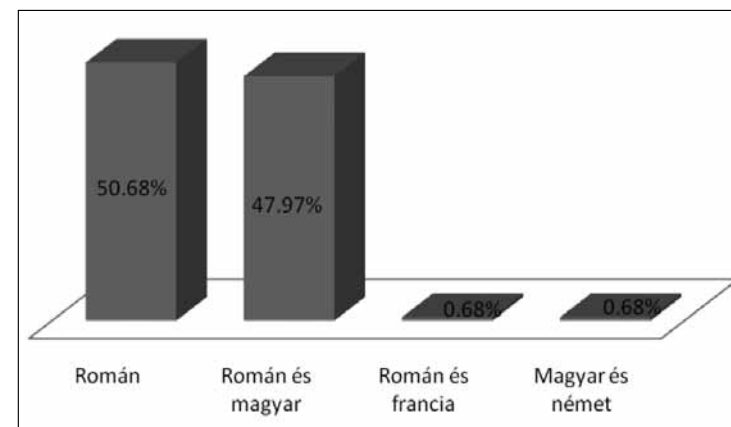

4. ábra. Hány gyereke van?

Az 5. számú ábrán követhető, hogy a válaszadók több mint fele rendelkezik csak román állampolgársággal, és majdnem fele rendelkezik a román és a magyar állampolgársággal egyszerre.

5. ábra. Állampolgárság

A szülők iskolai végzettségének mindig fontos hatása van a következő generáció felsőoktatásba való bekerülésére. A következőkben az apa és az anya legmagasabb iskolai végzettségét mutatjuk be.

5. táblázat. A szülők legmagasabb iskolai végzettsége

Iskolai végzettség	Apa		Anya	
	Esetszám	Arány	Esetszám	Arány
Tudományos fokozat (PhD, vagy ennél magasabb fokozat)	5	3,4%	2	1,3%
Egyetem	45	20,8%	37	24,2%
Főiskola	13	8,9%	12	7,8%
Posztliceális	23	15,8%	26	17,0%
Elméleti líceum	15	10,3%	30	19,6%
Szakközépiskola	14	9,6%	21	13,7%
Szaktunókészítő, szakiskola	20	13,7%	11	7,2%
Nyolc általános iskolai osztály vagy kevesebb	11	7,5%	14	9,2%
Összesen	146	100%	153	100%

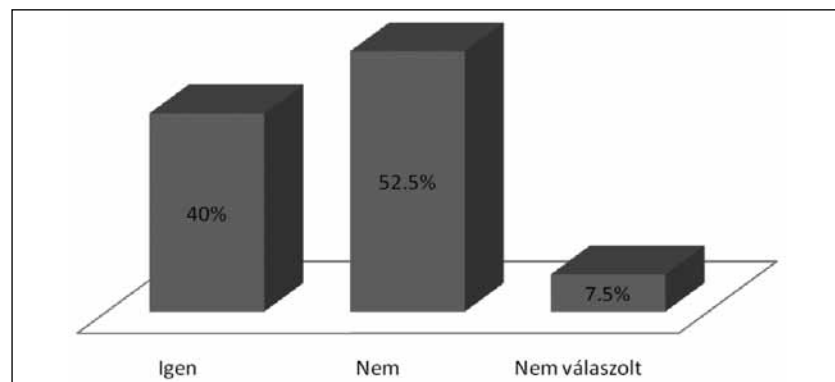
Az apák legnagyobb arányban – egyötöd részt – egyetemi végzettséggel rendelkeznek, 3% rendelkezik doktori fokozattal. A skálán lefelé haladva, főiskolai végzettséggel az apák kevesebb mint tíz százaléka rendelkezik, posztliceális végzettséggel majdnem 16%-uk, elméleti líceumot

végeztek 10%-ban, szakközépiskolát valamivel kisebb arányban, szakmunkásképzőt vagy szakiskolát 13,7% végzett, nyolc általánossal vagy annál alacsonyabb végzettséggel az apák 7,5%-a rendelkezik.

Az anyák – az apákhoz hasonlóan – legmagasabb arányban felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, 1,3%-uk rendelkezik doktori fokozattal. Az anyák majdnem 8%-a rendelkezik főiskolai végzettséggel, posztliceummal 17%, elméleti líceummal egyötödük – az apákhoz képest ez kétszer akkora arány. Szakközépiskolát 13%-ban, szakmunkásképzőt vagy szakiskolát 7,2%-ban végeztek – ez arányaiban csak fele az apák hasonló végzettségének. Nyolc általánossal vagy annál kevesebbel az anyák 10%-a rendelkezik.

A válaszadóktól megkérdeztük, hogy doktori tanulmányai előtt tartózkodott-e külföldön, egyetemi tanulmányok, illetve munka céljából.

6. ábra. Tanult-e vagy dolgozott-e külföldi egyetemen?

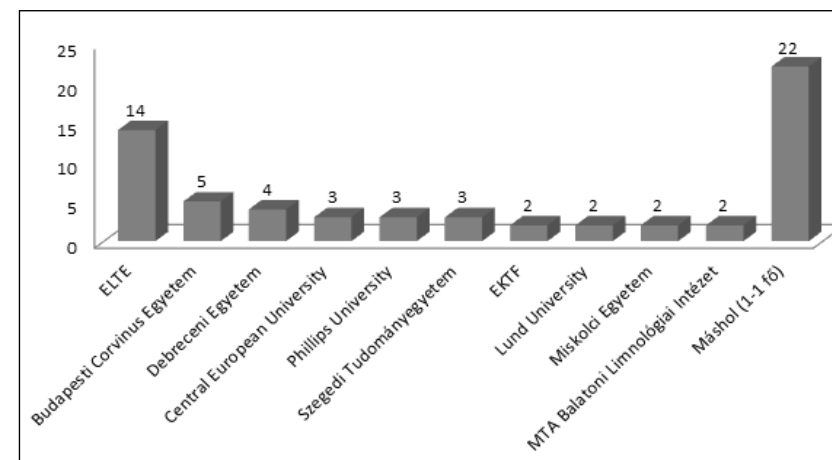
Az adatközlők jelentős hányada (40%) igennel válaszolt, ami jelzi a célcsoport mobilitási hajlandóságát. Arra a kérdésre, hogy konkrétan hol tanult külföldön a következő válaszokat kaptuk (7. ábra).

A 64 igen választ megjelölők közül a legtöbben magyarországi egyetemen vagy kutatóintézetekben tanultak/dolgoztak. A legtöbben (14) az ELTE-n, a Budapesti Corvinus Egyetemen (5), a Debreceni Egyetemen (4), a Közép-Európai Egyetemen (Central European University)(3), a Szegedi Tudományegyetemen (3) tanultak vagy dolgoztak.

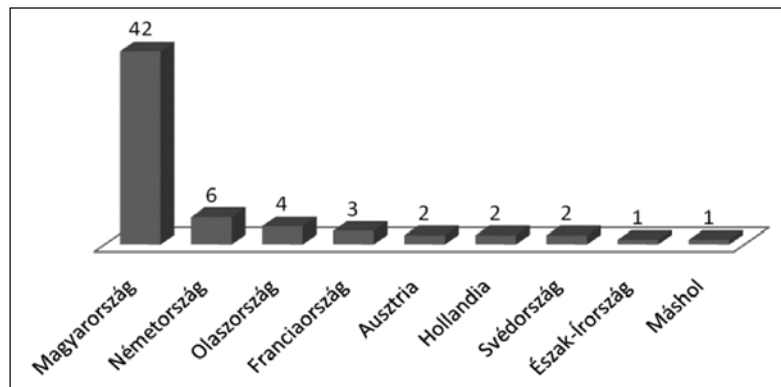
A nem magyarországi intézmények közül a Phillips University-n 3-an tanultak/dolgoztak, és 2-en a Lund University-n.

A 8. sz. ábrán országok szerint is láthatjuk azt, hogy a válaszadók – vélhetően – a különböző mobilitási programokon keresztül mely országokat látogatták meg külföldi tanulás/kutatás céljából. Magyarország után a legnépszerűbb Németország, amelyet Olaszország, majd Franciaország követ. További 2-2 fő tanult Ausztriában, Hollandiában és Svédországban. A célország kiválasztása véleményünk szerint szoros összefüggésben áll egyrészt azzal az igénnyel, hogy magyar nyelven lehessen tanulni/kutatni, másrészt pedig az idegen nyelvek ismeretével. Ezt a későbbiekben még tárgyalni fogjuk. Az eddig kissé homályosan megfogalmazott „külföldi tanulás/munka” célját a következő ábrán részletesen ismertetjük:

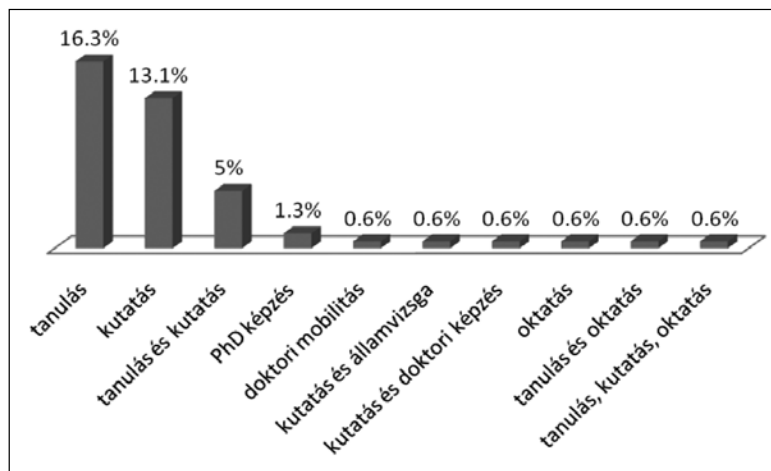
7. ábra. Melyik külföldi felsőoktatási intézetben/kutatóintézetben tanult/dolgozott (64 fő)?

8. ábra. Melyik ország egyetemén tanult vagy dolgozott?

9. ábra. A külföldi mobilitás célja

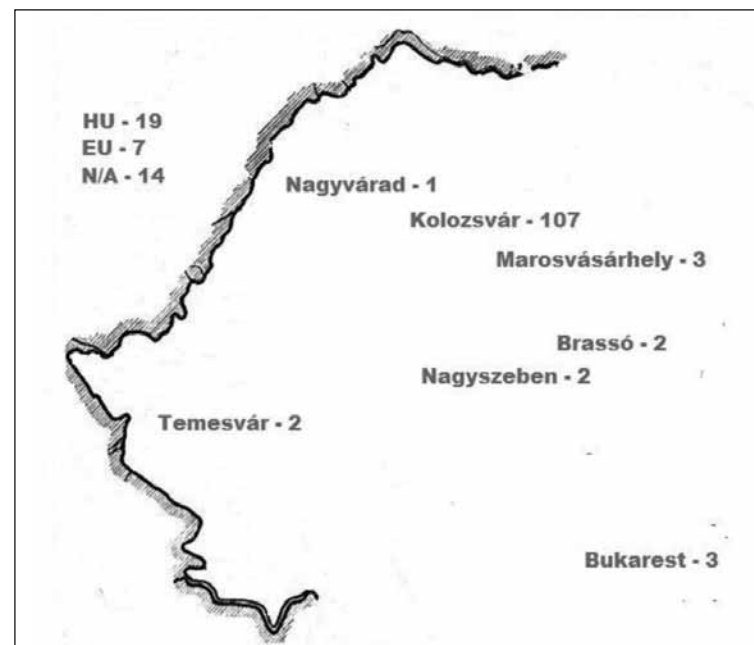

A legtöbbször előforduló válaszokból kitűnik, hogy a mobilitás oka leggyakrabban a tanulás (26 fő), a kutatás (21 fő), vagy pedig e két cél párhuzamos megvalósítása, tanulás és kutatás (8 fő). Ez összesen 55 főt jelent az összes válaszoló (63 fő) közül. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy néhány esettől eltekintve, amikor oktatási céllal zajlott le a mobilitás, az esetek többségében tanulási vagy kutatási céllal történt a kiutazás. Ez minden mobilitási programra vonatkozott, amelyben a múltban, egyetemi és/vagy magiszteri tanulmányaik során, vagy a dok-

tori képzésben részt vettek. Magyarország szerepe kiemelkedő a doktoranduszok mobilitása tekintetében, hiszen a kutatásban vizsgált alanyok 17,8%-a végezte külföldön a tanulmányait a doktori képzés előtt. A külföldön folytatott tanulmányok csupán 26,9% történt magyarországi területen kívül. A doktori iskola esetében a Magyarországon folytatott tanulmányok aránya tovább nő 28,8%-ra.

A kutatás során rákérdeztünk, hogy Magyarországon hol folytatták tanulmányaikat, hol voltak kutatni, részképzésen tanulmányaik során. Az eredményekből kimagaslik Budapest domináns szerepe (a válaszolók 54,5%-a választotta), a fennmaradó hallgatók (34,1%) főleg Kelet-Magyarország nagyobb egyetemi városaiban voltak, nagyrészt Debrecenben (11,4%). Ez az eredmény a földrajzi közelségnek tudható be. A külföldön tanuló válaszadóink 97,9%-a Magyarországon tanul. Az adatokból két város emelkedik ki jelentősen: Budapest (45,7%) és Debrecen (28,3%).

2. térkép. A doktoranduszi státust megelőző legutolsó tanulmány helyszíne

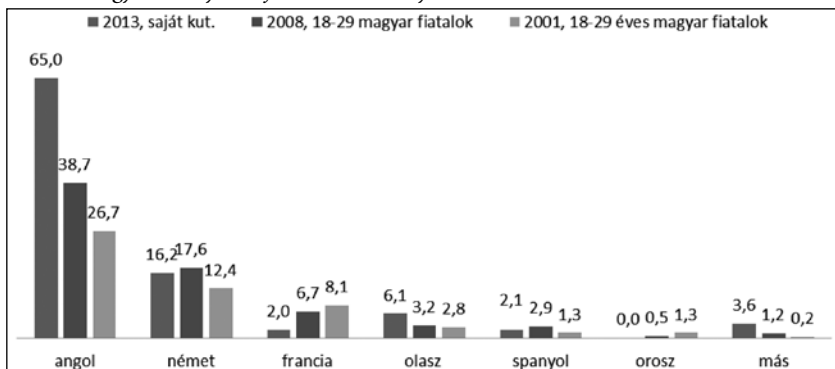

Világos, hogy Magyarország a doktoranduszok mobilitásának elsőrendű célországa, amelyben nyilván szerepet játszik a közös nyelv is. Kérdés azonban, hogy az államnyelv-, illetve az idegennyelv-tudás milyen szerepet játszik a doktori tanulmányok során egy erdélyi kutató vagy a felsőoktatásban integrálódó doktorandusz számára. Az adatainkból kiderült, hogy csupán 12,9% érzi úgy, hogy nehézségekbe ütközik a román nyelv használatánál. A fennmaradó 87% a magyar mellett román nyelven kiválóan vagy jól el tud boldogulni.

3. térkép. Oktatás, kutatás, munka miatt Magyarországon tartózkodó doktoranduszok

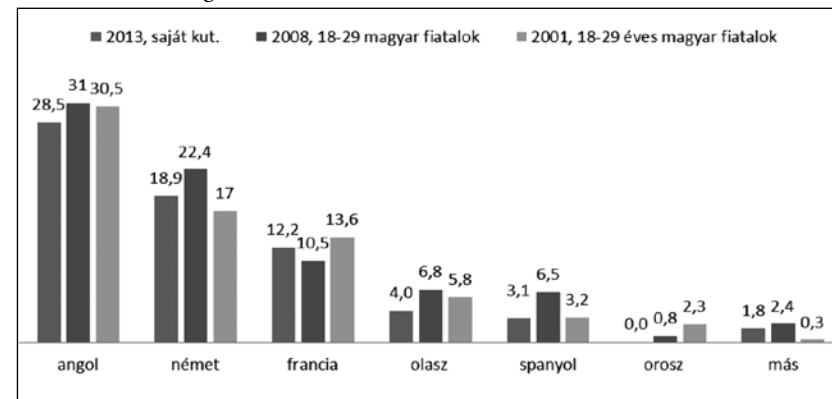

10. ábra. Egy adott nyelvet jól beszélők aránya a válaszadóink között

Válaszadóinkról elmondhatjuk, hogy a legtöbbször (65%) jól ismeri az angol nyelvet, de egy jelentős réteg, további 28,5% nem beszél jól, ugyanakkor meg tudja értetni magát angol nyelven. Ez a két adat a minta 93,5%-át jelenti. 2001-ben az erdélyi magyar fiatalok társadalmi helyzetéről készült kutatás alapján³³ a 18-29 évesek között az említett két arány 57,2%, illetve 69,7% volt.

11. ábra. Egy adott nyelvet ismerők aránya, amelyet nem beszélnek jól, de meg tudják értetni magukat

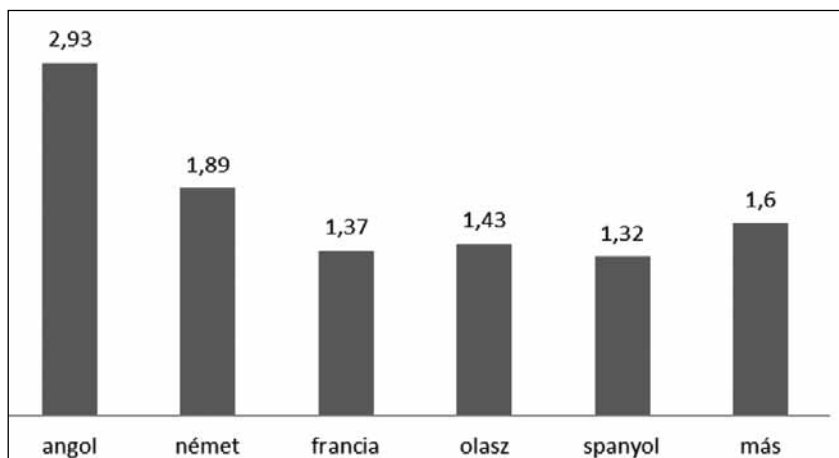
A német, francia sorrend megegyezik a magyar iskolák nyelvtanulási szokásaival, az olasz és a spanyol nyelv presztízse az utóbbi évtizedben nőtt meg (részben az Olaszországba és Spanyolországba kiáramló vendégmunkások révén és a médiafogyasztási szokások miatt). A már említett 2001-es és 2008-as kutatásokból kiderül, hogy az olasz és a spanyol nyelvet ismerő erdélyi magyar fiatalok aránya 2001-ben: 8,6% és 4,5%, 2008-ban 10% és 8,4% volt. Míg az olasz nyelv esetében mi is hasonló arányt mértünk, addig a spanyol nyelv esetén az ifjúságkutatásból származó adat majdnem kétszerese a doktoranduszok körében mért nyelvtudásnak, ez a különbség is igazolja, hogy a felsőoktatásból kimaradt fiatalok egy része rövidebb-hosszabb távon munkát vállalnak Olaszországban, Spanyolországban, így jobban elsajátítják ezeket a nyelveket.

³³ Kiss Tamás – Barna Gergő – Sólyom Zsuzsa, i.m.

Az idegen nyelvek ismeretének mértékéről a következő ábránk ad átfogó képet. Amennyiben a nyelvismeretet egy 4 fokú skálára vetítjük, akkor a válaszadóink nyelvismerete az angol nyelvből a legerősebb, míg a spanyol nyelvet beszélők ismerik a legkevésbé az általuk megjelölt nyelvet.

Az idegen nyelvtudás magas mértékéhez nagyban hozzájárul a képzés nyelve is. A válaszadóink 16,9%-a angol, míg 3,8%-a német nyelven folytatja a tanulmányait.

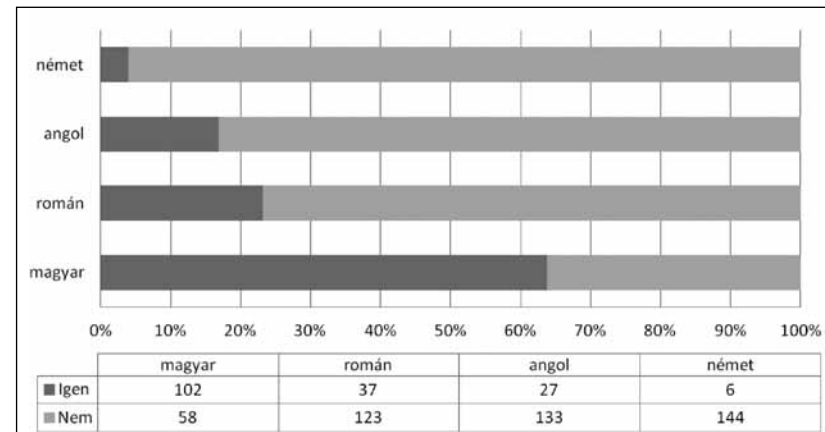
12. ábra. Az idegen nyelvet beszélők mennyire ismerik jól az adott nyelvet?

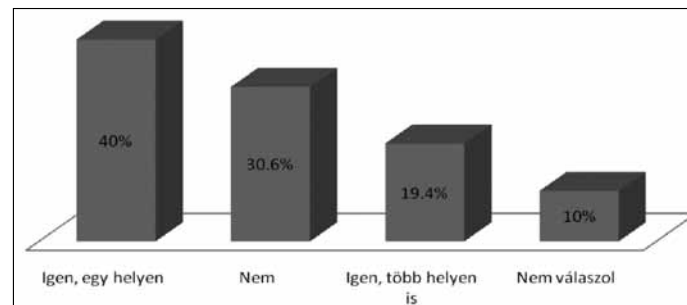
A doktori tanulmányok mellett folytatott munkáról, annak helyéről is megkérdeztük adatközlőinket. A következőkben ezeket az adatokat mutatjuk be.

A válaszadók egyharmada nem dolgozik sehol a doktori tanulmányai mellett. Valamivel kevesebb mint fele (44,44%) egy helyen dolgozik, azonban egyötödük több helyen is dolgozik.

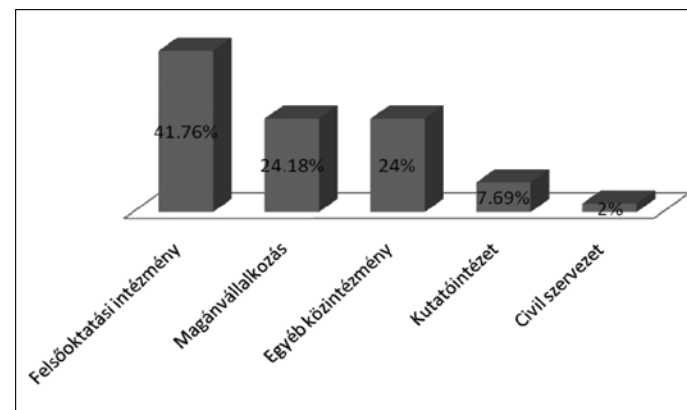
13. ábra. A képzés nyelve

14. ábra. Dolgozik-e a PhD képzés mellett?

15. ábra. Intézmény, ahol dolgozik

Arra vonatkozóan, hogy milyen intézményben dolgoznak, azt a nem meglepő választ kaptuk, hogy nagyon magas arányban (41,76%) vannak a doktoranduszok között a felsőoktatási intézmények alkalmazottai. Egyötödük magánvállalkozásnál, hasonló arányban egyéb közintézménynél, és kevesebb mint egytizedük kutatóintézetben dolgozik. Legkisebb arányban (2,2%) civil szervezeteknél dolgoznak a doktoranduszok.

5. Összefoglaló következtetések

Az ismertetett on-line kérdőíves kutatás megvalósításának legnagyobb nehézsége a romániai magyar doktoranduszok magas száma, illetve a doktoranduszok intézményi hovatartozására vonatkozó nem megbízható előzetes ismereteink voltak. A romániai magyar nemzetiségű doktoranduszokról tudjuk ugyanis, hogy helyhez kötötten a legtöbben Kolozsváron, a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen tanulnak, de a más egyetemen tanuló doktoranduszokról igen kevés adatot tudunk, emiatt nehezen is tudtuk elérni őket. A statisztikai adatok szerint Magyarországon 210 román állampolgársággal rendelkező hallgató tanul a doktori képzésben, őket részben sikerült elérni a kutatás során.

A kérdőív kitöltői között kifejezetten magas a nők aránya (2/3), aminek magyarázata lehet a nők magas aránya a felsőoktatásban. A kérdőív kitöltőinek kor szerinti megoszlása igen változatos, ezek közül is a legnépesebb korcsoport az 1981-1985 közötti korosztály (a válaszadók 40%-a). Ennek okaként a fiatal életkor meghosszabbodását, illetve a tanulási időszak kitolódását azonosíthatjuk. Ezt erősíti meg a kitöltők családi állapota is, ugyanis a legnagyobb arányban a nőtleneket és hajadonokat (40%) találjuk. A válaszadók egyharmada házasságban, további 13,1%-a pedig élettársi kapcsolatban él.

A szülők legmagasabb iskolai végzettsége alapján nagyon kevés az a válaszadó, akinek egyik vagy mindkét szülője rendelkezik tudományos fokozattal, de relatíve magas a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya: az apák egyötöde, az anyák egynegyede végzett egyetemet. Ez

ugyanakkor azt is jelenti, hogy a válaszadók nagy többsége elsőgenerációs értelmiségi, vagyis a társadalmi mobilitás eszközeként is azonosíthatjuk a felsőoktatásban való részvételüket, illetve a doktori fokozatszerzésre irányuló törekvéseiket.

A válaszadók 40%-a vett részt eddigi tanulmányai során mobilitási programokban, és ezt majdnem kizárólag tanulás vagy kutatás céljából tették. Ebben a tekintetben Magyarország a legvonzóbb célország. Emellett jellemző rájuk egy idegen nyelv ismerete, illetve a nagy többségüknek nem okoz problémát az államnyelven való boldogulás sem, így előreláthatólag képesek lesznek a romániai és magyarországi tudományos közegbe is integrálódni. A doktori képzésben való részvétel mellett a válaszadók 60% dolgozik, közülük sokan egyszerre több munkahelyen is. A doktoranduszok elsősorban (44%) felsőoktatási intézményekben, illetve hasonló arányban (20%) magánvállalkozásoknál és a közzsférában is dolgoznak. Kutatóintézetben a doktoranduszok egytizede dolgozik. Az adatok tükrében azt mondhatjuk, hogy a doktoranduszok több mint fele dolgozik szűken vett szakmájában (a felsőoktatásban vagy kutatóintézetekben), a többiek valószínűleg nem teljesen szakmájukban helyezkedtek el, illetve megkockáztatjuk azt is, hogy túlképzettek ahhoz a munkakörhöz, amelyet ellátnak. Az doktori tanulmányok mellett végzett munkával járó leterheltségnek az alábbi következményei lehetnek: ahol (pl. magyarországi doktori képzésben) van lehetőség a halasztgatásra, ott kitolódik a fokozatszerzés időintervalluma, míg ahol erre nincs lehetőség (például Romániában a POSDRU-s támogatással járó ösztöndíjak esetén 3 év alatt sorra kell kerülnie a doktori fokozat megszerzésének, ellenkező esetben a szankció az ösztöndíj teljes, kamatos visszafizetése), ott a disszertáció elkészítése igen megfeszített tempóban történik.

Morvai Tünde

Helyzetkép a szlovákiai magyar doktoranduszokról

Bevezető

A szlovákiai oktatásstatisztikai adatbázisok a doktoranduszokra vonatkozóan nem tartalmaznak nemzetiségi adatokat. Ennek következtében nem lehet pontosan meghatározni a Szlovákiában tanuló magyar nem-

1. táblázat. Szlovákia magyar tanítási nyelvű doktori iskoláinak hallgatói létszáma

	Összesen	Nő
Selye János Egyetem összesen	26	11
Teológia összesen	15	5
Teológia – nappali	12	3
Teológia – extern*	3	2
Magyar nyelv és irodalom		
Nappali összesen	7	4
Magyar nyelv és irodalom		
Extern összesen	4	2
Magyar nyelv és irodalom összesen	11	6
Bél Mátyás Egyetem összesen	4	3
Magyar nyelv és irodalom		
Nappali összesen	3	2
Magyar nyelv és irodalom		
Extern összesen	1	1
Konstantin Egyetem Nyitra összesen	18	14
Hungarológia	6	4
Szakkdidaktika, a magyar nyelv és irodalom tanításának elmélete	5	3
Nappali összesen	11	7
Hungarológia	6	6
Szakkdidaktika, a magyar nyelv és irodalom tanításának elmélete	1	1
Extern összesen	7	7
Comenius Egyetem összesen	4	NA
Magyar tannyelvű doktori iskolák hallgatói összesen	52	

* A levelező tagozatos hallgatók elnevezése Szlovákiában.

Forrás: www.uips.sk

zetiségű doktoranduszok számát. Kizárólag azokról a hallgatókról van pontos adatunk, akik szlovákiai magyar tannyelvű doktori iskolában folytatják tanulmányaikat¹ (1. táblázat).

Szlovákián kívül a legnagyobb számú szlovákiai magyar doktorandusz közösség Magyarországon tanul. Az Oktatási Hivatal nem tartja nyilván nemzetiség szerint a külföldi állampolgárokat, azonban feltételezhetjük, hogy a Magyarországon tanuló 98 szlovák állampolgárságú doktorandusz hallgató magyar nemzetiségű (vagy anyanyelvű) (2. táblázat).

2. táblázat. Magyarországi doktori iskolában tanuló szlovák állampolgárok száma intézményi bontásban a 2012/2013-as tanévben

Eötvös Loránd Tudományegyetem	38
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	11
Debreceni Egyetem	10
Széchenyi István Egyetem	9
Budapesti Corvinus Egyetem	7
Szent István Egyetem	4
Semmelweis Egyetem	4
Pécsi Tudományegyetem	4
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem	4
Szegedi Tudományegyetem	2
Nyugat-magyarországi Egyetem	2
Miskolci Egyetem	1
Magyar Képzőművészeti Egyetem	1
Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem	1
Összesen	98

Forrás: Oktatási Hivatal

Csehország és Szlovákiai közös történelmi hagyományainak, valamint a cseh és szlovák nyelv közötti hasonlóságnak köszönhetően jelentős számú szlovákiai magyar nemzetiségű egyetemista tanul Csehországban. Az ott tanuló doktoranduszokról szintén sincs nemzetiségre utaló nyilvántartás, így számszerű adatokkal ez esetben sem rendelke-

¹ A Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén nincs külön nevesített doktori iskola, a tanszék megkeresésünkre közölt doktorandusz hallgatóira vonatkozó létszámbeli adatot.

zünk. A cseh Statisztikai Hivatal állampolgárság szerint tartja számon a hallgatókat, melyből csak becslésekre lehet hivatkozni a szlovákia magyar hallgatók arányát illetően. Csehország egyetemi városaiban működő szlovákiai magyar diákszervezetek saját nyilvántartásuk (taglista, rendezvényeken való részvétel) alapján hozzávetőleges adatokkal rendelkeznek az ott tanuló szlovákiai magyar hallgatók létszámáról (600-800 fő), azonban külön a doktoranduszokkal kapcsolatban nem tudtak megközelítő számmal sem szolgálni. Emellett fontos kiemelni az egyéb nyugati-országokban tanuló hallgatókat is. A földrajzi közelség miatt Ausztria az egyik kiemelt továbbtanulásra alkalmas célország, de a világ különböző országaiban szétszórva is találni egy-két szlovákiai magyar doktorandusz hallgatót, doktorjelöltet. Összeségében számukat 300 főre becsüljük. A kutatásunk célcsoportját alkotó szlovákiai magyar doktoranduszokra vonatkozó hiányos adatok miatt elemzésünk vélhetően nem reprezentatív mintán alapszik, ugyanakkor reméljük, a főbb trendeket mégis sikerült azonosítanunk.

A kutatás módszertana

Az adatok híján a kutatás empirikus részének megvalósítása, az on-line kérdőív eljuttatása a lekérdezni kívánt alanyokhoz összetettebb feladat volt, többféle kommunikációs csatorna mozgósítását igényelte. Ezért is tartjuk fontosnak a kutatás módszerének részletesebb bemutatását. A szlovákiai magyar hallgatói tagsággal rendelkező szlovákiai, magyarországi és csehországi diákszervezeteket tömörítő Diákhálózat² komoly segítséget nyújtott az on-line kérdőív terjesztésében. Hírlevelük több ezer hallgatóhoz jutott el, azonban specifikusan doktoranduszokat nem tudtak megszólítani. A Diákhálózat hírlevelén túl korábbi évek konferenciáiról, rendezvényeiről összegyűjtött a szlovákiai magyar doktoran-

² A Diákhálózat hét tagszervezetet magába foglaló ernyőszervezet. A tagszervezetek Szlovákia, Magyarország és Csehország minden olyan egyetemi városaiban tevékenykednek, ahol jelentősebb számú szlovákiai magyar fiatal tanul.

duszok elérhetőségét is tartalmazó közel 400 fős adatbázisban³ szereplő lehetséges érintetteket névre szóló emailben kértünk meg a kérdőív kitöltésére. A visszajelzésekből kiderült, hogy ebben az adatbázisban jelentős azok száma, akik már megszerezték tudományos fokozatukat. Külön megszólítottuk a szlovákiai magyar tudományos élet jelentős személyiségeit a Magyar Tudományos Akadémia külső köztestületi tagjainak nyilvántartó rendszerén keresztül, hogy kérjék meg adott esetben magyar nemzetiségű tanítványaikat a kutatásban való részvételre. A szlovákiai magyar nyelvű doktori iskolák vezetőségét külön megkerestük ugyanezzel a felkéréssel. Magyarországon a Doktoranduszok Országos Szövetségének hírlevelén keresztül az összes magyarországi doktori iskola meg lett szólítva a kérdőív terjesztésében való közreműködésre. A diákszervezetek, a doktori iskolák, a helyi tudományos elit valamint az adatbázis alapján történő terjesztés mellett igyekeztünk megjelenni a szlovákiai magyar médiában, különösen az internetes hírportálon, a három leglátogatottabb hírportál közölte felhívásunkat, az egyik portál pedig a kutatás reklámozására szolgáló bannert helyezte ki egy hónapon keresztül. Az elektronikus sajtón kívül egyszeri lehetőséget kaptunk a szlovákiai magyar Pátria Rádió egyik műsorában is beszámolni a kutatásról.

Szocio-demográfia jellemzők

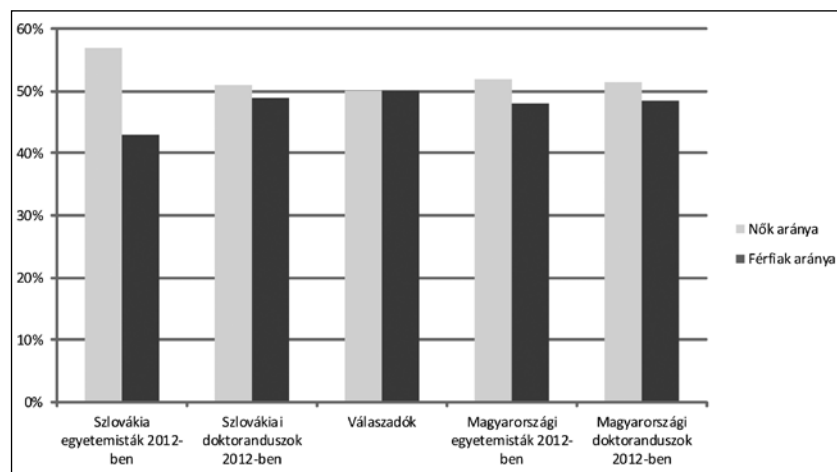
A 107 kitöltött kérdőívből 98 bizonyult értékelhetőnek. A válaszadók pontosan fele-fele arányban képviselték a két nemet (49 nő és 49 férfi). Az országos adatok (1. ábra) alapján azonban látható, hogy a női hallgatók mind a szlovákiai mind a magyarországi felsőoktatásban felülprezentáltak a férfiakhoz képest. Ez a tendencia már csak kis mértékben

³ A 400 fős adatbázis a doktoranduszok becsült 300 fős számához képest több személyt tartalmaz, erre magyarázatul szolgál, hogy 2006 óta gyűjtött adatbázisról lévén szó több olyan nevet is tartalmaz, akik már a ahogy a visszajelzések is mutatják megszerezték fokozatukat vagy pedig szüneteltetik tanulmányaikat, esetleg időközben elálltak a fokozatszerzés irányuló terveiktől.

érvényesül a szlovákiai doktorandusz hallgatók körében.⁴ A 2001-es népszámlálási adatok szerint a szlovákiai magyar nők 4,7 százaléka rendelkezett felsőfokú végzettséggel, míg a férfiak 6,1 százaléka. A felsőoktatás kiterjedésével nem csak a szlovákiai magyarok iskolázottsági szintje növekszik (az 1999-es évek végén a szlovákiai magyar férfiak 4,6%-ának míg a nők 2,76%-ának volt felsőfokú végzettsége)⁵, hanem a nők részaránya is. Az iskolázottsági szint nemzetiségre vonatkozó bontásában a fiatalabb korcsoport felé haladva a nők részarányának növekedése még inkább kirajzolódik.

1. ábra. Nemek szerinti megoszlás⁶

Forrás: www.uips.sk, www.ksh.hu

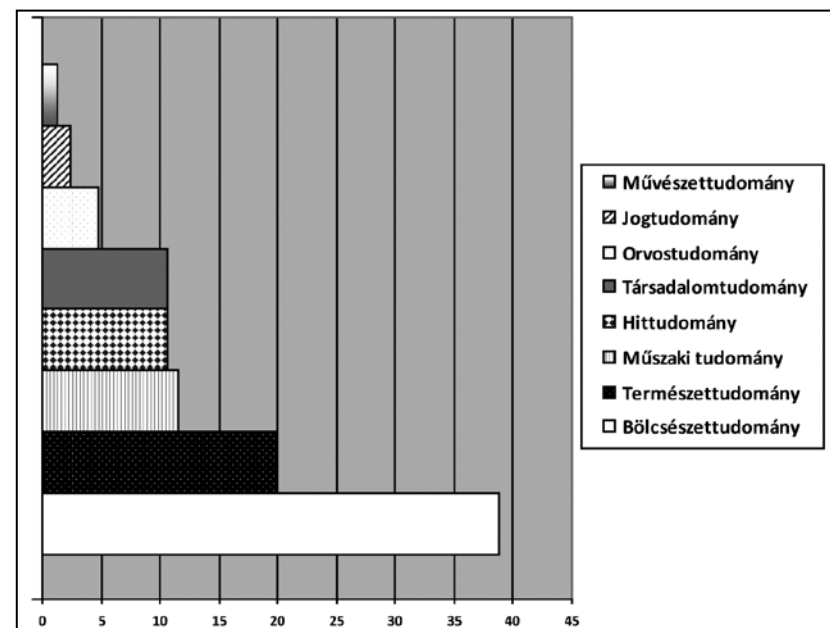
⁴ Az EUROSTAT adatai szerint 2011-ben a szlovákiai doktoranduszok szintjén a férfiak 52, a nők pedig 48 százalékot tesznek ki. Részletesebben ld Papp Z. Attila és Csata Zsombor tanulmányát jelenlegi lapszámunkban (szerk. megj.).

⁵ Lampl Zsuzsanna: A szlovákiai magyar kulturális és gazdasági elit szociológiai portréja, in: Kovách Imre (szerk.): Elitek a válság korában, Argumentum Kiadó, Budapest, 439.old.

⁶ A szlovákiai nappali tagozatos egyetemisták nemek szerinti megoszlása a 2012/2013-as tanévben. Forrás: www.uips.sk, letöltés ideje: 2013. március 15. A szlovákiai nappali tagozatos doktoranduszok nemek szerinti megoszlása a 2012/2013-as tanévben, magyarországi nappali tagozatos hallgatók nemek szerinti megoszlása a 2011/2012-es tanévben.

A nők felzárkózása a felsőoktatási expanzió következtében évről évre folyamatosan növekvő tendenciát mutat, 2003-ban például 41 százaléka volt a doktorandusz hallgatóknak nő, 2012-ben pedig 51 százalékkal a nők kerültek többségbe. A doktori tanulmányok befejezését illetően 2003-ban a fokozatot szerzettek 41 százaléka volt nő, 2011-ben 49 százalék.⁷ A tudományos ranglétrán előrehaladva a nők alacsonyabb számban vesznek részt az akadémiai-egyetemi életben, 2004-ben a szlovák professzorok csupán 14 százaléka volt nő.⁸ A nemek közötti kiegyenlítődés, egymáshoz közelítés a legmagasabb tudományos fokozatok megszerzése terén több évtizedet vesz majd igénybe. A férfiak fölénye a műszaki és a természettudományok területén nemzetközi szinten is kimagaslik (bár mintánk nem reprezentatív a nemek tudományterületenkénti egyenlőtlen eloszlása saját kutatásunkban is kimutatható).

2. ábra. A válaszadók tudományterületenkénti megoszlása (%)

⁷ www.uips.sk, Letöltés ideje: 2013-08-05

⁸ uo.

A válaszadók átlagéletkora 29 év, a legfiatalabb érintett 24, a legidősebb 58 éves. A megkérdezettek kétharmada 30 év alatti, vagyis azok, akik az öt éves graduális képzést követően közvetlenül vagy 1-2 év kihagyásával kezdték meg doktori tanulmányaikat. Szlovákiában országos szinten sem készült sok felmérés a doktoranduszok körében. Egy 2005-ben a doktoranduszok szociális biztonságának vizsgálatára irányuló kérdőíves kutatásban közel 500 főt kérdeztek meg. Ezek alapján kiderült, hogy a 30 év alattiak itt is a megkérdezettek kétharmadát teszik ki, a hajadonok és nőtlenek száma pedig a kor trendjének megfelelően szintén magas, több mint 80 százalékos az egyedülállók aránya.⁹

A 30 év alatti korcsoport alacsony házassági hajlandóságát a kérdőívet kitöltő szlovákiai magyar doktoranduszok válaszai is bizonyítják, minden ötödik él házasságban, 7 százalék élettársi kapcsolatban, 72 százalékuk pedig egyedülálló. A házasságkötéskor betöltött átlag életkor a férfiak esetén 30 év fölött van Magyarországon és Szlovákiában egyaránt, a nők nagy része mindkét országban szintén 25-29 év közötti életkorában házasodik. Az iskolázottsági szint növekedésével trendszerűen az átlag fölötti életkorban kötött házasság a jellemző. A legtöbb nő Szlovákiában 30-34 év között vállal gyermeket, Magyarországon is hasonló a helyzet az európai átlaghoz (29 év) „igazodik”. Válaszadóink körében a házasságban élők fele nevel gyermeket, egy gyermek pedig élettársi kapcsolatban született.

A szlovákiai magyarság kétharmada él Nyugat-Szlovákiában, a fennmaradó több mint 30 százalék szinte fele-fele arányban él Közép- és Kelet-Szlovákiában. A válaszoló doktoranduszok, doktorjelöltek szülőhelyének regionális megoszlása arányaiban hasonló az országoshoz azzal a különbséggel, hogy háromnegyedük származik Nyugat-Szlovákiából, 13,5-11,5 százalékuk Közép- és Kelet-Szlovákiából. Település szerkezeti szempontból nézve arra a kérdésre „Hol nevelkedet 14 éves koráig?” 50-50 százalékban jelöltek meg falut illetve várost, a szlovákiai magyarok 40-60 százalékos arányú város-falu megoszlását tekintve tehát magasabb a városban nevelkedettek száma. Válaszadóink tartózkodásuk

⁹ Rastislav Bednarik: Sociálné zabezpečenie mladých doktorandov. <http://www.sspr.gov.sk/IVPR/images/IVPR/prezentacie/Bednarik.pdf>, Letöltés ideje: 2013-07-02

helyszínéről 6 országot tüntettek fel (Szlovákia, Magyarország, Csehország, Ausztria és Amerikai Egyesült Államok), és legtöbben tanulmányaik színhelyén élnek az említett ország fővárosában (28%), nagyobb megyei vagy járásközpontjában (44%), de előfordulnak olyanok is, akik továbbra is kisebb városban (6%) vagy falun (22%) élnek.

A kérdőívben szerepelt az állampolgárságra vonatkozó kérdés is, lévén a kitöltők anonimitása biztosítva volt két válaszadó feltüntette, hogy szlovák állampolgársága mellett magyar, azaz a szlovák állam által tiltott kettős állampolgársággal rendelkezik.

Minden ötödik doktori képzésben részesülő hallgató értelmiségi családból származik, vagyis mindkét szülője felsőfokú végzettséggel vagy tudományos fokozattal rendelkezik. Ugyanilyen arányú azon válaszadók száma is, akiknek legalább az egyik szülője felsőfokú végzettségű. Elmondható tehát, hogy a megkérdezettek a szlovákiai magyar átlagnál magasabb iskolai végzettségű családokból származnak, hiszen a szlovákiai magyar lakosság 4,7 százalékának van felsőfokú végzettsége vagy tudományos fokozata.¹⁰ A szülők nemek szerinti iskolai végzettségére vonatkozóan ki kell emelni, hogy az anyák szinte megegyező arányban (32%) rendelkeznek felsőfokú végzettséggel mint az apák (31%) (lásd: 3. és 4. ábra). 2008-ban egy 720 fős mintán a szlovákiai magyar egyetemisták körében végzett felmérésben a szülők iskolai végzettsége ettől alacsonyabb szintet mutatott, az apák 26 százaléka, az anyák 28 százaléka szerzett felsőfokú diplomát.¹¹ A szlovákiai egyetemisták szüleinek körében az OECD adatai alapján a felsőfokú végzettségük aránya 35 százalékos.¹² Mind az országos, mind a szlovákiai magyar kisebbség szintjén az intergenerációs mobilitás magas fokú. A kutatásban résztvevő doktoranduszok szüleinek iskolázottsági szintjét tekintve többlépcsős felfelé irányuló mobilitásról beszélhetünk az esetek kétharmadában, az elsőgenerációs értelmiségi lét kihívásaival még szembesülniük

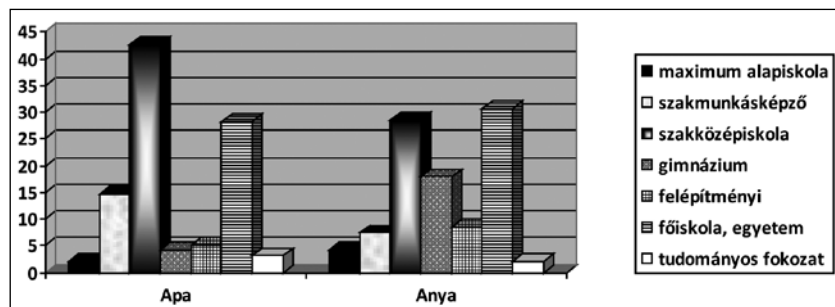
¹⁰ 2001-es népszámlálási adatok alapján. Forrás: Gyurgyík László: Népszámlálás 2001, Pozsony, Kalligram, 2006.

¹¹ Morvai Tünde, Ifjúságkutatás – Felvidék, 2008, Kiadó: Kempelen Intézet, Révkomárom, Kézirat.

¹² Education at a Glance 2012, www.oecd.org, Letöltés ideje: 2013-07-29

kell. Feltételezhetnénk, hogy másodgenerációs családból származó választadók társadalmi tőkéje a hazai környezetben beágyazott, és adott esetben nem ennek hiányában választ külföldi munkahelyet. Ez a hazai tőke azonban nem bizonyul elég erősnek lévén a felsőfokú végzettséggel bíró apák gyermekeinek 57 százaléka kíván elsősorban Szlovákiában munkát vállalni, az alacsonyabb végzettségű apák gyermekeinél hasonló az arány (60%). A családi háttér, konkrétan a szülők iskolázottsági szintje nincs hatással a szülőföldön való maradásra.

3. ábra. Szülők iskolai végzettsége

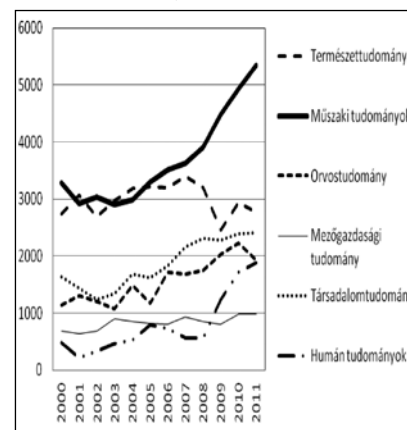

Munkaerőpiaci helyzet

A felmérésben résztvevők főként tanulmányaik helyszínét jelölték meg azon helyként, ahol évente több mint egy hónapot töltöttek munkavállalás vagy tapasztalatcsere céljából. A doktori tanulmányaikra koncentrálnak feltételezhetően azok a választadók, akik egyáltalán nem dolgoznak a képzés ideje alatt (45%), ők a doktori képzés azon három- vagy négyéves időszakát élik, mikor óralátogatási kötelezettségük van, és adott esetben még oktatási feladatot is el kellett látniuk az egyetemen. Különösen érvényes lehet a fenti állítás a nappali képzésben résztvevő ösztöndíjas hallgatókra. A választadók 37 százaléka több munkahelyen is dolgozik, ebből következtethetünk arra, hogy doktori tanulmányai mellett rész-munkát is (28%) és alkalmi munkát is vállalnak (18%). A doktorandusz és doktorjelölt számára ideálisnak mondható munkahelyen – felsőoktatási intézményben és kutatóintézetben – tölt be állást a megkérdezettek

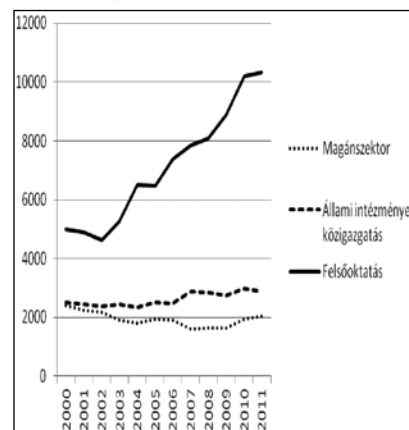
45 százaléka. Közintézményt jelölték meg munkahelyükként az oktatási szférában dolgozó pedagógusok (30%), kevesebben dolgoznak a magánszférában (20%), egyházi intézményeknél (10%) és a civil szférában. A kényes kérdésnek számító nettó havi jövedelemre a kérdőívet kitöltők 84 százaléka válaszolt: az átlag havi jövedelem nettó 592 euróra jött ki, mely a bruttó 805 eurós 2012-es évi szlovákiai átlagbérhez közelít.

4. ábra. Kutatói állások tudományterületenként Szlovákiában

Forrás: www.oecd.org

5. ábra. Kutatói állások szféránként Szlovákiában

Forrás: www.oecd.org

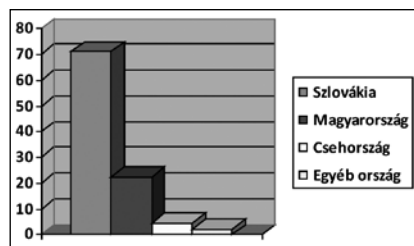
A tudományos kutatók számára a munkaerőpiac releváns ágazatai közül az utóbbi évtizedben a felsőoktatásban nőtt az álláslehetőségek száma, a vizsgált időszakban ugyanis duplájára nőtt az ott dolgozók száma. Az üzleti világban is tapasztalható kisebb növekedés, itt azonban megfigyelhető egyfajta hullámzó tendencia. Tudományterületenként a legtöbb nő az orvostudomány területén dolgozik (59,7%), a legkisebb arányban a műszaki tudományok területén vannak jelen a nők (29,4%).¹³

¹³ Zákładné statistické údaje, http://www.klemens.sav.sk/fiusav/cecwys/docs/R&D_SR_97_04.pdf, Letöltés ideje: 2013-07-25

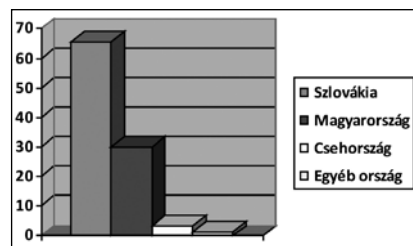
A képzés

A szlovákiai magyar nappali tagozatos hallgatók száma a 2012/2013-as évben 5422, Magyarországon az előző évek adataira támaszkodva átlagosan 2500 nappali tagozatos hallgató tanul¹⁴, Csehországban becslések szerint 600-800 fő. Ezekhez az adatokhoz képest mintánkban a szlovákiai egyetemeken végzettek valamelyest felülprezentáltak, a Magyarországon és Csehországban végzett hallgatók közül azonban kevesebben töltötték ki kérdőívünket (a kis elemszám miatt országonkénti összehasonlítást sajnos nem tudunk végezni).

7. ábra. Egyetemi végzettség helyszíne (%)

8. ábra. A PhD képzés helyszíne (%)

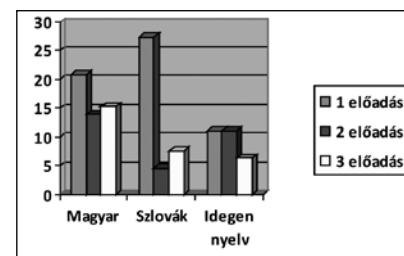

A kérdőívet kitöltők 60 százaléka magyar nyelven tanul, ennek magyarázata részben az, hogy a szlovákiai magyar doktori iskolák hallgatói körében magasabb volt a kutatásban való részvételi hajlandóság. A nem magyar nyelven tanulók zöme szlovákul tanul, minimális az egyéb idegen nyelven tanulók részvétele a kutatásban. A felmérés nyitva állt a doktorjelöltek számára is, azonban a válaszadók 82 százaléka jelenleg még doktori iskolai tanulmányait folytatja, 13 százalékuk indította el a fokozatszerzési eljárást, azaz doktorjelölti státuszban van. Nappali tagozaton, ösztöndíjjal tanul a lekérdezettek 64 százaléka. Átlagosan 2,6 évet tanultak a doktori iskolában, és 4 éven belül tartják befejezhetőnek tanulmányaikat.

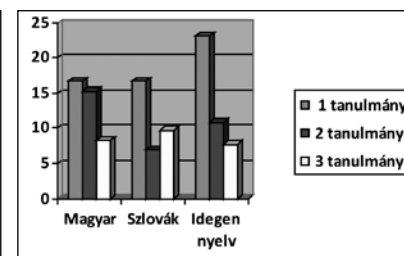
A doktoranduszok számára tanulmányaik sikeres befejezéséhez szükséges a szakmai konferenciákon való aktív részvétel, előadás tar-

tása, illetve tanulmányaik megjelentetése. Doktori iskolánként eltérő a konferencián tartott előadásért, illetve a tudományos publikációkért járó kredit pontszám megítélése, azonban az idegen nyelvű tudományos tevékenységért magasabb kredit pontszám jár. Erre törekedhetnek az idegen nyelven publikáló fiatal kutatók, ugyanis az idegen nyelven megjelenő publikációk száma kimagaslik a magyar és szlovák nyelvű publikációkhoz viszonyítva.

9. ábra. Előadás tartása az elmúlt 1 évben

10. ábra. Tanulmány megjelenése az elmúlt 1 évben

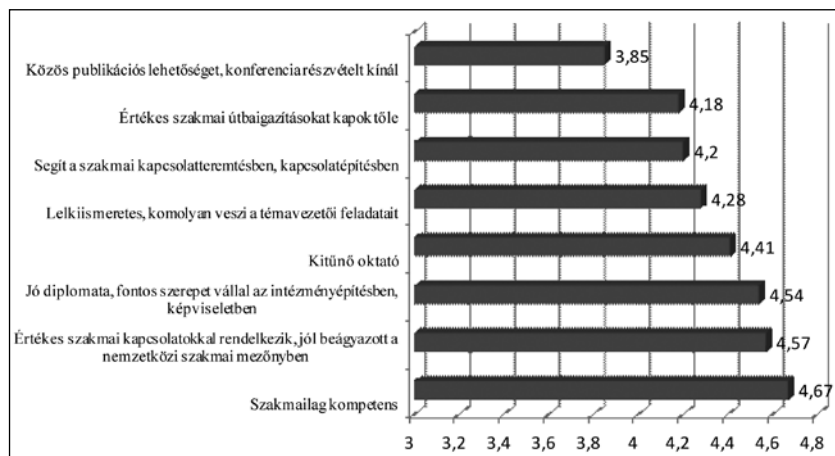
A doktori képzés során egy jó témavezető nagy segítséget nyújthat a fiatal kutatóknak a tudományos munka megismerésében. Láthatóan a válaszadók is így gondolják, ugyanis háromnegyedük tudatosan már a doktori képzésbe való felvételi előtt felkereste témavezetőjét a sikeres felvételi vizsgát követő tutorálásra. Kevésbé elterjedtebb szokás, hogy a doktori iskola jelöl ki doktoranduszai számára témavezetőt, az esetek 17 százalékában azonban ez is előfordult. A témavezető előre történő kiválasztása magyarázat lehet arra, hogy a válaszadók 69 százaléka ugyanannak a tutornak a segítségével kezdené újra doktori tanulmányait.

A kérdőív egyik kérdésblokkjában nyolc olyan jellemzőt soroltunk fel, mely a doktori képzés során rendkívül előnyös a hallgatókra nézve, amennyiben témavezetőjére jellemzőek a felsorolt tulajdonságok. Ezeket a jellemzőket kellett a válaszadóknak egy 1-től 5-ig terjedő skálán értékelni saját témavezetőjükre vonatkoztatva. Azokkal a jellemzőkkel elégedettek leginkább a válaszadók a témavezetővel kapcsolatban, melyek magára a témavezető szakmai képességeire vonatkoznak. Ezt követik csak a témavezető és a tanítványai közötti viszonyra vonatkozó jellem-

¹⁴ Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján, www.ksh.hu, Letöltés ideje: 2013-05-28

zók, azok közül is első szempont az oktatói készsége, majd ezt követik a kifejezett témavezetői tevékenységgel kapcsolatos jellemzők kiemelése (12. ábra). A „Doktorvater”¹⁵ szerepe jelentősnek tekinthető a hallgatók tudományos életpályájának alakulásában.

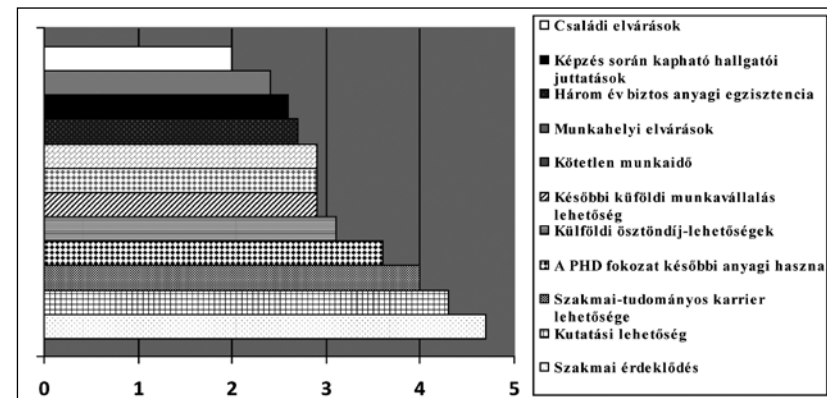
11. ábra. A témavezetőre vonatkozó jellemzők (1-5 skála átlaga)

A válaszadók körében a doktori képzésbe való jelentkezéskor is erős szakmai motivációs tényezők érvényesültek. A szakmai érdeklődés, kutatási lehetőségek, szakmai tudományos karrier iránti érdeklődés elsődleges motivációs tényezőnek számítanak. A magas szakmai elkötelezettséget követik az egzisztenciális jellegű tényezők, köztük az esetleges külföldi ösztöndíj, illetve munkalehetőség. A családi elvárás a legkevésbé ösztönző hatású, azonban meg kell jegyezni, hogy a válaszadók közel egyharmada felsőfokú végzettségű szülői háttérrel bír, vagyis a szülők kétharmada a válaszadók végzettségéhez képest is alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik. Az intergenerációs mobilitás foka a vizsgált csoportnál már a felsőfokú végzettség tényével kimagasló.

¹⁵ A német doktori képzésben a témavezető elnevezése.

12. ábra. Motivációs tényezők a doktori képzésre való jelentkezéskor (1-5 skála átlaga)

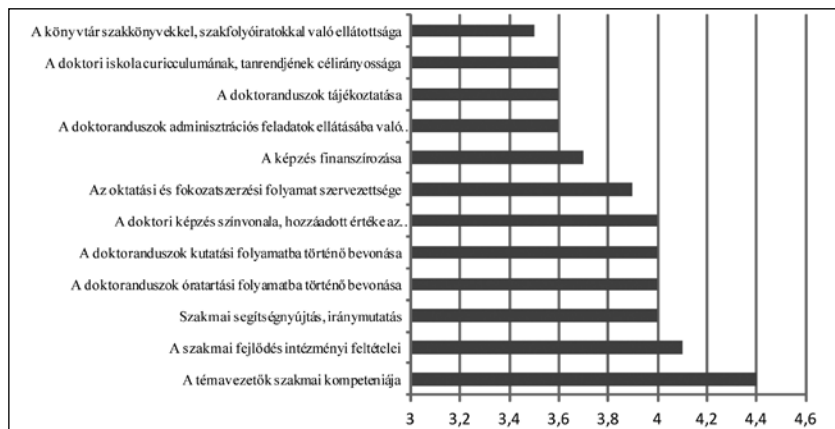

13. ábra. Milyen megfontolásból döntött jelenlegi doktori iskolája mellett? (1-5 skála átlaga)

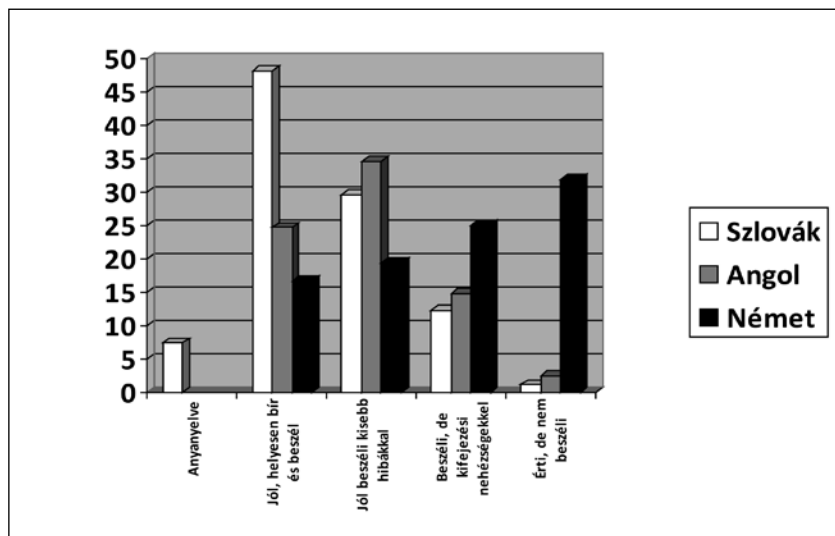
A szakmai érvek érvényesülnek a doktori iskola kiválasztásánál is, a kutatási témához kapcsolódó szakmai kínálat miatt választották leginkább a hallgatók képzési helyüket. A pénzügyi racionális érvek, mint a költséghatékony képzés, az intézmény közelsége legkevésbé döntő (13. ábra). A témavezető fontosságának hangsúlyozása megjelenik a saját doktori iskola értékelésénél, az első helyen szerepel ugyanis a témavezető szakmai kompetenciájával való elégedettség, ezt követi az intézményi szintű szakmai szint értékelése. Némileg ellentmondásos, hogy a szakmai fejlődés intézményi feltételei előkelő helyen szerepelnek, a könyvtár ellátottsága mint az intézmény által a szakmai fejlődéshez szükséges tárgyi feltételeinek helye viszont az utolsó helyen.

14. ábra. Saját doktori iskolával való elégedettség (1-5 skála átlaga)

A kérdőívet kitöltők körében a szlovák nyelvet 99 százalékban valamilyen szinten beszélik. Eltérő a nyelvismeret szintje, azonban közel 80 százalékuk jól beszéli a nyelvet, összességében 30 százalékuk kisebb hibákkal beszél, illetve 12 százalékuk küzd kifejezési nehézségekkel.

15. ábra. A nyelvismeret szintje (%)

Az idegen nyelvek közül az angol nyelv ismerete a legmagasabb szintű, a második legmagasabb szinten beszélt német nyelvet a válaszadók közel egyharmada nem érti és nem is beszéli.

A disszertáció nyilvánosságra hozatalának kérdése az utóbbi években a közbeszéd tárgyává vált, ezért is éreztük aktuálisnak a kérdés felvetését. A válaszadók 83 százaléka úgy gondolja, teljesen nyilvánosságra kell hozni a disszertációkat, 17 százaléka a nemleges választ jelölte meg.

A kérdőívben szereplő két nyílt kérdés a doktori képzéssel kapcsolatos problémák megfogalmazására és azok megoldására tett javaslatokra kísérelt meg választ kapni. A doktori képzéssel kapcsolatos problémák a legtöbb esetben az egyének saját doktori iskolájára vonatkoztatva hangoztak el. A legtöbbet említett probléma (13 fő említette) az infrastruktúra és a nem megfelelő személyi állomány hiányával kapcsolatban hangzott el. Ide tartozott a nem megfelelő könyvtár; a hiányos szakirodalom; a saját kutatási témában elérhető szakemberek hiánya, ezzel összefüggésben a kutatási lehetőségek csekély mivolta, az arra alkalmas eszközök hiánya. A doktoranduszok kötelezettségeivel kapcsolatban a kutatási témától távol álló tanegységek hallgatását feleslegesnek tartják, úgy gondolják saját kutatási témájuk a három év alatt háttérbe szorul.

„Túl sok órát kell látogatnunk, amelyek nem segítik a kutatási témában való előrehaladásunkat.”

„Rendkívül széttartó a képzés, a témámhoz kapcsolódó tudás elmélyítésére a felkínált tanegységek keretében csak korlátozottan van lehetőség.”

A kötelező óralátogatások és egyéb kötelezettségek a vélemények szerint megnehezítik a képzés befejezését három év alatt.

„A sok feladat következtében kevés a három év a disszertációs munka megírására.”

A kisebbségi létből adódó esetlegesen felmerülhető hátrányok nem érzékelhetők a doktori képzés problématárában, egy válaszadó említi meg, hogy a disszertáció megírásánál az absztrakt és a konklúzió megírás magyar és szlovák nyelven fölösleges duplicitásként éli meg.

A doktorandusz társadalmat összességében érintő ügyek közül negatívumként a későbbi elhelyezkedési nehézségek a felsőoktatásban kerül említésre (3 fő említi). A felsőoktatás tömegesedéséből egyenesen a képzés színvonalának csökkenésére utalnak azon vélemények, melyek

szerint túl sok doktoranduszt vesznek fel a doktori iskolákba, köztük olyanokat is, akiknek tudásszintje nem megfelelő (4 fő említi).

A doktori képzésben a változtatásra vonatkozó igények valójában strukturális változásokra irányulnak. A képzés meghosszabbítása iránti igény (9 fő említi) a Szlovákiában tanuló hallgatók körében bukkan fel, ugyanis itt a nappali tagozatos ösztöndíjas hallgatóknak doktori tanulmányaikat három vagy négy év alatt kell befejezniük. A szlovák felsőoktatásról szóló törvény a nappali tagozatos doktori iskolák számára választási lehetőséget biztosít, hogy három vagy négy évig tartson a képzés, az levelező tagozatos hallgatók képzési ideje viszont törvényben foglaltan öt év.¹⁶ Ez az idő számukra nem bizonyul elegendőnek ahhoz, hogy a képzés alatt rájuk háruló feladatok mellett kutatási témájukban elmélyedjenek, és ez idő alatt a képzés lezárásaként doktori disszertációjukat is kellő alaposággal megírják. A Magyarországon tanuló hallgatók részéről nem ennek megfelelő arányban, de megfogalmazódik a képzés meghosszabbításával éppen ellenkező igény. A két ország doktori képzése közötti különbségek itt körvonalazódnak ki, ugyanis Magyarországon a három év képzési idő alatt nem lehetséges doktori fokozatot szerezni, csupán a három évet lezáró abszolutóriumot követően kerülhet sor a tényleges fokozatszerzésre, mely gyakran adminisztratív okok miatt is éveken át elhúzódhat. Az elhúzódó folyamatot megtapasztalt doktorjelöltek az elhúzódó eljárás csökkenését javasolják (4 fő említi).

A doktori iskolákban az ún. iskolaszerű oktatás nem teszi lehetővé, hogy minden doktorandusz a saját kutatási témájához közel álló órákat látogasson. A kutatási téma és órák közötti kapcsolat összehangolása iránti igény (8 fő említi) a képzést szerkezetében változtatná meg és inkább a mentori rendszerhez közelítene, hiszen egy-egy kutatási témában a doktori iskolában a témavezetőkön kívül nem mindig áll rendelkezésre azonos vagy hasonló területet kutató szakember.

A problémák felvázolásán túl a válaszadók kétharmada elégedett a doktori képzésével, az 1-től 5-ig (1-egyáltalán nem elégedett, 5-nagyon elégedett) terjedő skálán átlagban 4-es elégedettségi szint volt mérhető.

¹⁶ A Szlovák Köztársaság 131/2002 számú törvénye a felsőoktatásról. www.zbierka.sk. Letöltés ideje: 2013-07-29

A doktoranduszok többsége a képzés ideje alatt részt vesz kutatásokban, a legtöbb esetben oktatói tevékenységet is ellát. Az oktatói munka mind Magyarországon, mind Szlovákiában a hallgatók számára előírt kötelezettség, doktori iskolánként azonban eltér, hogy ez egyéb tudományos tevékenységgel kiváltható-e. Azokban a doktori iskolákban, ahol nincs megfelelő mennyiségű tanerő a doktoranduszokat mindenképpen bevonják az adott tanszék oktatói munkájába. Ezek a feladatok szolgálhatnak mintegy próbaként a hallgatók számára, mennyire tartják alkalmasnak magukat az oktatói és kutatói munkára.

Jövőtervek, migrációs szándék

A doktori fokozat megszerzését követő elhelyezkedési tervekkel kapcsolatos véleményekből az derül ki, hogy a válaszadók 53 százaléka szívesen dolgozna oktatóként felsőoktatási intézményben, 26 százalékának pedig ideális munkahely lenne egy állami kutatóintézet. A doktori képzés egyik elsődleges célkitűzése a tudományos munkára való felkészítés, a válaszadók kétharmada ennek a célnak szeretne megfelelni, hiszen a tudományos-egyetemi intézményekben szeretnének elsősorban elhelyezkedni. Azok a hallgatók, akik nem feltétlenül tudományos pályára készülnek, a doktori képzés során elsajátítható készségeket a versenyszférában is hasznosíthatónak érezték. Ez azt is jelenti, az akadémiai szférán túl többek között a magánszektor kutatás-fejlesztési ágazata számára is munkaerőt jelenthetnek. Az ő munkahelyi terveik között szerepelnek a magánszektor K+F területei, valamint az önálló vállalkozás indítására való törekvés (16-16%). A doktori képzés tehát a tudományos utánpótlás nevelésén túl szélesebb körű funkcióval bír, egyre nagyobb a jelentősége a társadalom és gazdaság innovációs potenciáljának erősítésében.¹⁷ Meglepő módon a pedagógusi pályát minden ötödik hallgató jelölte meg kívánt munkahelyként. Ők mint gyakorló pedagógusok valószínűleg a status quo megőrzésére törekednek, nem látnak, vagy nem

¹⁷ Fábri György: Mire jó a doktori fokozat a munkaerőpiacon? In: Mosoniné – Tolnai: Fialat kutatók az életpálya kezdetén. Budapest, Típotex, 2010. 108. o.

akarnak látni kilépési lehetőséget a fokozatszerzést követően sem a közoktatási rendszerből.

A magasan képzettek külföldi munkavállalását a köznyelv agyelszívásnak nevezi. A szlovákiai magyarok vonatkozásában az első számú agyelszívó ország az anyaország (15%), a legtöbben azonban elsősorban szülőhazájukban, Szlovákiában képzelik el jövőjüket (61%). Elenyésző a nyugat-európai munkavállalásra való hajlandóság (4%).

A szülőföldön való megmaradási szándéokra szolgálnak bizonyítékul a Szlovákiából történő elköltözés hajlandóságának alacsonyabb foka. A válaszadók 52 százaléka „inkább nem szívesen”, illetve „egyáltalán nem szívesen” költözne el az országból még a jobb élet- és munkakörülmények miatt sem. A kivándorlásra elszántak közül (43%) „nagyon szívesen” és „szívesen” költözne el a válaszadók 15, illetve 27 százaléka.

Válaszadóink 60 százaléka optimistának tekinthető abban az értelemben, hogy az elkövetkező öt évet belátható időnek tartja arra, hogy jelenlegi életkörülményeihez képest javulást észleljen. Feltételezhetően közrejátszik ebben a doktori tanulmányok befejezése, fokozattal a kézben vélhetően bizakodni lehet az új álláslehetőségekben, a tudományos vagy egyéb munkahelyi ranglétrán történő előmenetelben, és nem utolsósorban a magasabb fizetési kategóriába kerülés is növelheti az életkörülmények javulását.

Összefoglaló

Kutatásmódszertani szempontból elmondhatjuk, hogy az on-line felmérés lebonyolítása során a névre szóló megszólítások valamint a doktori iskolákban oktató tanárok igénybevétele hasznos volt. A szlovákiai magyar tannyelvű doktori iskolában tanuló hallgatók magas számban vettek részt a kutatásban, ez arra enged következtetni, hogy a négy intézmény hallgatói – különösen tanáraik biztatására – hozzájárultak a kutatás megvalósításának sikeréhez.

A kutatás eredményeiből egyértelmű statisztikai bizonyossággal nem vonhatunk le következtetéseket a szlovákiai magyar doktoranduszokra, doktorjelöltekre vonatkozóan, azonban kiindulópontként szolgálhatnak a

témával kapcsolatos további kutatások megvalósításához. Tannyelvi és területi szempontból láthattuk, hogy a szlovákiai szlovák nyelvű doktori iskolákban tanuló hallgatók nagyon kevés számban vettek részt a felmérésben, ugyanez vonatkozik a csehországi és magyarországi doktoranduszokra is.

A regionális magyar tudományos élet fontossága szempontjából különös jelentőséggel bír a külhoni magyar tudományos elit utánpótlásának kérdése. A témát a Kárpát-medencére kiterjedően a Magyar Tudományos Akadémia a 2000-es évek elején vizsgálta a határon túli tudományos elit bevonásával. Ekkor arra a következtetésre jutott, hogy a regionális magyar tudományos intézményrendszer kiterjesztésével, a tehetséggondozás felkarolásával a tudományos utánpótlás számszerűen biztosítható, azonban szükség van arra, hogy megtalálja intézményes helyét.¹⁸ A (leendő) fiatal kutatói generáció ebben a helykeresési állapotot éli most meg.

Szlovákiai magyar tudományos intézmények befogadó képessége az újonnan kikerülő fiatal kutatók felé igen csak szűkös, nem csak létszámbelileg, hanem a tudományterületek közötti eloszlást is figyelembe véve, hiszen főként a társadalomtudományok köré csoportosulnak ezek az intézmények¹⁹. A szlovákiai magyar felsőoktatási intézmények munkaadói keretei szintén szűkösök. Saját doktori iskoláikban végzett doktoranduszaik számára nem képesek munkahelyet biztosítani, nem is lehet feltétlenül ez a céljuk. Erre több indok felsorakoztatható: egyrészt a felsőoktatás tömegesedésével a doktoranduszok száma is növekedett, a doktori iskoláknak pedig nem lehet kizárólagos célja a saját tudományos utánpótlás kinevelése. Másrészt kijelenthető, hogy annak ellenére, hogy expanzióról beszélünk, a szlovákiai magyar kisebbségre vonatkozó negatív demográfiai mutatók további létszámbeli növekedést a meglévő intézményekben különösebben nem tesznek lehetővé.

A végzett fiatal kutatók többségének a szlovákiai többségi nyelvű, valamint a magyarországi és egyéb országok munkaerőpiacán kell majd magukat megméretni, a szlovákiai magyar tudományos és oktatási intézményrendszer befogadásukra nem (lehet) képes.

¹⁸ Berényi Dénes – Egyed Albert – Kulcsár Szabó Enikő: *A magyar tudományos utánpótlás a Kárpát-medence kisebbségi régióiban*, i.m.

¹⁹ pl. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Gramma Nyelvi Iroda.

Ágyas Réka – Novák Anikó – Rózsa Rita

Pillanatfelvétel a vajdasági magyar doktoranduszokról

1. Bevezető

Szerbiában a 2005-ös felsőoktatási törvény¹ a 2006/2007-es tanévben lépett hatályba, ettől kezdve iratkozhattak be a hallgatók a háromciklusú képzési szerkezetű felsőoktatásba. A bolognai folyamattal megváltozott a korábbi doktori rendszer (magiszteri és doktori stúdiumok), amelyben nagyon hosszadalmas volt a fokozatszerzés, és bevezették a ma is működő PhD képzést, amelyre a 2007/2008-as tanévtől lehetett először jelentkezni. 2012-ben több mint 3500 szabad helyet hirdettek meg doktori képzésre az ország egyetemein.² A betöltött helyek számáról nincsenek adataink, de 18 akkreditált felsőoktatási intézményben összesen mintegy 5000 aktív doktoranduszt tartanak számon, a háromciklusú rendszer bevezetése óta érezhetően megnőtt a hallgatók érdeklődése az oktatás e szintje iránt. Szerbia oktatásfejlesztési stratégiája³ részletesen ismerteti a doktori képzés jelenlegi helyzetét és a fejlesztési irányokat. E dokumentum szerint jelenleg a meghirdetett helyek száma nincs összhangban az egyetemek kutatói kapacitásával és a tudományos fejlődés meghatározott prioritásaival. Évente 65-75 végzett doktor jut egymillió lakosra, és a doktori disszertáció elkészítése az előző időszakban, a bolognai folyamat előtt jelentősen több ideig tartott, mint 3 év. A jelenlegi doktoranduszoknak nem biztosított minden esetben a megfelelő környezet, gyakran kompetens mentoruk sincs a csekély kutatói kapacitás következtében. A doktori programokba olyan tanárokat vonnak be, akik nem elégítik ki a kritériumokat, valamint a programok 20-30%-a

3-5 mentorral működik, akik nagy része éppen csak megüti a mércét. A szerbiai felsőoktatás zárt, elhanyagolható a külföldi egyetemekkel közösen realizált programok száma, továbbá a tanárok és a hallgatók mobilitása sem megfelelő mértékű. Kevesebb, mint fél százalék az angol nyelvű doktori képzések aránya, alig találunk interdiszciplináris és multidiszciplináris programokat.⁴

A vajdasági magyarság számára Szerbiában az egyetemi oktatást elsősorban az Újvidéki Egyetem jelenti, a Belgrádban tanulók száma elenyésző. A nemzeti kisebbségek elméletben saját nyelvükön végezhetnék az egyetemet, viszont az oktatók hiányának következtében ez nem lehetséges, másrészt az anyanyelen történő felvételi vizsga lehetőségét sem engedélyezi minden felsőoktatási intézmény.⁵ Az Újvidéki Egyetem 14 kara közül 5 folytat részben vagy teljesen magyar nyelvű képzést. Az egyetlen teljes mértékben magyar tannyelvű kar a szabadkai székhelyű, 2006 óta működő Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. A Bölcsészettudományi Kar 17 tanszéke közül a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken folyik teljes mértékben magyar nyelven a képzés, továbbá a Zsurnalisztika Tanszéken a férőhelyek tíz százalékát tartják fenn a nemzeti kisebbségek számára. A Művészeti Akadémián két évente nyitnak magyar színész osztályt. A szabadkai székhelyű Közgazdasági és Építőmérnöki Kar és a Szabadkai Műszaki Szakfőiskola pedig a kétnyelvű egyetemi modell elemeit hordozza, párhuzamosan alakítanak ki magyar és szerb csoportokat. Emellett magyarországi intézmények kihelyezett tagozatain végezhető magyar nyelvű képzés.

Doktori képzésre főként szerb nyelven van lehetőség, kivételt képez a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. A Kárpát-medence oktatási és tudományos intézményeinek adatbázisa (Oktatási Kataszter) 2010-es vajdasági frissítésekor a vajdasági felsőoktatási intézmények vezetőivel készített mélyinterjúk alapján elmondható, hogy a tanszékek, karok „saját jó képességű hallgatóikból igyekeznek kinevelni az utánpótlást vagy a kar doktori iskolájában, vagy ha ezzel nem rendelkeznek, akkor vala-

¹ Zakon o visokom obrazovanju. *Službeni glasnik RS*, 2005, 76.

² *Vocič kroz akreditovane studijske programe na visokoškolskim ustanovama u Republici Srbiji*. 2012. november 9.

³ *Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020 godine. Službeni glasnik*, 2012, 107.

⁴ Uo.

⁵ 2013-ban az Újvidéki Egyetem Jogtudományi Karán nem volt lehetőség magyar nyelven felvételizni.

melyik magyarországi egyetem doktori iskolájában. Ez utóbbi megoldással él a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar és a Szabadkai Műszaki Szakfőiskola, és részben ide sorolható a Budapesti Corvinus Egyetem Kertészettudományi Kar Határon Túli Levelező Tagozata, ugyanis a zentai kihelyezett tagozaton csak alapképzésre van lehetőség, a mesterképzés és a doktori tanulmányok elvégzése viszont az anyaintézményben valósulhat meg.”⁶

Az ARANYMETSZÉS 2013 – Kárpát-medencei doktorandusz életpálya-vizsgálat vajdasági résztvevőinek 32%-a választotta a szerbiai posztgraduális képzést, míg Magyarországon 62%-uk folytatja tanulmányait ösztöndíjasként vagy költségtérítésként. A más külföldi országban doktorálók száma 6%-ra tehető. A kutatás eredményei kiválóan összevethetőek az Újvidéki Egyetem Doktoranduszainak és Fiatal Kutatóinak Szervezete (*Udruženje studenata doktorskih studija i mladih istraživača Univerziteta u Novom Sadu*) által 2010 óta minden évben elvégzett kérdőíves vizsgálatával a Szerbiában tanuló PhD hallgatók körében. A 2010-es⁷ és 2011-es⁸ kérdőív adatainak feldolgozása elérhető a szervezet honlapján, a 2012-es eredmények feldolgozása viszont még várat magára. 2010-ben 335, 2011-ben pedig 577 adatközlőjük volt. A kutatás fő témái a szerbiai doktori képzés minősége, a doktori képzés finanszírozása, a doktoranduszok és kutatók helyzetének felmérése, nemzetközi együttműködés, külföldi tapasztalatok, jövőtervek.

Mindkét évben hasonló eredmények születtek. A szerbiai egyetemeken tanuló doktoranduszok nagyjából fele egyáltalán nem vesz részt az oktatói tevékenységben, és az egész sokaság körülbelül háromnegyede hangsúlyozta, hogy egyetemi tanulmányaik alatt nem volt olyan képzés, amely felkészítette volna őket a tanításra. A tanszékek csupán az adatközlők 13%-ának teszik lehetővé/kötelezővé az óratartást, ami nagyon nagy problémát jelent, hiszen így rengetegen nem tudnak felsőoktatási

⁶ Novák Anikó: *A vajdasági magyar tudományos utánpótlás helyzete az Oktatási Kataszter tükrében*. <http://kataszter.martonaron.hu/index.php?page=tudas&category=21>

⁷ *Anketa a doktorskim studijama 2010* <http://doktoranti.org.rs/media.doktoranti.org.rs/2011/02/Anketa-o-doktorskim-studijama-u-Srbiji-avgust-2010.pdf>

⁸ *Anketa o doktorskim studijama 2011* <http://doktoranti.org.rs/media.doktoranti.org.rs/2012/02/Anketa-o-doktorskim-studijama-u-Srbiji-2011-Doktoranti-Srbije.pdf>

oktatási gyakorlatot szerezni, ami viszont nélkülözhetetlen a későbbi elhelyezkedéshez az egyetemi szférában. A szerbiai doktoranduszok kutatásában a megkérdezettek 46%-ának nem volt munkaviszonya 2011-ben, az ARANYMETSZÉS 2013 – Kárpát-medencei doktorandusz életpálya-vizsgálat eredményei szerint a vajdasági magyar doktoranduszoknak viszont 74%-a dolgozik a tanulmányai mellett.

A szerbiai doktori képzés anyagi kérdései különösen fontosak, hiszen a magyarországi tandíjak nagyjából 600 eurónak felelnek meg éves szinten, Szerbiában viszont ennek majdnem háromszorosa az éves tandíj. A szerbiai kutatás adatközlőinek 28–24%-a nem fizet tandíjat, 15–18%-a 250 eurónál kevesebbet fizet, 18–20%-a 250-1000 euró közti összeget fizet, 29–36%-a 1000-2000 közti összeget fizet, 10–12%-a pedig többet fizet 2000 eurónál.

A doktori képzés minőségét a szerbiai doktoranduszok felmérésének válaszadói szerint a következők javítanák legjobban, illetve a következő komponenseket tartják kiemelten fontosnak a képzés minősége szempontjából: a mentorral való kapcsolat, jobb anyagi helyzet, jobb hozzáférés a kutatáshoz és erőteljesebb részvétel az oktatásban, több lehetőség a külföldi tapasztalatszerzésre, kiemelt kutatói tevékenység.

2. Problémafelvetés

Az ARANYMETSZÉS 2013 – Kárpát-medencei doktorandusz életpálya-vizsgálat vajdasági tematikájú online kérdőívét 102 fő (60 nő, 42 férfi) töltötte ki, ami a Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók adatbázisával összehasonlítva a célközönség mintegy 65%-át jelenti. A kérdőív kitöltésekor 50-en tanultak doktori iskolában, 24-en már befejezték a képzést, de még nem indították el a fokozatszerzési eljárást, és 8-an doktorjelöltek, akik 2013-2014 folyamán tervezik megszerezni a fokozatot. A megkérdezettek közül csupán ketten nyilatkoztak úgy, hogy valószínűleg nem fognak fokozatot szerezni. Az adatközlők döntő többsége (84 fő) 25-35 év közötti, 45 fő nőtlen, illetve hajadon, 35 fő házas, 11 fő él élettársi kapcsolatban, és 2 fő elvált, valamint 27 személynek van gyermeke.

Jelen tanulmány az ARANYMETSZÉS vajdasági adatai alapján, azokat a vonatkozó szerbiai kutatásokkal összevetve, a következő kérdések megválaszolására törekszik:

1. A kutatás eredményei összhangban vannak vagy eltérnek a vajdasági magyarok migrációját tematizáló szakirodalom megállapításaival? Valóban elmegy-e az értelmiség? Mutatkozik-e hajlandóság a hazatérésre? Jövőterveik, vágyaik mennyire vannak összhangban a valósággal, a lehetőségekkel?
2. Miért tanulnak tovább a vajdasági fiatalok? Megéri-e számukra a befektetett energia?
3. Mennyire versenyképesek a vajdasági magyar doktoranduszok?

3. Tanulmányi célú migráció és annak költségei

A vajdasági magyar közösség egyik jelentős társadalmi problémája alulreprezentáltsága a felsőoktatásban. Egyedül a társadalom- és humántudományok területén magaslik ki az arányuk, ugyanis a magyar egyetemi hallgatók 44,7%-a folytat ilyen jellegű tanulmányokat,⁹ és ennek következtében a szerbiai munkaerő-piacon korlátozott lehetőségekkel rendelkeznek. A problémát még tovább súlyosbítja a jelenlegi szakemberek, a magasan képzett – és még tanulni vágyó – innovatív vajdasági elit¹⁰ *ideiglenes, azaz tanulmányi vagy munkavállalási célú elvándorlása*. Mint

⁹ Takács Zoltán: Egyetemalapítási helyzetkép a Délvidéken. Abszolutórium dolgozat – összegzés. In: Somogyi Sándor (szerk.): *Évkönyv 2009*. Regionális Tudományi Társaság: Szabadka, 61–85.

¹⁰ „A Magyarországon továbbtanuló vajdasági hallgatók között legmagasabb az értelmiségi családból származók aránya.” Erdei Itala: Hallgatói mobilitás a Kárpát-medencében. *Education*, 2005, 2. 334–359.

Ha összehasonlítjuk a Szerbiából érkező migránsok és Magyarország állampolgárainak iskolai végzettségét, a migránsok között nagyobb arányban található közép illetve felsőfokú végzettségű egyén, „mint az autochton populációban”. Kincses Áron: *A Kárpát-medence ezredforduló utáni migrációs hálózatának vizsgálata magyar nézőpontból*, PhD értekezés, 2010. http://teo.elte.hu/minosites/tezis2010/kincses_a.pdf (Letöltés dátuma: 2011.04.10.)

tudjuk, az ilyen célú elvándorlás az első lépcsőfoka a szülőföldtől való elszakadásnak.

Mivel az elmúlt időszakban a felsőoktatás remélt – és elvárt – diverzifikálódása nem következett be, pozitív változást sem tapasztalhatunk Szerbia gazdasági helyzetével kapcsolatban, a stagnáló, de sok esetben rosszabbodó életszínvonal, a kiszámíthatatlanság következtében a migrációs szándékot fontolgatók köre egyre jobban szélesedik. Mindez az alacsonyan és magasan képzett egyénekre egyaránt jellemző.

A globalizáció korában már nem tekinthető végleges folyamatnak a migráció.¹¹ Az emigráló vajdasági magyarság célállomásainak kiválasztása során jellemzően fontos szempont a földrajzi távolság, annak érdekében, hogy az ingázás lehetősége fennmaradjon az anyaország és a szülőföld között. E jelenség legegyszerűbben a *transznacionalitás* fogalmával azonosítható. Az elvándorolt egyén számára az országhatár átlépése nem jelent végleges elszakadást szülőföldjétől, családi, gazdasági, szociális, vallási, kulturális, politikai kapcsolataival táplálva egyszerre két vagy több nemzetállam „összekapcsolódását”.¹²

„A transznacionális társadalmak [...] földrajzi értelemben nem kötött társadalmat [...] feltételeznek. Az elmozdulás a lokalitások között nem egyszeri, hanem többszöri oda-vissza mozgás is lehet, a jövőre vonatkozó perspektívákat is a nyitva hagyott lehetőségek jellemzik, így jön létre [...] a lebegés állapota [...]. Ez a „lebegés” akár állandósulhat is, más esetekben viszont a migráns kilép ebből az állapotból [...], és személyes kapcsolatait, jövőre vonatkozó elképzeléseit, tartózkodá-

¹¹ Melegh Attila: *Globalizáció és Magyarország*. In: Koppány Judit – Udvarhelyi Éva Tessa (szerk.): *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak*. Artemisszió Foundation: Budapest, 2009. 16–24.,

Melegh Attila – Kovács Éva: „Az ereimben európai vér folyik”. *A bevándorló nők élettörténeti perspektívái és integrációja nyolc európai országban*. In: Melegh Attila – Kovács Éva – Gödri Irén: *Azt hittem célt tévesztettem - A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban*. (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 88.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 2010.

¹² Erőss Ágnes – Filep Béla – Rácz Katalin – Tátrai Patrik – Váradi Monika Mária – Doris Wastl-Walter: *Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. Tér és Társadalom*, 2011, 25 (4).

sát tekintve az egyik lokalitás fontossága megnő.”¹³ A folyamatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy Magyarország sajátos történelmi múltja miatt a vajdasági magyarság vándorlása részben eltér a hagyományos nemzetközi migrációtól. A határon túli magyarokra jellemző migráció a belföldi és a nemzetközi migráció ötvözeté.¹⁴ A vajdaságiak az anyaországba vándorolnak vissza – igaz, „külföldi magyarként” –, viszont migrációs terveikre nagymértékben hatással van a nyelvi, a kulturális és az etnikai azonosság, az „*etnikai tőke*”.¹⁵ Emiatt a Magyarországra történő vándorlás az egyik oldalon „hazatérést” jelenthet az egyén számára, míg a másik oldalon kilépést a jelenlegi kisebbségi státuszából. A határon túli magyaroknak nyelvi és kulturális szempontból nem jelent akkora nagy kockázatot, megterhelést az elvándorlás – jelen esetben az ingázás – Magyarországra.

A szerb állampolgárságú¹⁶ egyének Magyarországon történő iskoláztatása viszonylag divatosnak mondható, habár a számok mögött (ld. 1. táblázat) mélyebb okok húzódnak meg. Az óvodától a középiskolai képzésig részbeni ingadozást, illetve csökkenést figyelhetünk meg, amelynek oka, hogy az oktatás e szinterein még van lehetőség Szerbiában magyar anyanyelven tanulni. A magyarországi felsőoktatási intézmények keresettsége viszont nem csökken. Míg az anyaország felsőoktatási képzések tömkelegét nyújtja, addig Szerbiában nem létezik önálló magyar felsőoktatási intézmény, a magyar nyelvű felsőoktatási

¹³ Feischmidt Margit – Zakariás Ildkó: *Hazatérő idegenek. Az etnikai migráció formái, okai és hatásai a Kárpát-Medencében*. In: Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. MTA Etnikai – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2010. 54–86: 81.

¹⁴ Gödri Irén: *Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolatháló jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban*. (Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 89.) KSH Népeségstudományi Kutatóintézet: Budapest, 2010.

¹⁵ „Az etnikai tőke azt a bizalmat és előnyt jelenti, amelyet az azonos etnikai csoporthoz való tartozás révén nyer el valaki.” Gödri: *Migráció a kapcsolatok hálójában*, i.m.: 33

¹⁶ Becslések alapján a Jugoszláviából, illetve utódállamaiból továbbtanulási céllal érkező hallgatók 80-90%-a magyar anyanyelvű/nemzetiségű. Erőss–Filep–Rácz – Tátrai – Váradí – Wastl–Walter: *Tanulmányi célú migráció*, i.m. idézi Kováts, Medjesi 2005.

képzési kínálat sokkal szűkösebb, mint Szlovákiában, Ukrajnában vagy Romániában.¹⁷

1. táblázat. Szerb állampolgárságú óvodások, iskolások és egyetemi hallgatók száma Magyarországon

Tanév	Óvoda	Általános iskola	Szakiskola	Középiskola	Felsőoktatási intézmény	
					Összes munkarend	Nappali munkarend
2001/2002	55	306	49	634	1229	822
2002/2003	65	307	80	556	1194	796
2003/2004	30	282	73	511	1095	663
2004/2005	29	222	72	509	1132	714
2005/2006	33	232	71	465	1163	755
2006/2007	35	194	101	485	1205	765
2007/2008	35	170	81	421	1310	871
2008/2009	38	139	47	380	1320	863
2009/2010	39	211	71	401	1385	1009
2010/2011	38	174	60	353	1516	1136
2011/2012	52	220	40	359	1646	1244

Forrás: Statisztikai tájékoztató, Oktatási évkönyv 2011/2012, Budapest, 2012, 36.

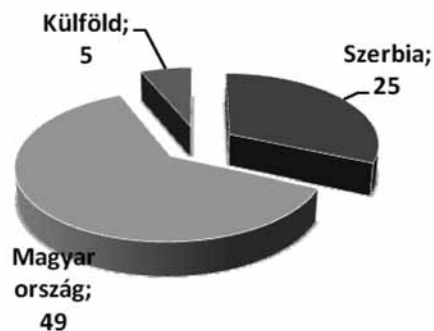
Illés (2009) tanulmányában olvasható, hogy Magyarország vonzóereje csökkenő tendenciát mutat, mint célország, viszont tranzit-migrációs jelentősége erősödik.¹⁸ Ezzel szemben bár a meglehetősen alacsony és hiányos válaszdóci hajlandóság miatt mélyreható következtéseket óvatosan vonhatunk le, az megállapítható, hogy a vajdasági magyar doktoranduszok, és általánosságban a vajdasági magyarok számára jelenleg is *célországot jelent az anyaország, ezzel magyarázható az 1. táblázatban megfigyelhető növekvő tendencia*. Jellemző, hogy az, aki PhD-képzése előtt már magyarországi felsőoktatásban vett részt, továbbra is az anya-

¹⁷ Lásd bővebben: Takács Zoltán: *Egyetemalapítási helyzetkép a Délvidéken*. In: Kötél E., Szarka L. (szerk.): *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium: Budapest, 2009. 289–313.

¹⁸ Illés Sándor (2009): *Magyarország munkaerő vonzása*. In: Illés Sándor (szerk.): *Magyarország vonzásában. KSH NKI Kutatási Jelentései 85*. Budapest: KSH NKI, 13–28.

országban folytatja tanulmányait, viszont jelentős azok száma is, akik a szerbiai felsőoktatási képzés után inkább a magyarországi PhD képzést részesítik előnyben.

1. ábra. Doktori képzés országok szerint (fő)

2. táblázat. A PhD képzés országa a korábbi képzés helyszíne szerint (fő)

	Melyik országban folytat PhD képzést?(fő)		
	Magyarország	Szerbia	Egyéb külföldi ország
Szerbiai képzésben vett részt PhD képzése előtt (fő)	18	24	2
Magyarországi képzésben vett részt PhD képzése előtt (fő)	27	1	3
ÖSSZESEN	45	25	5

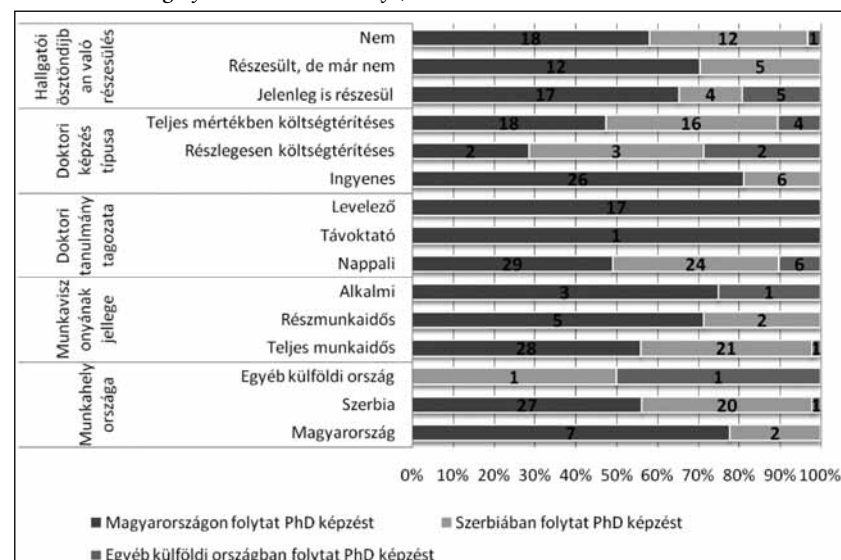
Számos migrációval kapcsolatos kutatás foglalkozik azzal, hogy azon egyéneknek, akik rendelkeznek vándorlási tapasztalattal nagyobb mobilitási hajlandóság figyelhető meg a jövőben. „Azok az emberek, akik kivándoroltak, vagy korábbi migrációs tapasztalattal rendelkező személyekkel vannak kapcsolatban, olyan társadalmi tőkéhez férnek hozzá, amely jelentősen megnöveli annak valószínűségét, hogy a migrációt válasszák.”¹⁹ A vajdasági magyar doktoranduszokra ez nem jellemző,

¹⁹ Gödri: Migráció a kapcsolatok hálójában, i. m.: 33:50

ző, az anyanyelv, az etnikai tőke hatása érezhető az eddigi és a közelgő migrációs tervek kapcsán is.

A vajdasági magyar doktoranduszok viszonylag *magas költségeket* – nem kizárólag anyagi költségeket értve ez alatt, hanem például az ingázással járó időt, a munka melletti tanulást – fektetnek be doktori tanulmányaikba, viszont kétséges, hogy ezek Szerbiába visszaérkezve megtérülnek-e.

2. ábra. Magyarországi, szerbiai és egyéb külföldi ország doktori képzésének jellemzői, a költségbefektetések eloszlása (fő)

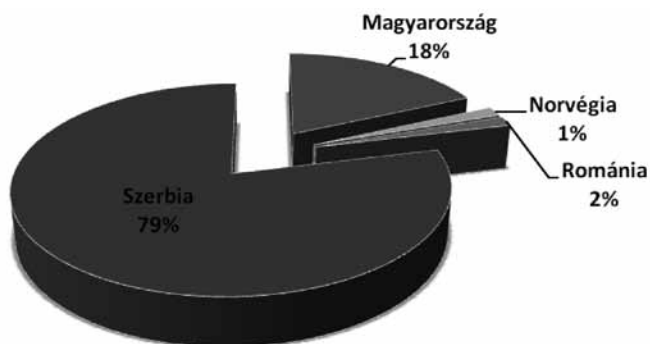
Ebben az esetben a *transznacionalitás* is „költségként” jelenik meg. Meglehetősen magas azok száma, akik Magyarországon tanulnak, viszont a munkahelyük Szerbiában van – a végleges elszakadás nem jellemző rájuk. A tanulmányok melletti munkavállalás,²⁰ továbbá az idő

²⁰ A megkérdezett vajdasági magyar doktoranduszok 74%-a doktori tanulmányai mellett egy vagy több helyen is foglalkoztatott státuszt tölt be. Csúpn 18%-ra jellemző az alkalmi, illetve a részmunkaidős munkaviszony. Az érvényes válaszokból kiderül, hogy a vajdasági magyar doktoranduszok és a doktorjelöltek nagy része az állami szektorban helyezkedett el, és csúpn 29%-uk magánvállalkozásban.

szempontjából ugyan „költséget” és megterhelést is jelenthet, viszont hátrányt semmilyen értelemben sem (akik egy vagy több helyen dolgoznak, illetve akik nem rendelkeznek munkahellyel a doktori fokozat megszerzésének esélyét ugyanúgy pozitívan ítélik meg). Mint ismert, a szerbiai és a magyarországi PhD képzés nemcsak színvonalban, de időbeosztásában is eltér egymástól. Ennek ellenére meglepő, hogy inkább a magyarországi – többségében nappali – képzésben résztvevőkre jellemző a teljes és a részmunkaidős foglalkoztatás. Összességében a többségnek a PhD képzés *tandíja* jelentős anyagi megterhelést is jelent, ennek következtében a hallgatói *ösztöndíjban* való részesülés hiánya is megjelenik.

Megállapítható, hogy a munkahellyel rendelkező doktoranduszok 80%-a Szerbiában dolgozik, ami jelentheti azt is, hogy a nagy többségük szülőföldjén próbál továbbra is boldogulni, fokozatának megszerzésével ugyanis megerősítheti jelenlegi pozícióját (3. ábra).

3. ábra. Munkahely országa (%)

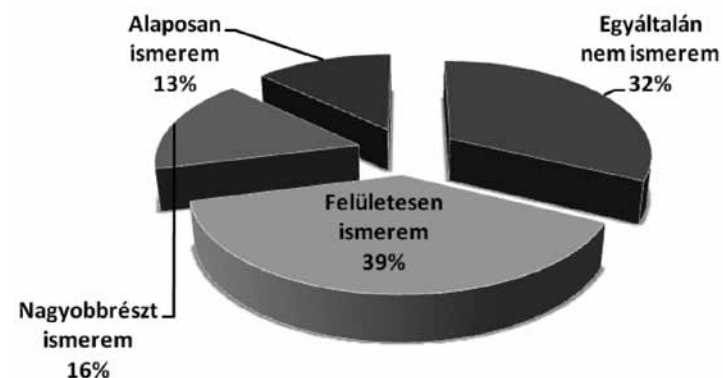

Függetlenül attól, hol folytatja doktori tanulmányát az egyén, anyagiakban és egyéb költségekben mérve is *sokat fektet be* képzésébe. Feltevődik a kérdés, vajon mi vár rájuk a szülőföldön? Jelenleg azoknak a hallgatóknak, akik külföldi oklevéllel rendelkeznek – és nem saját vállalkozást szeretnének indítani – *az oklevél honosításának procedúrájával*²¹

²¹ Meglehetősen hosszadalmas, de főleg magas költségekkel jár a doktori fokozat honosítása.

is számolniuk kell. A megkérdezettek többsége, 61%-uk egyáltalán nem, vagy csak felületesen ismeri ennek folyamatát. Emellett a friss doktori fokozattal rendelkező egyének szembesülnie kell Szerbia további hátulütőivel: a Magyarország és Szerbia közötti jövedelemegyenlőtlenségekkel, a kutatóhelyek hiányával, a kisebbségi létbe való „visszalépéssel”, a többségi és/vagy a kisebbségi tudományos életbe való beágyazódás kérdésével stb.

4. ábra. Az oklevél honosítási procedúra ismerete a külföldön tanulók között (%)

A vágyak és a valóság összeegyeztetése nem lesz könnyű a vajdasági magyar doktoranduszok számára. A megkérdezettek között a legpopulárisabb munkahely a felsőoktatásban dolgozni főállású oktatóként, ezután az állami kutatóintézet következik, majd kis lemaradással a magánszektor következik. Míg Magyarország doktori piacára – a szerbiaihoz képest – telítettség jellemző, addig Szerbiában – kiváltképp Vajdaságban – a fent említett „álommunkahelyek” a doktori végzettségű egyének alacsony száma ellenére is elérhetetlennek tűnnek. Szerbiában a vágyak nehezen találkoznak a realitással. Köztudott a felsőoktatási intézményekbe való bekerülés nehézsége, az állami kutatóintézetek hiánya, illetve a magánszektor pangása.

A vajdasági magyarságot továbbra is fenyegeti az „*agyelszívás*” veszélye, Szerbia ugyanis jelenleg szűk karrierlehetőséget tud nyújtani egy doktori végzettségű egyéneknek. Egyedül a szülőföldön meglévő kapcsolathálók

létének és kiterjedtségének – az egyén családja, szűk baráti köre – van olyan hátráltató vagy visszahúzó ereje, hogy hazacsábítson vagy megtartsa néhány magasan kvalifikált fiatal. Másrészt féltő, hogy Magyarország demográfiai és munkaerő-piaci problémáit a magasan képzett határon túli magyarság által kívánja orvosolni, ugyanis ez jelent a magyar állam számára a legkevesebb költséget, ez a fajta migráció pedig az azonos nyelvi és kulturális szokások miatt a legkevesebb konfliktussal jár.

A munkavállalással kapcsolatos adatok kimutatták, hogy a vajdasági magyar doktoranduszok jellemzően Szerbia munkaerő-piacán vannak jelen, viszont kérdés, hogy a magasan képzett egyének továbbra is Szerbiában szeretnének-e érvényesülni vagy sem. Összesen 18 egyén jelezte a 71-ből, hogy a doktori fokozat megszerzését követően vélhetően Magyarországon fog élni, ezek közül 8 olyan egyén volt, aki Szerbiát jelölte meg második helyként, viszont az érvényes válaszadók közel 70%-a továbbra is Szerbiában tervez maradni. Azon válaszadók körében, akik első helyen Szerbiát jelölték meg (49 egyén), összesen 14 olyan egyén volt, aki második helyen is jelölt be országot. Ezek közül 12-en Magyarországot írták be. Elenyésző azok száma, akik nem Magyarországon, illetve nem Szerbiában tervezik életüket a doktori fokozat megszerzése után.

3. táblázat. Fokozat megszerzését követően vélhetően melyik országban fog élni? (fő)

Elsőnek mondták (71 fő)		Másodiknak mondták (29 fő)		Harmadiknak mondták (8 fő)	
Szerbia	49	Magyarország	14	Szerbia	4
Magyarország	18	Szerbia	8	Szlovénia	2
Svájc	1	Szlovénia	2	Belgium	1
Norvégia	1	Benelux állam	1	Németország	1
Belgium	1	EU	1		
		Kanada	1		
		Olaszország	1		
		USA	1		

Annak ellenére, hogy a vajdasági magyar doktoranduszok és doktorjelöltek Szerbiában keresik az érvényesüléshez vezető utat, az élet- és munkakörülmények remélt javulása érdekében a válaszadók közel 44%-

a jelezte, hogy szívesen, vagy nagyon szívesen elhagyná szülőföldjét, és csupán 15% nyilatkozott úgy, hogy nem szívesen szánná rá magát erre a lépésre. Ám ez a típusú elvándorlás inkább ideiglenes, mintsem végleges letelepedést jelent.

Az összes válaszadó (102) közül 24 személy jelezte, hogy a közeljövőben tervez külföldre utazni kutatási és/vagy továbbtanulási, szakmai továbbképzés, valamint munkavállalás céljából, viszont elenyésző azok száma (3 személy), akik véglegesen letelepednének más országban, jellemzően Európa határain belül.

A vajdasági magyar doktoranduszok véleménye szerint a tanulmányukba befektetett költségek részben megtérülni látszanak, közel 64%-uk pozitívan vélekedik jövője kapcsán, bíznak életük jelentős javulásában, amiben az ambíciójuknak és szakmai teljesítményüknek valamint doktori tanulmányaiknak és fokozatszerzésüknek jelentős és egyben meghatározó szerepe van. Ezzel szemben a szerbiai doktoranduszok válaszadóinak 64%-a nemmel válaszolt, arra a kérdésre, hogy létezik-e perspektíva a fiatal kutatók előtt Szerbiában, és ugyancsak 64%-uk tervezi elhagyni Szerbiát. Szerbia mint kibocsátó ország gazdaságilag alacsonyabb helyzetben van, és azáltal, hogy a szakemberek illetve a továbbtanulni szándékozó fiatalok elhagyják az országot, még jobban erősítik az ország lemaradását. Az eddig végbement – akár természetesnek is mondható – migrációs folyamatok felvetik azt a kérdést is, hogy vajon Szerbia, a Vajdaság, a vajdasági magyarság gazdasági és politikai vezető rétege képes-e felismerni a külföldön lévő, de a legtöbb esetben „lebegő”, magasan képzett vajdasági magyarok tudástőkéjét és ezt a szülőföldön hasznosítani.

4. A doktori képzés és a kutatói pálya

A 2000-es évek elején a Kárpát-medence régióiban a kisebbségi közösségek tudományos vezetői a 35 évnél fiatalabb kutatók számát Felvidéken, Erdélyben, Kárpátalján és Vajdaságban összesen 364-re becsülték. A legtöbb fiatal kutató Erdélyben volt ekkor, szám szerint 181, de igen magas számban képviseltették magukat a Felvidéken is (105). Vajdaság-

ban 57 fiatal kutatóról tettek említést a megkérdezett tudományos vezetők, míg Kárpátalján 21-ről, a szerzők ugyanakkor a vajdasági helyzetet értékelték a legsúlyosabbnak.²² Adataink szerint 10 év alatt jelentősen gyarapodott a vajdasági magyar tudományos utánpótlás, jelenleg mintegy 150-160 vajdasági magyar doktorandusz szerepel a Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete adatbázisában.²³

Mi okozta mintegy tíz év alatt ezt a jelentős növekedést? Az egyik ok az lehet, hogy Szerbiában a bolognai folyamat bevezetését követően a korábbinál sokkal több személy számára vált elérhetővé a doktori képzés, s a fokozatszerzési eljárás lerövidült. Minden bizonnyal pozitívan befolyásolta a folyamatot a vajdasági felsőoktatás, tehetséggondozás fontos intézménye, a 2001 óta működő Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, amely hároméves tutoriális ösztöndíjrendszerrel segíti a legtehetségesebb fiatal kutatókat. 2002 óta minden évben megrendezik a Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferenciát, amelyen az egyetemisták mellett évről évre egyre több doktorandusz is bemutatkozik.

Nem feledkezhetünk meg a negatív tényezőkről sem. Szerbiában a munkanélküliségi ráta az elmúlt években folyamatosan növekvő tendenciát mutat: míg 2007-ben 18,8% volt, addig 2013-ban már meghaladta a 24%-ot is,²⁴ a GDP-növekedés lassuló tendenciát mutat.²⁵ Mindezek ugyancsak ösztönözhetik a továbbtanulást, ugyanis egy doktorandusz ösztöndíjasként a PhD képzéssel három év biztos egzisztenciát is nyer. Továbbá a tanulmányok idejének és a családalapítás megkezdésének kitolása nemzedéki sajátosság is.

Az ARANYMETSZÉS 2013 doktorandusz életpálya-vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a vajdasági adatközlőket elsősorban szakmai-tudományos szempontok vezérelték, amikor a doktori tanul-

²² Berényi Dénes – Egyed Albert – Kulcsár Szabó Enikő: A magyar tudományos utánpótlás a Kárpát-medence kisebbségi régióiban. *Magyar Kisebbség*. 2004, 3. 195–208.

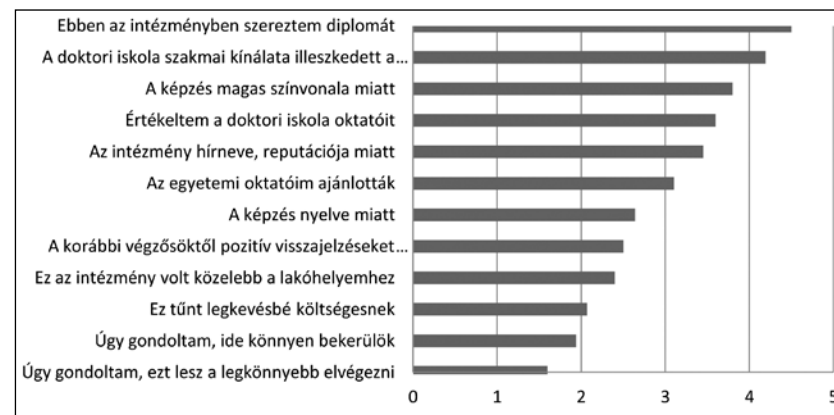
²³ A Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók 2012-2013-ban, a Bethlen Gábor Alap támogatásával készített adatbázisa alapján.

²⁴ vö. Index Mundi, <http://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=ri&v=74>, Szerbiai Statisztikai Hivatal, <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>

²⁵ <http://www.gfmag.com/gdp-data-country-reports/184-serbia-gdp-country-report.html#axzz2i0XRS7Zt>

mányok mellett döntöttek, közepesen voltak fontosak számukra a későbbi munkalehetőségek és munkahelyi elvárások, valamint egyáltalán nem voltak fontosak számukra a családi elvárások, illetve a hallgatói évek meghosszabítása.

5. ábra. A doktori iskola kiválasztásának okai

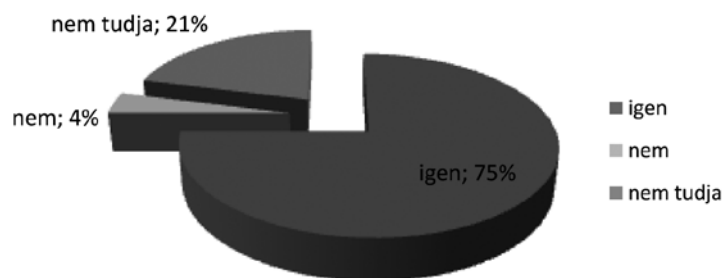
A doktori iskola kiválasztásánál (5. ábra) is elsősorban a szakmai-tudományos szempontok voltak döntőek a kényelmi és anyagi szempontokkal ellentétben. A megkérdezettek számára a leglényesebb kritériumok a következők voltak: a szakmai érdeklődésük és a doktori iskola kínálatának összhangja, a képzés magas színvonala, a doktori iskola oktatói és az intézmény hírneve. Ezzel szemben jelentős hatása nem volt az olyan kényelmi szempontoknak, mint a könnyű bekerülés, a képzés könnyű elvégzése és a legkisebb anyagi megterhelés. Az egyetemi oktatók ajánlása fontosabb volt számukra, mint a korábban végzetek pozitív tapasztalatai. Ami meglepetést okozott, az a képzés nyelvének motivációs ereje. A megkérdezettek 48%-át a döntés meghozatalakor nem befolyásolta a képzés nyelve, 22%-ára jellemző is volt, meg nem is, hogy ez alapján hozta meg a döntését, és 30%-uk szempontjából volt húzóereje a képzés nyelvének. Mindehhez hozzátartozik, hogy a doktori képzést 57 doktorandusz magyarul, 24 szerbül, 17 angolul és 1 németül végzi. Magyarázatra szorul a korábbi tanulmányok helyszínének moti-

vációs ereje, a válaszok pont fele-fele arányban oszlanak meg. Ha tudományterületek szerinti bontásban nézzük meg ezt, azt látjuk, hogy a bölcsészek és társadalomtudósok könnyebben váltanak intézményt, míg a műszaki és természettudományok képviselői számára lényeges a folytonosság, hiszen e tudományterületekre jellemző a szoros együttműködés a témavezetővel és a kutatócsoporttal.

A témavezetővel való jó viszony az egyik leglényegesebb tényezője a sikeres fokozatszerzésnek. A témavezető és doktorandusz kapcsolata a legtöbb esetben már a képzés előtt megkezdődik, erre utal, hogy a megkérdezettek 62%-a a doktori tanulmányok előtt kérte fel témavezetőjét, 26%-uk a felvételt követően kérte fel, míg 8%-uk számára a doktori program jelölt ki mentort. Az adatközlők többségének véleménye szerint mentoruk szakmailag kompetens, elismert szakértő, kitűnő oktató, értékes szakmai kapcsolatokkal rendelkezik, jó diplomata, lelkiismeretesen végzi munkáját, értékes szakmai útbaigazításokat ad, segít a szakmai kapcsolatteremtésben és kisebb részben ugyan, de közös publikációkra is lehetőségeket kínál. A doktoranduszok témavezetővel való elégedettségéről leghívebben az tanúskodik, hogy 75%-uk nem választana új témavezetőt, ha újrakezdené a doktori képzést.

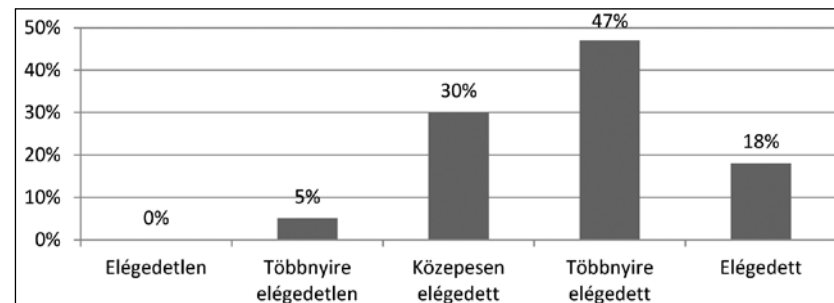
6. ábra. Ha újrakezdené a doktori képzést, ugyanazt a témavezetőt választaná? (%)

A vajdasági magyar doktoranduszok több mint fele összességében elégedett a doktori képzésével, ha külön vizsgáljuk a Magyarországon és Szerbiában tanulókat, akkor némi hangsúlyeltolódás figyelhető meg. A Magyarországon doktorálók 74%-a (20%+54%) elégedett és többnyire

elégedett, míg Szerbiában ez az arány csupán 46% (32%+14%). Szerbiában a közepesen elégedettek aránya közelít a Magyarországon többnyire elégedettek arányához. Ez a hangsúlyeltolódás érthetővé válik, ha az adatokat összevetjük a szerbiai kutatás hasonló tematikájú kérdéseire adott válaszokkal, melyek a szerbiai doktori képzés alacsonyabb színvonalát támasztják alá. A szerbiai kutatás mindkét évében a válaszadók 63%-a ítélte nem megfelelőnek a posztgraduális órákat. 2011-ben a megkérdezettek 57%-a válaszolta azt, hogy nincsen rendes tanítás a doktori képzésben. A tanítás minősége közepesen érdeklí a tanári kart az adatközlők szerint. A saját kutatómunkájuk feltételeit 2010-ben 20%-uk, 2011-ben pedig csak 16%-uk értékelte jónak, közepesnek 43% és 51%, rossznak pedig 37% és 33%. Ezek az adatok igencsak szembetűnőek, hiszen a doktori iskolák programját az Oktatási Minisztérium illetékes bizottsága akkreditálta, viszont ezek szerint a leírtak és a gyakorlat nem találkoznak egymással.²⁶

7. ábra. Mindent egybevetve, mennyire elégedett a doktori képzésével? (%)

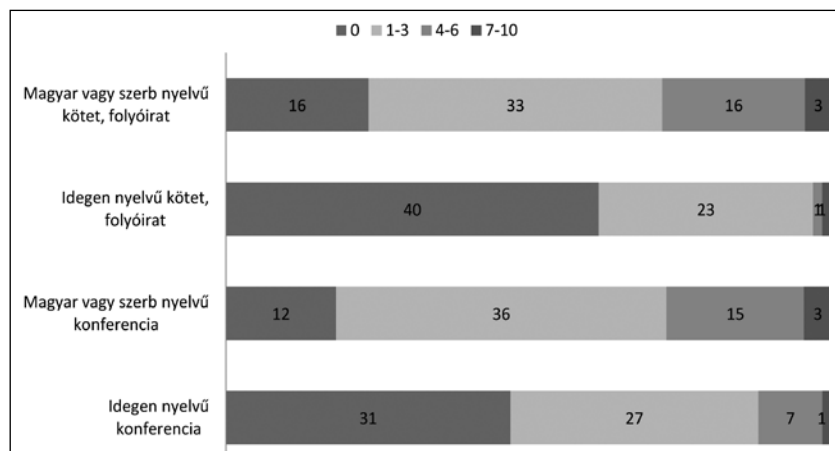
A vajdasági magyar doktoranduszok a doktori képzés problémájaként a pénzhiányt, a kutatóintézetek és egyéb oktatói állások hiányát emelték ki. Több olyan vélemény is megfogalmazódott, amely szerint a képzés tanrendje kevésbé vagy egyáltalán nem illeszkedik a doktori kutatások témájához, ebből adódóan kevésnek tartják a 3 éves képzést, mivel nem tudnak a kutatásokra összpontosítani. A válaszadók javaslatokat is megfogalmaztak, amelyekkel meg lehetne oldani a képzés hibáit. Szerin-

²⁶ A hivatkozott 2010-es és 2011-es szerbiai doktori kutatás eredményei alapján.

tük szükséges a kutatási témák és a tanterv szorosabb kapcsolata, egyéni tanterv alkalmazásával hatékonyabbá válhatna az oktatás, és a mentorral is szorosabb lehetne így az együttműködés. Továbbá az idegen nyelvi kurzusokat is hiányolják a doktoranduszok, hiszen a nem megfelelő nyelvtudás nagyban gátolja a külföldi kutatómunkákban, nemzetközi kutatócsoportokban való részvételt, vagy az idegen nyelvű publikációk megírását.

A nyelvtudás, a publikációk mennyisége és minősége, valamint a külföldi tapasztalat nagyon lényeges, hiszen a fiatalok versenyképességének, felkészültségének mércéje. A válaszadók 11%-a alapszinten, vagy egyáltalán nem beszél sem a szerb, sem az angol nyelvet, míg anyanyelvi szinten, illetve felsőfokon szerbül 37%-uk, angolul 25%-uk tud, középfokon pedig szerbül 52%, angolul 64%. Szembeötlő a német nyelv elenyésző ismerete is, hiszen az adatközlők 63%-a alapszinten, vagy egyáltalán nem tud németül, mindössze 34%-uk rendelkezik középszintű tudással, s csupán 3%-uk felsőfokúval.

8. ábra. Tudományos tevékenység az elmúlt 12 hónapban (fő)

A tudományos életben nem elégséges nyelvismeret lehet az egyik oka annak, hogy viszonylag kevesen publikálnak és adnak elő idegen nyelven, és nagyon alacsonynak tűnik az az adat is, hogy az elmúlt 12 hónapban 12-16 fő nem publikált, illetve nem adott elő magyar vagy szerb

nyelven sem. A többség évente általában 1-3 alkalommal publikál, illetve vesz részt konferenciákon. Ha tudományterületi bontásban nézzük meg a publikációkat, az elmúlt egy évben idegen nyelven egyáltalán nem publikálók között csupán 1 természettudománnyal, 2 műszaki tudománnyal és 2 orvostudománnyal foglalkozót találunk, viszont ők 2011-ben, vagy 2012-ben kezdték doktori tanulmányaikat. Az elmúlt 12 hónapban 1-3 idegen nyelvű publikációval 9 természettudományi (összesen 12-ből), 6 műszaki tudományi (összesen 13-ből) és 1 orvostudományi (összesen 3-ből) PhD hallgató rendelkezik, viszont a bölcsészettudomány és társadalomtudomány területéről összesen 7 ilyen személy töltötte ki a kérdőívet. Ezek a jelentős eltérések elsősorban a tudományterületek sajátosságai miatt adódnak, a természettudományi és műszaki tudományi témák sokkal nemzetközibbek, mint a humán vagy társadalomtudományiak többsége, illetve bejáródottabbak a külföldi publikálás csatornáira.

A nyelvismerettel szorosan összefügg a mobilitás is, a 102 válaszadóból mindössze 16 fő (16%) töltött hosszabb-rövidebb időt külföldön, ebből pedig csupán 5 fő tartózkodott egynél több országban néhány hónapig. A célországok Ausztria, Magyarország, Németország, Finnország, Olaszország, Dánia, Norvégia, Belgium, Szlovénia, Spanyolország és Japán voltak. E tekintetben az volt a hipotézisünk, hogy a Magyarországon tanulók nagyobb arányban vesznek részt cserediák-programokban, tanulmányutakon, de e feltevésünk nem igazolódott, ugyanis a külföldre utazó diákok száma hasonló arányban van mindkét országban. A szerbiai doktorandusz kutatásban ugyancsak rákérdeztek a külföldi mobilitásra, az adatközlők 27%-a tartózkodott tanulmányi céllal külföldön, annak ellenére, hogy mintegy 50%-uknak lett volna erre lehetőségük, és 96%-uk nagyon fontosnak tartja a tapasztalatszerzés e formáját.

5. Összegzés

Az ARANYMETSZÉS 2013 – Kárpát-medencei doktorandusz életpályavizsgálat vajdasági online kérdőívét a célközönség mintegy 65%-a kitöltötte, így a korábbi találgatások, becslések helyett most már egy vi-

szonylag átfogó, pontos képünk van a vajdasági magyar doktoranduszokról.

Bár a doktoranduszok 62%-a Magyarországon folytatja doktori tanulmányait, a munkahellyel rendelkezők 80%-a mégis Szerbiában dolgozik, és a válaszadók többsége szülőföldjén tervezi az életét annak ellenére, hogy vágyaik nincsenek összhangban az ország intézményi lehetőségeivel, és még a honosítás hosszadalmas és drága procedúrája is előttük áll, ha hazatérnek Magyarországról. Fontos kiemelni, hogy a vajdasági magyarok a kisebbségi státusz ellenére is nagyobb arányban terveznek Szerbiában maradni, mint a szerbiai kutatás adatközlői, akiknek 64%-a nem lát perspektívát az országban.

Míg a migrációs szakirodalom Magyarország mint célország vonzóerejének csökkenő tendenciáját és tranzit-migrációs jelentőségének erősödését hangsúlyozza, addig a vajdasági magyar doktoranduszok esetében megállapítható, hogy számukra az anyaország továbbra is inkább célország.

A doktori tanulmányok elkezdésével vagy a doktori iskola kiválasztásával kapcsolatos motivációik, elsősorban szakmaiak, és a hallgatók bíznak a stúdiumaikba fektetett energia megtérülésében.

A fiatal értelmiség versenyképességi mutatói sok szempontból alacsonynak tűnnek: gyenge mobilitás, nem megfelelő nyelvismeret és ebből következően az idegen nyelvű publikációk, prezentációk alacsony száma jellemző a doktoranduszokra, elsősorban a megkérdozettek mintegy felét jelentő bölcsészettudománnyal és társadalomtudományokkal foglalkozó PhD-hallgatókra.

A kutatás nagyon hasznos tanulságokkal szolgált a Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezetének is, ugyanis a kérdőív végén egy kérdéscsoport a szervezet tevékenységére vonatkozott. Az adatközlők közül 47-en tagjai a szervezetnek, s 13-an tervezik, hogy azok lesznek. A válaszadók a VMDOK legfontosabb ellátandó feladatainak a következőket tartják: az információk áramoltatása, a doktoranduszok összefogása, tudományos kutatások megvalósítása, a doktoranduszok szakmai képviselője helyi és nemzetközi fórumokon, tanácsokban. A kitöltők 1-től 5-ig terjedő skálán osztályozhatták a szervezetet, amely jelesre vizsgázott a 4,47 értékű kapott pontszámmal.

Ferenc Viktória

Kereső kutatók – a kárpátaljai magyar doktoranduszok egzisztenciális, magánéleti és szakmai kihívásai

1. Értelmezési keret: a PhD hallgató-lét mint kereső életszakasz

A PhD hallgatókat vizsgáló legfrissebb nemzetközi szakirodalom arról számol be, hogy ez a korosztály – a megváltozott életkörülmények (globalizáció, technológiai fejlődés) hatására – számos olyan magatartásformát alakított ki, amely az előző generáció tagjaira nem volt jellemző. A mai PhD hallgatók, néhány kivételtől eltekintve, az ún. Y generáció¹ tagjai, vagyis most 18-37 évesek. Az Y generáció egy új típusú nemzedék, fejlődésében a technológia gyors fejlődése játszott rendkívül fontos szerepet. Ezek a fiatalok a modern technikák, számítógépek, notebookok, táblagépek, okostelefonok és az internet nélkül el sem tudják képzelni az életüket, s mindez kutatói viselkedésüket is megkülönbözteti az idősebb generációkétól.²

¹ Ha az 1900-as évek utáni időszakot felosztjuk, akkor ez a generáció a negyedik a sorban. Az ezt megelőző nemzedékeket a következőképpen jelöljük: az 1920 és 1930 között születettek a Veteránok, az úgynevezett Baby boom korszak az 1946 és 1964 között született embereké, míg az X generációhoz az 1965 és 1975 között születettek tartoznak. Az Y-nokat a Z generáció követi, amely 1996-tól napjainkig tart.

² Egy az Egyesült Királyságban végzett kutatás például a Y generációs kutatók és a tőlük idősebb társaik kutatói viselkedését és információkereső technikáit vizsgálva számos különbséget azonosított be a két csoport között. Az Y generációs kutatókra jellemző, hogy kifinomult információkeresők és a komplex információforrások használói, ugyanakkor a kutatás azt mutatta, hogy a megvizsgált doktorandusz hallgatók minden tudományterületen jellemzően nem az elsődleges forrásanyagokat használják kutatásaikban, hanem a másodlagos, az adatokat már feldolgozó szövegalapú anyagokat (folyóirat cikkek, könyvek) részesítik előnyben. Lásd bővebben: Julie Carpenter, Louise Wetheridge, Sophie Tanner: *Researchers of Tomorrow: the research behaviour of Generation Y doctoral students*. The British Library and HEFCE (2012). Letöltve: <http://www.jisc.ac.uk/media/documents/publications/reports/2012/researchers-of-tomorrow.pdf>; Letöltés napja: 2013-09-01

A határon túli magyarok körében az internet által reprezentált információs forradalom, a számítógépek és egyéb technikai eszközök elterjedése csak 2000 után indult meg. Tulajdonképpen a mostani PhD hallgatók felsőfokú és doktori tanulmányaik során találtak először az információszerzés új eszközeivel. Dobos kutatása³ alapján a számítógéppel való ellátottság 2001–2011 között 6,6%-ról 64,7%-ra növekedett Kárpátalján, az internet-hozzáférés pedig több mint nyolcvanszorosára nőtt 10 év alatt (0,6%-ról 51,9%-ra). Ha kor⁴ és iskolai végzettség⁵ tekintetében nézzük az adatokat, akkor azt is látjuk, hogy ez az információs robbanás még nagyobb hatással volt a fiatalokra és a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkre, tehát a PhD hallgatók fokozottan érintettek ebben a kérdésben.

A PhD hallgatók a földrajzi mobilitás kapcsán is nagyobb szabadsággal bírnak, a határok átjárhatóbbá, a repülőjegyek megfizethetőbbé váltak, számos mobilitási program támogatja a külföldi tapasztalatszerzést, nyelvtanulást. A tanulmányi célú külföldi mobilitási programok azonban gyakran eredményezik a munkaerő mozgását, s esetenként végleges elvándorlást is, hiszen a tanulmányai alatt külföldön gyakran megfordult diák, munkakeresés céljából is bátrabban lépi át az államhatárokat, s vándorol oda, ahol jobb lehetőséget lát.⁶

³ Internethasználat a határon túli magyarság körében. In: Dobos Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011*. Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete, 2012, 151-192.

⁴ Kárpátalján a fiatalok 57,5%, a középkorúak 56,5%, míg az időseknek csupán 34,1% rendelkezik otthoni internet-hozzáféréssel. Az internethasználat gyakoriságának vizsgálata pedig a régió tekintetében azt mutatta, hogy a fiatalok négy és félszer nagyobb gyakorisággal interneteznek, mint az idősek. Dobos Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat*, i.m.

⁵ A kárpátaljai mintában az érettségivel rendelkezők 51%-a internet-előfizető, míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében ez az arány 82,5%. Dobos Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat*, i.m.

⁶ Gábor Kálmán–Veres Valér (szerk.): *A perifériából a centrumba. Az erdélyi fiatalok helyzetképe az ezredforduló után*. Szeged: Belvedere Meridionale Kiadó, 2006; Csete Örs 2010. *Növekedés, biztonság, egység. Magyariskola program 2010–2020. A külhoni magyar nyelvű oktatás fejlesztésének stratégiája*. Budapest: 2010. január 21. Letöltve: http://www.magyariskola.hu/letoltes/Novekedes_biztonsag_egyseg.pdf; Utolsó megtekintés: 2011.01.25, 5 old.

A fiatalok társadalmi beilleszkedési folyamata is eltérő jegeket mutat szüleik generációjához képest: egy részüknek problémát okoz a felnőtté válás, nem képesek önálló egzisztenciát teremteni, ezért a szülőkről való leválás és az önálló családalapítás elhúzódik, aktív munkavállalóként késleltetetten jelennek meg a munkaerő-piacon.⁷ E késleltetés részeként szokás emlegetni a hallgatói évek meghosszabbítását, egy újabb diploma megszerzésének igényét is, ami az eltömegesedés jelenségével együtt a felsőoktatás legmagasabb szintjén, a doktori képzésben is megsokszorozta a hallgatók számát. E rövidtávú „parkolás” azonban azt a problémát nem enyhíti, hogy a munkaerőpiac nem képes az ily mértékben megnövekedett ifjú kutatókat szakmájuknak megfelelő munkával ellátni.

A kárpátaljai magyar doktoranduszok mindezek mellett egy kisebbségi közösség tagjai is: életterület, lehetőségeiket nagyban befolyásolja a többségi állam, az anyaország és a helyi magyar közösség közötti viszony minősége. Ettől függ ugyanis, hogy létezhetnek-e a tudomány berkein belül is kis magyar világok, lehet-e intézményi kereteken belül kisebbségi magyar tudományosságot művelni, mennyire fedik le ezek az intézményi keretek a tudomány teljes spektrumát, s mennyire képesek az újonnan jövő fiatal kutatók befogadására.

A felsorolt generációs és a kisebbségi létből fakadó problémák miatt a doktorandusz-lét nem csupán a tudományos kutatásokban való elmélyülést, újszerű tudományos eredmények prezentálását jelenti a hallgatók számára, hanem egyszerre testesít meg egy olyan életszakaszt, ami magánéleti, egzisztenciális és szakmai értelemben vett kereséssel kapcsolódik össze. Tanulmányomban az említett kihívásokat az Arany-metszés 2013 – Kárpát-medencei magyar doktorandusz életpálya-vizsgálat során gyűjtött adatok alapján kárpátaljai magyar doktoranduszok szempontjából vizsgálom.

⁷ Gábor Kálmán–Veres Valér (szerk.) *A perifériából a centrumba*. i.m.

2. Magyar tudományosság Kárpátalján és a fiatal kutatók

A Kárpátalján élő magyarság egyrészt számaránya tekintetében, másrészt a magyar tudományosság múltbeli hagyományai terén is elmarad a többi határon túli magyar régiótól. Kimondottan *magyar* tudományosság a múltban nem létezett Kárpátalján, önálló arculattal, folytonos hagyományokkal, intézményekkel nem rendelkezett, az esetleges kezdeményezéseket pedig elmosta a nemzetiségek fokozatos szegregációját célul kitűző orosz tudománypolitika.⁸

Mára a helyzet némiképp javult, számos kutatóműhely alakult a régióban.⁹ Az 1945-ben létrehozott Ungvári Állami Egyetem (ma Ungvári Nemzeti Egyetem, UNE) jelentős lépés volt a helyi tudományos élet fellendítésében, azonban a kisebbségi tudományosságot ez csak közvetve érinthette: magyarok csak esetlegesen kerülhettek be az egyetemre, s annak doktori képzésébe. Tudományos fokozatot csak akkor szerezhettek, ha témájuk nem érintette/ sértette a szovjet ideológia rendszerét. Ennek következménye, hogy a nyolcvanas évek végén a meghatározó magyar szakemberek többsége a természettudományok szakterületén tevékenykedett, többségi kutatóintézetekben, egyetemeken dolgozott. Akkoriban mind a humán, mind a természettudományok területén egy előregedő és egyközpontú magyar tudományosság körvonalazódott. Soós 1997-es becslése szerint a szakemberek 90%-a Ungvár környékén összpontosult, a kutatók többsége 50-70 év közötti volt, s mindössze 8-10%-uk tartozott a 30 év alatti korosztályba.¹⁰

A magyar tudományos utánpótlás kinevelése szorosan összefügg a magyar nemzetiségűek továbbtanulásával, ami a kilencvenes évek

⁸ Soós Kálmán: A magyar tudományos élet Kárpátalján. In: Orosz Ildikó (szerk.). *Felsőoktatási Támogatások és hasznosulásuk Kárpátalján*. PoliPrint Kft – KMF, Ungvár-Beregszász, 2006:346; Orosz Ildikó: A magyar tudományos utánpótlás helyzete Kárpátalján. Debreceni Szemle, 12 (2004) 416–423.

⁹ Teljes adatbázissal nem rendelkezünk ebben a tekintetben, az egyes források eltérő szempontok alapján más és más műhelyeket tartanak számon. Lásd például a Márton Áron Szakkollégium Kataszterének 2009-ben frissített adatbázisát: <http://kataszter.martonaron.hu/>, vagy az MTA által nyilvántartott külhoni magyar tudományos műhelyek listáját: http://mta.hu/kulhoni_magyar_tudomanyos_muhelyek/

¹⁰ Soós Kálmán: A magyar tudományos élet Kárpátalján, i.m. 347-348.

közepéig korlátozott volt.¹¹ Az első és a (rendszerváltozásig az egyetlen) magyarul végezhető egyetemi szintű képzés Kárpátalján az UNE magyar nyelv és irodalom szakos képzése volt, amely 1963-ban indult. Nem sokkal később, 1968-ban megnyílt az aspirantúra (doktori iskola) is, azonban a doktori fokozat megszerzéséig csak kevesen jutottak el, a képzésben részt vevők magas száma ellenére.¹² A Magyar Filológiai Tanácsék mellett működött az 1988-ban létrehozott (Szovjet) Hungarológiai Központ is. A két intézmény már alkalmas lehetett volna arra, hogy a kárpátaljai magyarság szellemi életének műhelye, szervező központja legyen. Úgy tűnik azonban, ezt a küldetését az intézményeknek nem sikerült betölteni.¹³ A Hungarológiai Központ kezdeményezésére 1993-ban megalakult a Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság, mely a régióban élő magyar tudósok (tudományos fokozattal rendelkező személyek) egyfajta társasköre. Tagjainak száma 82, közöttük 36 kárpátaljai származású nagydoktor és 46 kandidátus van.¹⁴ A fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatók nem képezik a tagság részét.

1996-ban jött létre a magyar tannyelvű Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (ma II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, KMF), ezzel a magyar tudományosság egy újabb központját létrehoz-

¹¹ A népszámlálási adatok alapján az egyes kárpátaljai nemzetiségek között a diplomával rendelkezők tekintetében a magyarok jelentősen alulreprezentáltak a régió belüli számarányukhoz és más nemzetiségekhez képest is. Míg például az 1000 főre számított felsőoktatási végzettség az oroszok tekintetében 246, a szlovákoknál 88, ukránoknál 68, addig a magyarok tekintetében csak 37 fő. Lásd pl. Molnár – Orosz (2009) Karrierutak vagy parkoló pályák? Frissdiplomások karrierje, migrációs tendenciája, felnőttképzési igényei a Kárpát-medencében. In: Molnár Eleonóra – Orosz Ildikó (2009) *Oktatásiügy határon*. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár 41-90)

¹² Cserniczkó (2006:177) számításai szerint 1968-2003 között, azaz 35 év alatt az ungvári doktori iskolában csak öt kutató szerzett tudományos fokozatot. Cserniczkó István: Magyarországi PhD és DLA képzésben résztvevő kárpátaljai ösztöndíjas hallgatók körében végzett felmérések eredményei. Orosz Ildikó szerk.: *Felsőoktatási támogatások és hasznosulásuk Kárpátalján*, Ungvár-Beregszász, 2006, PoliPrint, 176-206.

¹³ Soós Kálmán: A magyar tudományos élet Kárpátalján, i.m. 348

¹⁴ Séra Magdolna: Magyar tudományos intézmények helyzete Kárpátalján a 2009-es kataszterfrissítés alapján. 66-67. In: Kötél Emőke (szerk.) *Kataszter – Kárpátalja. A Kárpát-medence magyar oktatási és tudományos intézményei – adatfrissítés, 2009. Gyorsjelentés*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2011.

va Beregszászban. Amellett, hogy a főiskola magyar nyelvű tanulmányi programok indításával jelentősen hozzájárult a magyar nemzetiségűek felsőoktatásban való részvételi arányának növeléséhez, három kutatóintézetnek is otthont ad. A kutatóintézetek közül kettő az MTA kezdeményezésére 2001-ben alapított Limes Társadalomkutató Intézet utóda: a Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Intézet és a Hodinka Antal Intézet.¹⁵ A természettudományos kutatások időben később indultak meg: 2011-ben jött létre a Fodor István Természettudományi Kutatóintézet.¹⁶ Mindhárom intézetben vannak fiatal kutatói álláshelyek: a Lehoczkyban öt, a Hodinkában négy, a Fodor István Kutatóintézetben két fiatal kutató tevékenykedik, akik egyúttal a főiskolán folyó oktatásban is részt vesznek.

A 2000-es évek közepén az UNE Magyar Filológiai Tanszéke mellett Magyar Történelem és Európa Integrációs képzés nyílt részben magyar nyelven, mely 2008-ban további két szak (matematika és fizika) beindításával Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Karra alakult át, ahol számos fiatal kutató jutott oktatói álláslehetőséghez. A kar jelenleg három tanszékből áll, a magyar nyelv és irodalom tanszéken jelenleg két aspiráns dolgozik, a történelem és európai integráció tanszéken három, a legfiatalabb, fizika-matematika tanszéken pedig öt PhD hallgató tölt be oktatói állásokat. A kar saját kutatóintézettel nem rendelkezik.¹⁷

Az intézményesülés mellett tudományszervező civil kezdeményezések is indultak Kárpátalján. 2007-ben alakult meg a Kárpátaljai Protestáns Magyar Tudományos Egyesület, mely az Európai Protestáns Ma-

¹⁵ 1999-ben alakult LIMES Társadalomkutató Intézet. 2001. november 12-én, Beregszászon, a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola bázisán megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Ukrajnai Kutatóállomása, melynek feladatköreit kezdetben a LIMES látta el, majd a nyelvészeti és társadalomtudományi szekció kettévált és két önálló tudományos műhelyként funkcionált tovább. Az intézetek működését a kezdetektől a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (II. RF KMF) támogatja. Lásd: <http://kmf.uz.ua/hun114/index.php/a-foiskola-egysegei/60-lehoczky-tivadar-intezet.html>

¹⁶ Részletes leírásukat, tevékenységi körüket lásd a főiskola honlapján: <http://www.kmf.uz.ua/hun114/index.php/a-foiskola-egysegei.html>

¹⁷ A tanszékek részletes leírását lásd a kar magyar nyelven is elérhető honlapján: <http://magyarkar-une.com/>

gyar Szabadegyetem Kárpátalján létrejövő szervezete. Az intézetnek 26 tagja, 19 kutatója van, ebből 12-en PhD hallgatók, illetve többen különböző szakterületek doktorai, kutatói.¹⁸ A Momentum Doctorandus Társadalmi Szervezet¹⁹ 2011 tavaszán jött létre, azzal a céllal, hogy összefogja a kárpátaljai származású fiatal magyar kutatókat. A szervezetet egy fiatal kutatókból álló kilencfős csapat irányítja, tagjainak száma 29 fő. Tudománynépszerűsítő, érdekképviseleti, kutatói projektjeik egyaránt vannak. A szervezet egyike az MTA által nyilvántartott külhoni magyar kutatói műhelyeknek.²⁰

A magyar tannyelven oktató intézmények megjelenése a kárpátaljai oktatási piacon mára segített csökkenteni azt a fokozott lemaradást, amivel a magyar kisebbség a diplomások száma tekintetében rendelkezett.²¹ Jelen kutatásunk adatai is azt igazolják, hogy a PhD képzésben részt vevő kárpátaljai magyar hallgatók nagy részben az említett két magyar nyelven is oktató felsőoktatási intézményből kerülnek ki. A kutatói intézmények, műhelyek száma is gyarapodott az elmúlt évtizedekben, a korábbi intézmények mellett egyrészt az MTA kutatóhálózatának keretében a megerősödő magyar nyelvű felsőoktatás bázisán, másrészt a civil szféra kezdeményezésére új tudományos műhelyek jelentek meg Kárpátalján.

A kárpátaljai magyar fiatal kutatók száma is jelentős növekedésnek indult,²² ami egyrészt annak köszönhető, hogy a szülőföldi magyar nyelvű intézményekből magas számban kerültek ki a diplomás magyar fiatalok, illetve 1993-tól a magyar állam – pályázat útján – ösztöndíjban részesíti a magyarországi magyar nyelvű doktori iskolákban tovább tanulni vágyókat. Jelenleg az anyaországon továbbtanulók száma jelentő-

¹⁸ Séra: Magyar tudományos intézmények helyzete Kárpátalján, i.m.

¹⁹ A szervezet honlapját lásd: <http://www.momentumdoctorandus.com/>

²⁰ http://mta.hu/kulhoni_magyar_tudomanyos_muhelyek/?WorkshopId=4137

²¹ Molnár – Orosz: Karrierutak vagy parkoló pályák. i.m. 47

²² Berényi et. al. 2004-es felmérésében Kárpátalján mindössze 21 35 évnél fiatalabb kutatót sikerült látóterbe helyezni (Berényi Dénes – Egyed Albert – Kulcsár Szabó Enikő (2004): A magyar tudományos utánpótlás a Kárpát-medence kisebbségi régióiban. *Magyar Kisebbség* 2004/3. 195–208:203). A Momentum Doctorandus adatbázisa, és jelen kutatásunk válaszadói mintája is azt mutatja, hogy a kárpátaljai fiatal kutatók száma ennek akár öt-hatszorosa (100-120 fő) is lehet.

sen meghaladja a szülőföldön tanulók számát. Egyrészt a szülőföldi PhD képzések ösztöndíjazása nem olyan kedvező, mint a magyarországiaké, másrészt nincs egy olyan program sem Kárpátalján, amit magyar nyelven lehetne végezni, illetve, ahol lenne elegendő magyarul tudó professzor, hogy az értekezést magyar nyelven lehessen elkészíteni és megvédeni.²³ A magyarországi továbbtanulásnak köszönhetően a doktori kutatások tematikája is kibővíthető: megjelentek a magyar kisebbség helyzetét feltáró, főleg humántudományokhoz kötődő kutatások.²⁴

A tudományos intézményesülési folyamat a fiatal kutatók egy része számára megteremtheti (és meg is teremti) a szülőföldi tudományos karrierépítés lehetőségét, azonban a PhD képzésben részt vevő kárpátaljai magyar doktoranduszok megnövekedett száma miatt, s a fiatal kutatói álláshelyek korlátai következtében, a jelenlegi szülőföldi magyar intézményrendszer nem tudja a PhD hallgatók számára biztosítani a későbbi szakmai fejlődés szempontjából fontos kutató és/vagy oktatói pozíciókat. Egy 2004-es Kárpát-medencei magyar tudományos utánpótlás helyzetét felmérő kutatás²⁵ szintén arra a következtetésre jut, hogy a fiatalok tehetséggondozása mellett biztosítani kell számukra a doktorátus után a tudományos karrier lehetőségét, úgy, hogy beépülhessenek szülőföldjük tudományos intézményrendszerébe. A tanulmány rámutat, hogy mindezt nem csak a magyar nyelvű intézményrendszer fejlesztésével lehetséges elérni, hanem akár a nem magyar felsőoktatási és tudományos intézményekbe való integráció támogatásával is.²⁶

²³ További hátrányok: az ukrán doktori képzés rendszere nem illeszkedik az európai rendszerhez. Bár Ukrajna csatlakozott a bolognai folyamathoz, ezekre a képzési szintekre nem alkalmazták a szerződésben foglaltakat. Posztgraduális képzésre, vagyis ún. aspirantúrára vagy doktorantúrára specialista vagy MA/MSc diplomával rendelkezők jelentkezhetnek. Az aspirantúra 1-3 éves, nincs megszabott tanterv, nincsenek kreditek, a vezetőtanárral való konzultáció adja a tanulmányok keretét. Emellett a doktori képzés Ukrajnában rendkívül költséges.

²⁴ A későbbiekben humántudományi doktori tanulmányok aránytalan túlsúlya (71%) már problémaként is megjelenik. Cserniczkó István: Magyarországi PhD és DLA képzésben résztvevő kárpátaljai ösztöndíjas hallgatók, i.m. 182. Mindezt az Aranymetszés adatai is alátámasztják.

²⁵ Berényi et al. A magyar tudományos utánpótlás, i.m.

²⁶ Berényi et al. A magyar tudományos utánpótlás, i.m. 204-205

3. Aranymetszés 2013 – a kárpátaljai minta²⁷

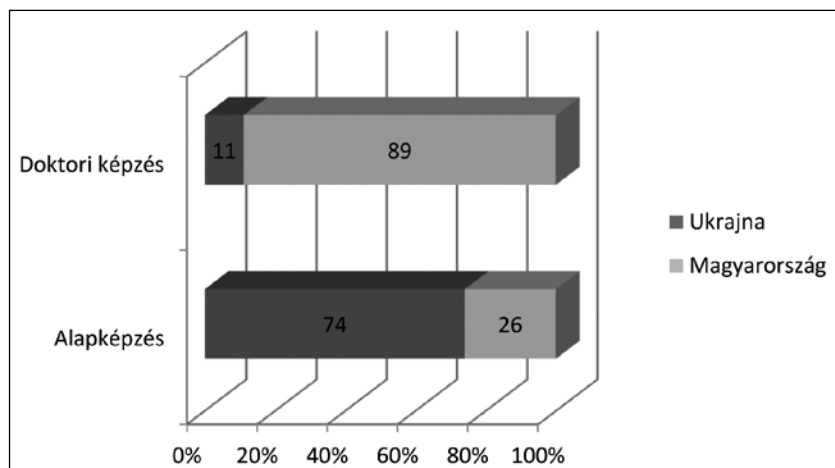
Az on-line kérdőív kárpátaljai verzióját 124 adatközlő töltötte ki. Az adatok tisztítása, a tévedésből kitöltött kérdőívek kizárása után elemzésünket egy 118 fős adatbázison végezzük, a válaszadási hajlandóság ugyanakkor nem volt egyforma minden kérdés esetében.

A kárpátaljai válaszadók közül minden adatközlő egyszerre csak egy doktori képzésben vesz részt. A képzést 85%-uk nappali tagozaton, 14%-uk levelező tagozaton, 1%-uk távoktatási formában végzi. Míg az alapképzés tekintetében a válaszadók 74%-a Ukrajnában végezte tanulmányait (többségében az UNE-n (40 fő) és a KMF-en (37 fő)), s csak 26% azok aránya, akik már az alapképzésben is Magyarországon vettek részt, a doktori képzés tekintetében a hangsúly eltolódik Magyarország felé. A megkérdezett doktoranduszok többségében magyarországi egyetemeken doktori képzésben vesznek részt, csak 11%-ban töltötte ki a kérdőívet olyan, aki szülőföldi intézmény doktori iskolájába jár. Kárpátalján nincs magyar nyelvű doktori képzés, ezért ezek egyben ukrán nyelvű képzést is jelentenek.²⁸

²⁷ A kutatás támogatója az MTA Domus szülőföldi Ösztöndíjprogram. A kárpátaljai kérdőív népszerűsítésében és az adatközlők megszólításában a Momentum Doctorandus szervezet képviselői aktív segítséget nyújtottak. Adatközlőinket különböző módszerek együttes alkalmazásával próbáltuk meg elérni. A Momentum Doctorandus, kárpátaljai magyar doktorandusz szervezet adatbázisa által 116 magyar doktoranduszt szólítottunk meg, akik közül 1 elutasító és 19 visszajelzés nélkül hagyott megkeresésen kívül a többség megnyugtató visszajelzést küldött, hogy kitöltötte vagy ki fogja tölteni a kérdőívet. Ezen kívül a kutatást népszerűsítő bannert, a kérdőívhez elvezető linkkel együtt a kárpátaljai elektronikus médiában, közösségi portálokon is megjelentettük. Emailben kerestük meg azokat az ukrán magyar professzorokat, akik a Magyar Tudományos Akadémia külső köztestületi tagjai, és arra kértük őket, továbbítsák a kérdőívet az ismeretségi körükbe tartozó doktoranduszok felé.

²⁸ A doktori iskola országa minden esetben nem egyenlősíthető a képzés nyelvvel, vagyis azzal, hogy a képzés minden esetben államnyelven (Magyarországon magyarul, Ukrajnában ukránul) folyik. A doktoranduszok válaszai alapján ugyanis a magyar és ukrán tannyelvű iskolák mellett léteznek ún. vegyes tannyelvű doktori iskolák is. Ez 10 esetben magyar-angol jelentett, 2 esetben magyar-ukrán, 1 esetben pedig ukrán-angol. Mindez jelzi az angol, mint *lingua academica* megjelenését mindkét ország oktatási rendszerében.

1. ábra. Az adatközlők megoszlása az alapképzés és a doktori képzés országa szerint (%)

A magyarországi Oktatási Hivatal adatai szerint az országban 84 ukrán állampolgárságú PhD hallgató tanul. Ennek a rétegnek a lefedése megoldottnak tekinthető kutatásunkban, hiszen a kérdőívet számszerűen 89 olyan hallgató töltötte ki, aki Magyarországon doktorál, bár a Magyarországon tanuló ukrán állampolgárok nem feltétlenül feleltethetők meg a kárpátaljai magyaroknak.

Ennél nagyobb problémát jelentett az ukrainai doktori iskolában járó aspiránsok, tanszéki munkatársak, doktoranduszok lefedése. Jellemezően kevesebben vannak, mint a magyarországiak, de pontos számukat nem ismerjük. Természetesen a szülőföldi doktori képzésben részt vevő hallgatók ilyen alacsony aránya mintánkban azzal is összefügghet, hogy ezek a hallgatók már eleve kikerülnek a magyar tudományosság látóköréből, megszólításuk ezért az általunk használt networkökön keresztül nem lehetett teljes.

A kérdőívet kitöltő diákok 45%-a a Debreceni Egyetemen (DE) tanul, ami a szülőföldhöz való földrajzi közelségnek is köszönhető. Ezt követi az Eötvös Lóránt Tudományegyetem (ELTE) (18%), a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) (11%), majd a Pécsi Tudományegyetem (PTE) (9%). Az ukrainai egyetemek közül az UNE-en tanuló magyar doktoranduszok képezték a legnagyobb csoportot a teljes mintánkban

(9%). A Budapesti Corvinus Egyetemen (BCE), a Szegedi Tudományegyetemen (SZTE) és a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen (SOTE) tanuló doktoranduszok is megjelentek a mintában (5%). Kiseb arányban (1%) ugyan, de képviselteti magát a Budapesti Műszaki Egyetem (BME), a veszprémi Pannon Egyetem (PE) és két ukrainai kutatóintézet is, konkrétan az UNE Elektronfizikai Kutatóintézete, valamint a Subbotin Kárpáti Geofizikai Intézet (Lemberg).

Az Oktatási Hivatal adatai alapján a mintánk magyarországi részének megbízhatóságát ellenőrizni tudjuk (1. táblázat). Az első három legnépszerűbb egyetem tekintetében arányaiban sikerült követnünk a továbbtanulási trendeket, igaz az ELTE-nek és a PPKE-nek a valóságban még nagyobb súlya van, a mintánk kis mértékben a Debreceni Egyetem és a Pécsi Tudományegyetem irányában torzít.

1. táblázat. Magyarországon tanuló ukrán állampolgárságú doktoranduszok intézmény szerinti megoszlása (%)

Intézmény	Oktatási Hivatal adatai	A minta magyarországi adatai
DE	33	45
ELTE	29	18
PPKE	14	11
SZTE	6	5
CEU	5	-
SOTE	4	5
BCE	2	5
KGRE	2	-
PTE	2	9
BME	1	1
PE	-	1
DRHE	1	-

Három a hivatal által számon tartott egyetemről, a Közép-európai Egyetemről (CEU), a Károlyi Gáspár Református Egyetemről (KGRE) és a Debreceni Református Hittudományi Egyetemről (DRHE) nem került be adatközlő a mintánkba. A CEU esetében abban sem lehetünk

biztosak, hogy ezek az ukrán állampolgárságú hallgatók a magyar kisebbséghez tartoznak-e, hiszen az egyetem tannyelve angol. A magyar tannyelvű egyetemekenél nagyobb esély van arra, hogy az ukrán állampolgárságú doktorandusz hallgatók a magyar kisebbség tagjai. A veszprémi Pannon Egyetem esetében fordított a helyzet: míg az Oktatási Hivatal nem tart nyilván ukrán állampolgárságú doktoranduszt az egyetemen, addig a mintánk tartalmaz ilyen hallgatót.

3.1. Egzisztenciális keresés: társadalmi mobilitás, első generációs értelmiségi kihívások

A továbbtanulás a társadalmi mobilitás előmozdításának egy lehetséges módja. Az egyén társadalmi mobilitását, egy magasabb gazdasági-társadalmi pozíció megszerzését – a szülők iskolai végzettségétől a lakóhely típusán át az anyagi és kulturális háttér szerepéig – több tényező befolyásolhatja.²⁹

Adatközlőink a magyarok által lakott négy (Beregszászi, Ungvári, Munkácsi, Nagyszőlősi) járásból származnak, felsőoktatási tanulmányaikat nagyrészt Ungváron és Beregszászban végezték. Lakóhelyüket tekintve a kárpátaljai magyarok 63,3%-a falvakban él,³⁰ megélhetésüket javarészt agrártevékenységekre alapozzák. Bár a doktorandusz hallgatók felsőoktatási tanulmányaik során néhány évig városi környezetben éltek, a klasszikus értelemben vett nagyvárosi környezet és annak szocializációs hatása az adatközlők nagy részének életútját nem jellemzi. Egy kárpátaljai magyar diplomások pályavizsgálatát célul kitűző vizsgálat rámutatott arra is, hogy a diplomás fiatalok sok esetben még mindig együtt élnek szüleikkel, saját keresetükből nem képesek fenntartani egy önálló háztartást.³¹ Más vizsgálatok pedig azt igazolták, hogy épp az egyetemi és PhD képzésben való részvétel jelenti a fiatalok számára a

²⁹ Andor M. – Liskó I. (2000) *Iskolaválasztás és mobilitás*. Új mandátum kiadó. Budapest.

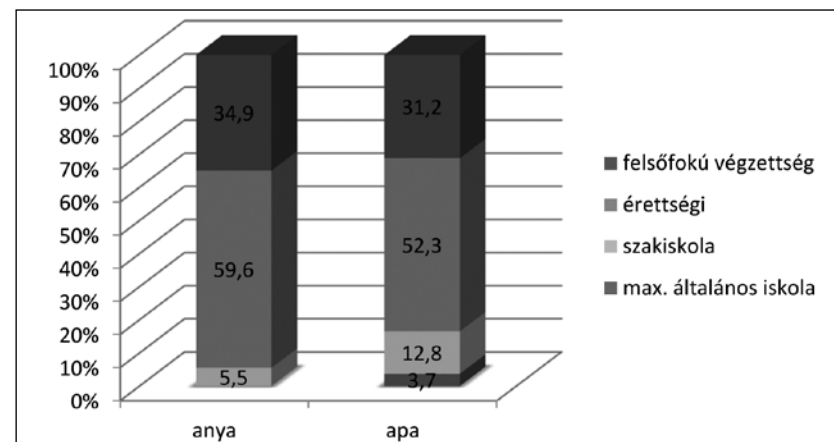
³⁰ Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Matematika és Természettudományi Tanszék. Beregszász, 2005.

³¹ Molnár – Orosz: *Karrierutak vagy parkoló pályák*. i.m. 52, 67.

kitörési lehetőséget, túlélési stratégiát, amely a társadalmi mobilitás eszköze is egyben.³²

Adataink azt mutatják, hogy a doktoranduszok szülei csak mintegy egyharmad arányban rendelkeznek felsőfokú végzettséggel, és az adatközlők több mint fele esetében a szülők érettségije számít a legmagasabb iskolai végzettségnek. Tudományos fokozattal sem az anyák, sem az apák nem rendelkeznek a kárpátaljai mintában (2. ábra). Ugyanakkor alig találunk olyan hallgatót, aki alacsony iskolázottságú, azaz legfeljebb 8 osztályt végzett szülők gyereke.

2. ábra. A doktoranduszok szüleinek végzettsége (%)

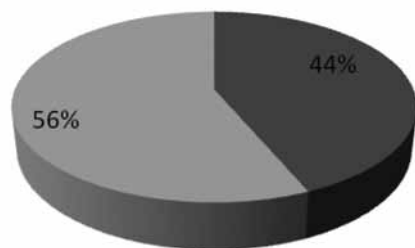

Ha két családtípusba osztjuk adatközlőinket, akkor egyértelműen látszik, hogy a hallgatók több mint fele (56%-a) olyan családból származik, ahol egyik szülő sem rendelkezik felsőfokú végzettséggel, tehát a doktorandusz első generáció értelmiségi (3. ábra). Azokat a hallgatókat, akiknek legalább egyik szülőjük rendelkezik felsőfokú végzettséggel, másodgenerációs értelmiségiként kezeltük a további elemzéseknél.

³² Csernicsek István: *Magyarországi PhD és DLA képzésben résztvevő kárpátaljai ösztöndíjas hallgatók*, i.m. 176; Csernicsek István – Soós Kálmán 2002. *Mozaik 2001. gyorsjelentés – Kárpátalja*. In: Szabó Andrea et al. szerk. *Mozaik 2001. Gyorsjelentés. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. 91-135.

3. ábra. Első és másodgenerációs értelmiségiek megoszlása a kárpátaljai hallgatók között (%)

■ Legalább az egyik szülő diplomás ■ Egyik szülő sem diplomás

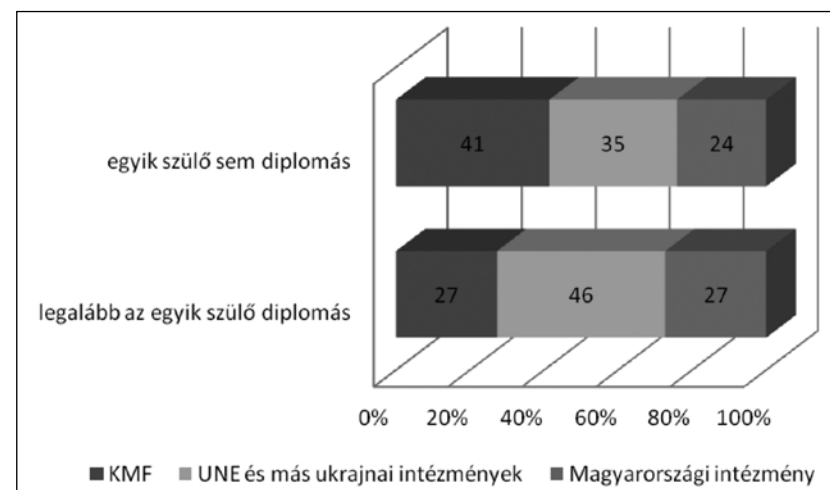

A felsőoktatás legfelső szintje tekintetében a teljes minta első generációs értelmiséginek számít: kivétel nélkül mindannyian családjukban elsőként kezdtek doktori tanulmányokba. Ez már önmagában is számos olyan kihívást rejt, amely a doktoranduszok életét megnehezítheti a mindennapok során. A hallgatók számára az idegen körülmények, az otthonról hozott gazdasági és kulturális tőkehiány, a középiskolából hozott eltérő szocializációs háttér mindennapos stressz forrássá válhatnak, ami akár az egyén szakmai sikerességét, az életpálya-lehetőségek valóra váltását is befolyásolhatja.³³ Az 1. ábrán láttuk, hogy a PhD tanulmányokkal a kárpátaljai fiatalok nagy többsége az országhatárt is átlépi, földrajzilag is mobilissá válik, egy új típusú oktatási környezetbe, máskepp szocializálódott oktatók és hallgatók közé kerül.

Adatainkból láthatjuk, hogy az első generációs hallgatók már az alapképzés intézményének (4. ábra) és a továbbtanulás szakirányának kiválasztásánál (5. ábra) eltérően viselkednek többgenerációs értelmiségi társaiktól. Az 4. ábrán láthatjuk, hogy a nem diplomás családból származó hallgatók 41%-a a beregszászi főiskolát (KMF) választja, míg ez az arány csak 27% a diplomás családból származók körében. Az UNE és más ukrain nyelvű intézmények esetében az arány épp fordított: az értelmiségi családi háttérrel rendelkezők 46%-a ezek közül az intéz-

³³ Terenzini, P. T., Springer, L., Yaeger, P.M., Pascarella, E. T., & Nora, A. (1996). First-generation college students: Characteristics, experiences and cognitive development. *Research in Higher Education*, 37, 1-22.

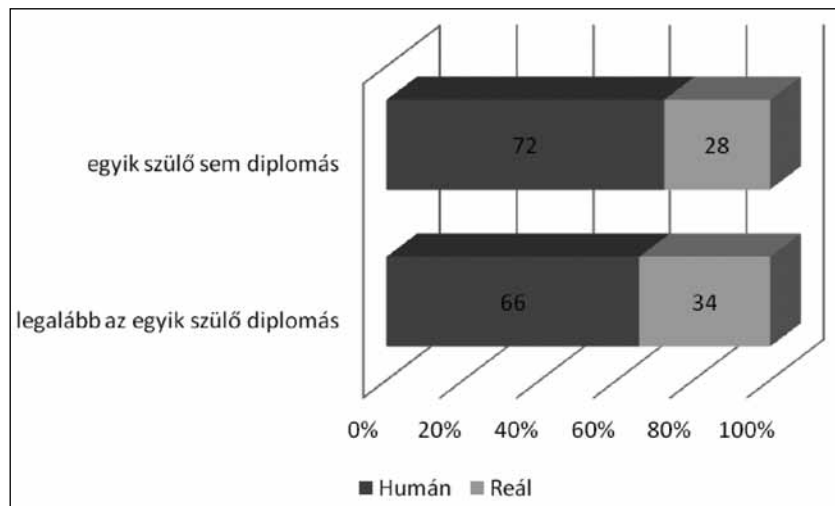
mények közül választ, míg az első generációs értelmiségieknél 35% ez az arány. A magyarországi továbbtanulás terén csak picit magasabb azok aránya, akik értelmiségi családi háttérrel választják ezt a szakirányt. Korábbi kutatások azt igazolták, hogy a kárpátaljai magyarok magyarországi továbbtanulása egyrészt az értelmiségi, másrészt anyagilag jól szituált családi háttérrel van összefüggésben.³⁴ Mára, vélhetően a kedvezőbb ösztöndíj-politika hatására, a magyarországi továbbtanulás azok számára is elérhetővé vált, akik családi háttere egyébként nem biztosított volna támogatást ennek az iskolai életútnak a bejárásához. Adataink alapvetően úgy értelmezhetjük, hogy a szülők iskolai végzettsége elsősorban a szülőföldi felsőfokú intézmény választására hat ki elsősorban.

4. ábra. A családi háttér szerepe az alapképzés helyének kiválasztásában³⁵

A családi háttér hatása az alapképzés szakirányának kiválasztásában is tetten érhető: a nem diplomás szülők gyerekei nagyobb arányban választanak humán szakokat főleg a tanárképzésen belül, mint az értelmiségi családból származó hallgatók.

³⁴ Erdei Itala: Hallgatói mobilitás a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2005, 2. 334–359.

³⁵ Nem szignifikáns összefüggés.

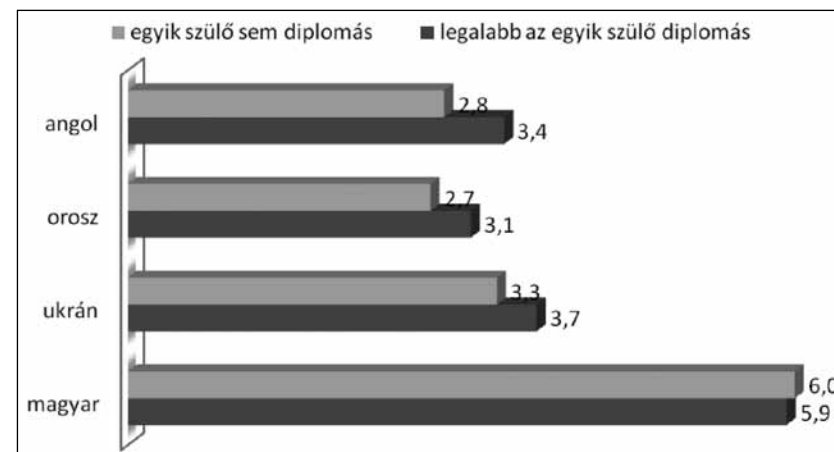
5. ábra. A családi háttér szerepe az alapképzés szakirányának kiválasztásában³⁶

A családi háttér által biztosított kulturális tőke részeként tekintetünk a hallgatók nyelvtudásra is, amely kulcskérdésként vetődik fel a kisebbségi létből fakadó nyelvi kihívások és a nemzetközi tudományos élet megkövetelte nyelvi kompetenciák kapcsán. A 6. ábrán azt szemléltettük, hogy a különböző családi háttérrel rendelkező hallgatók milyen szintű nyelvtudással vágnak neki a tudományos fokozat megszerzésének. Nyelvtudásukat egy 1-6-ig terjedő skálán értékelték (1 nem beszéli, nem érti ... 6 anyanyelve). A 'nincs válasz' opciókat nem vettük figyelembe, megjegyezzük ugyanakkor, hogy az a tény, hogy a kérdőívet kitöltő 118 doktorandusz körülbelül egyötöde sem az ukrán nyelv, sem az angol nyelv esetében nem tudta/akarta nyelvtudási szintjét megjelölni a skálán, már önmagában is sokat elárul az adatközlők egy részének nyelvi kompetenciájáról (illetve annak hiányáról). A 6. ábra egyértelműen jelzi, hogy az első generációs értelmiségiek mindannyian magyar anyanyelvűek, államnyelvi és idegen nyelvi kompetenciáik, ha nem is nagymértékben, de elmaradnak az másodgenerációsok nyelvi erőforrásaitól.

³⁶ Nem szignifikáns összefüggés.

Az államnyelvet a hallgatók átlagosan 3,5-es szinten ismerik (közelíti a „jól beszél, kisebb hibákkal” (4) kategóriához), a két családtípus közötti különbség négytizednyi, azaz míg a másodgenerációsok inkább a „jól beszél kategóriához” közelítenek, addig az elsőgenerációsoknak kifejezési nehézségei vannak. Az orosz nyelv átlaga ennél alacsonyabb: 2,9 („kifejezési nehézségekkel beszél”), de a különbség a családi háttér esetében ugyanannyi.

Az is jól látszik, hogy az új generáció számára, szüleiktől eltérő módon nem az orosz nyelv képezi a *lingua franca*t, hanem az angol. Az angol nyelvet a teljes mintában 3,1-es szinten (kifejezési nehézségekkel) beszélik, a két családtípus között itt a legnagyobb a leszakadás, a különbség szignifikáns is.

6. ábra. Családi háttér hatása a hallgatók hozott nyelvtudására³⁷

Érdekes azt is észrevennünk, hogy ha leszámítjuk az ukrán anyanyelvűeket, akkor alig van különbség azok száma között, akik az államnyelven (ami egyszerre környezetnyelv is) vagy angolul (ami idegen nyelv) kommunikációképesek. Az angol nyelvvel a diákok csak az iskolában, idegen nyelv-órákon találkozhattak, míg az államnyelvvél a mindennapjaik so-

³⁷ Az angol nyelv esetében a t-teszt alapján az eltérés szignifikáns 5%-os szinten.

rán, a környezetükben is van alkalmuk találkozni. Az, hogy a két nyelvben elért szintek e jelentős nyelvkörnyezeti eltérés ellenére mégis hasonlóak, az ukrán nyelv oktatásának alacsony hatékonyságára mutatnak rá, ami sokat tárgyalt téma a kárpátaljai nyelvész szakirodalomban.³⁸

Pike és Kuh³⁹ a diákok felsőoktatásba hozott inputja (családi háttér, korábbi tanulási tapasztalatok) az egyetemi közeg (szakmai és társadalmi integráció, intézményi környezet) és a kimenet (sikeres fejlődés vagy lemorzsolódás) közötti kapcsolatot vizsgálva, arra jutott,⁴⁰ hogy az első és másodgenerációs hallgatók egyetemi fejlődésére, a sikeres kimentre leginkább a lakóhely, s ezen belül a „közelség elvének” (*propinquity principle*)⁴¹ teljesülése van hatással. A közelség elvének értelmében, azok az elsőgenerációs hallgatók lesznek sikeresebbek az egyetemi életben, akik a kampuszban élnek, fizikai közelségbe, mindennapi érintkezésbe kerülnek a tőlük külső megjelenésben, beszédmódban, értékrendben eltérő diáktársaikkal, így első generációs hátrányaik folyamatosan leépülnek.

Jellemzően azonban az első generációs hallgatók közül kevesebben laknak a tanulmányok helyét adó városban, inkább a beutazás, ingázás jellemző rájuk, napi idő menedzsmentjük is más lehetőségeket biztosít, mint a többgenerációs hallgatóké. Az ingázás következtében a hallgatóknak kevesebb ideje jut olyan – a szakmai és társadalmi integráció szempontjából fontos – mozzanatok megélni, mint a rendszeres és minőségi kapcsolatépítés az egyetemi oktatókkal, dolgozókkal, diáktársaikkal, részvétel a közös kulturális programokon, tudományos szakkörökön, az intézményi könyvtár, számítógéppark használata. Így az eleve fennálló hátrány, csak még inkább fokozódik az első generációs hallgatók kárára.⁴²

³⁸ Lásd például Cserniczkó István: Az államnyelv oktatásának javítására tett kísérletek Kárpátalján. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 2012/1-2 sz., 17-32.

³⁹ G. Pike – G. Kuh (2005) First- and Second-Generation College Students: a comparison of their engagement and intellectual development. *The Journal of Higher Education*. Vol 76, No.3. (2005 May/June).

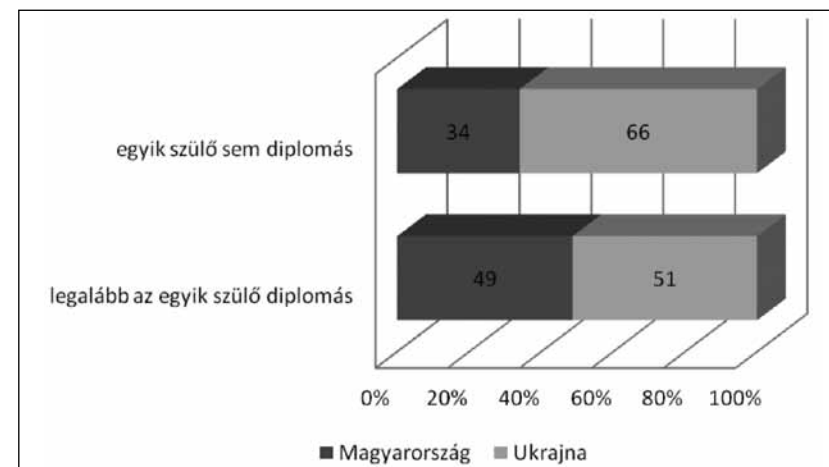
⁴⁰ G. Pike – G. Kuh (2005) First- and Second-Generation College Students, i.m. 289

⁴¹ Newcomb T.M.(1962) Student peer group influence. In: N. Stanford (ed.) *The American college*. New York: Wiley, 469-488.

⁴² Terenzini et al. First-generation college students. i.m. 1-22.

Mintánkban a Magyarországon doktoráló hallgatók (89%) körében megvizsgáltuk, hogy az év nagyobb részében hol tartózkodnak, azaz ingáznak-e szülőföldjük és a doktori iskola között, vagy tanulmányaik elkezdésével egyidejűleg a doktori iskola és hallgatótársaik „közelségbe” kerülnek-e. Mindezt az első és másodgenerációs hallgatók körében külön-külön is megnéztük (7. ábra). Az adatok összevetéséből az látszik, hogy az első generációs Magyarországon tanuló hallgatók 66%-a Ukrainában tartózkodik többit, azaz ingázik doktori tanulmányai alatt. A diplomás családból származó hallgatók esetében kisebb az ingázók aránya, de még így is jelentős: 51%.

7. ábra. A Magyarországon doktoráló hallgatók tartózkodási helye⁴³

Cserniczkó korábban ismertett kutatásában megvizsgált kárpátaljai doktoranduszok több mint fele (60%-a) szintén ingázott, azaz magyarországi doktori iskola hallgatójaként otthon a szülőföldjén tartózkodott többit a képzés ideje alatt, a minta egyötöde (22%) pedig kétlaki életmódot folytatott.⁴⁴ Ezek után talán nem meglepő, hogy a doktori képzés

⁴³ Nem szignifikáns összefüggés.

⁴⁴ Cserniczkó: Magyarországi PhD és DLA képzésben résztvevő kárpátaljai ösztöndíjas hallgatók, i.m. 183

három legfőbb nehézsége között a fárasztó utazások kerültek első helyre, amit a konzultáció hiánya és a kevés gyakorlati ismeret követett.⁴⁵

Az Aranymetszés kutatásban a doktori képzés egyik fő problémájaként a tanrend elméleti jellegét és a gyakorlati kutatási tapasztalatok hiányát nevesítették a hallgatók. Az eszközellátottság problémája, a legfrissebb szakirodalmi tételek, folyóiratok hozzáférése is gondot okoz (főleg ezek egyéni beszerzése jelent anyagi megterhelést). Ezen kívül néhányan megemlítették az emberi kapcsolat, a csapatmunka, a szakmai vezetés hiányát. A felsorolt problémák minden bizonnyal összefüggésben állhatnak azzal, hogy az ingázó hallgatók az egyetem szűkös, de létező infrastrukturális és személyi kapcsolati lehetőségeit nem tudják kihasználni rövid tartózkodási idejük alatt, s bár az internet korában a kapcsolattartás egy részéhez nem szükséges a fizikai jelenlét, bizonyos – a kutatói lét szempontjából – fontos folyamatokba való bekapcsolódáshoz, a szakmai kapcsolatok tudatos bővítéséhez továbbra is szükséges.

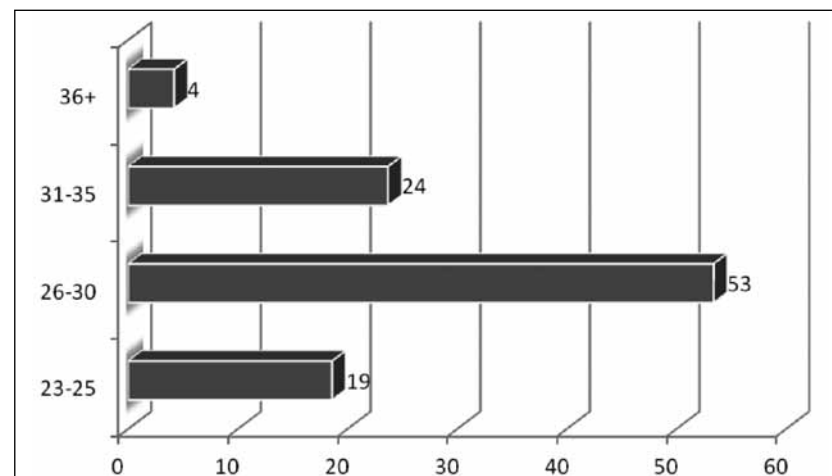
3.2. Magánéleti keresés: házasság, gyermekvállalás

A megvizsgált doktoranduszok, doktorjelöltek tekintetében a legmeghatározóbb elemnek az számít, hogy összehasonlításban a kárpátaljai adatközlők adják a Kárpát-medencei minta legfiatalabb rétegét.⁴⁶ A minta átlagéletkora 29 év, de kb. 20%-uk még 25 éves sincs (8. ábra). Ez legnagyobb mértékben a helyi oktatásszerkezeti sajátosságokkal magyarázható, hiszen az ukrán iskolarendszerbe 6 évesen belépő diák 17 évesen már érettségit kaphat, 22 évesen olyan fokozatú diplomát szerezhet, amelyre építhető doktori képzés. Az is jellemző, hogy 36 év feletti korosztály tagjai ritkán kezdenek doktori tanulmányokba.

⁴⁵ Cserniczkó: Magyarországi PhD és DLA képzésben résztvevő kárpátaljai ösztöndíjas hallgatók, i.m. 186

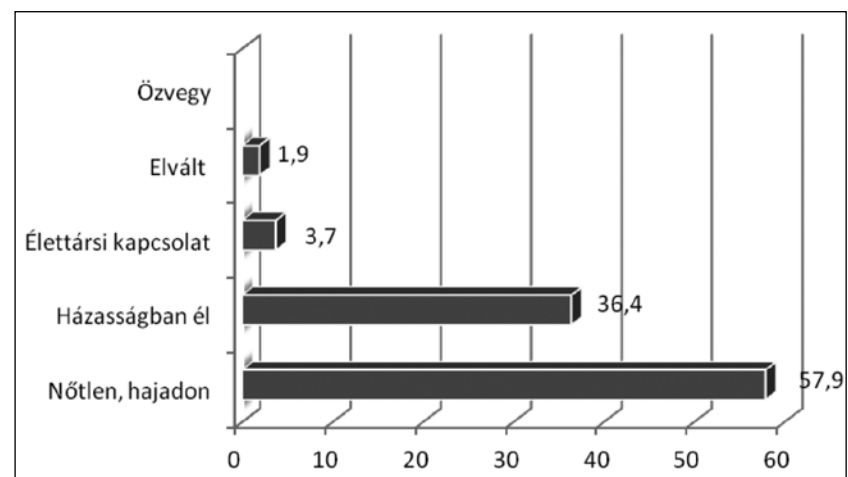
⁴⁶ Ld. a kutatás összefoglaló tanulmányát: Papp Z. Attila – Csata Zsombor: *Aranymetszés 2013. Külhoni magyar doktoranduszok a Kárpát-medencében*. Gondolat, Budapest, 2013. 22.

8. ábra. A doktoranduszok megoszlása korcsoportok szerint (%)

A kárpátaljai doktoranduszok 58%-a még nem alapított családot, de a párkapcsolatok terén inkább tradicionális értékrendet képviselnek: a fiatal kor ellenére viszonylag magas a házasságban élők száma (37%), s nagyon alacsony az élettársi kapcsolatok léte (9. ábra).

9. ábra. A doktoranduszok megoszlása családi állapot szerint (%)

A házasságban élő fiatal kutatók egyik dilemmája lehet a gyermekvállalás és az akadémiai karrier összehangolása. A karrier versus család szerepkonfliktus leginkább a női kutatókat érinti, hiszen a nők biológiai mivoltából adódóan, a termékenységi idő épp egybeesik a periódussal (a harmincas éveik közepe), amikor a PhD megszerzése után munkába állhatnak.⁴⁷ Az említett szerepkonfliktus kapcsán végzett kutatásaira alapozva Connelly és Ghodsee⁴⁸ 'Professorus Momus'-ként definiálja azt a kutatónőt, aki állandó vívódásban él, hogy kiegyensúlyozottan kezelje az anyai szerepet és a karriert. A gyerekes kutatónő attól tart, sohasem ér el olyan eredményeket, mint a gyerektelen, szakmai sikereket halmozó 'Academus Superstarus' kolléganője vagy, hogy sohasem lesz olyan jó anya, mint férfi kollégája otthon ülő, őt mindenben támogató felesége, a 'Spousus Supportus' típusú nő. Leginkább mégis az nyomasztja, hogy az anyaság és a szakmaiság tekintetében is középszerűvé válik, sohasem tud egyik szerepének sem teljes mértékben megfelelni. Emiatt nagyon sok kutatónő késleltetve, vagy egyáltalán nem szül gyereket, hogy elkerülje az akadémiai közegből való kiesést, a későbbi negatív diszkriminációt.

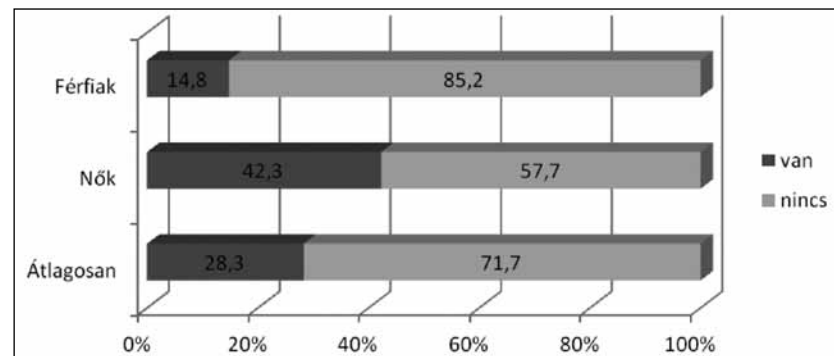
A kárpátaljai doktoranduszok körében a nemzetközi trendekkel ellentétben nem jellemző a családalapítás késleltetésének trendje. A 10. ábrán azt láthatjuk, hogy átlagosan az adatközlők 28%-nak van már gyereke. Ezen belül a leggyakoribb az egy gyerekkel rendelkező doktorandusz: 21 főnek van egy gyereke, 8 főnek kettő, és összesen egy főnek van három gyereke. Ha nemek szerinti bontásban is megnézzük adatainkat, láthatjuk, hogy a kárpátaljai magyar PhD hallgató nők esetében a gyermekvállalás aránya kimagasló, a megkérdezettek 42%-ának van gyereke (összehasonlításként Szlovákiában ez az arány 7%).⁴⁹ A férfiak esetében nem olyan magas ez az érték (15%), ugyanakkor a férfiak sorát gazdagítja az egyetlen háromgyerekes adatközlő.

⁴⁷ A gyermekvállalás az akadémiai közegben aktív férfiak számára is fenyegethet a kiesés veszélyével, de a férfiaknál a gyermekvállalás időfaktora nem annyira korlátozott, mint a nőknél. Lásd pl. Ruth Marotte, Paige Martin Reynolds, and Ralph James Savarese (eds.) *Papa, PhD: Essays on Fatherhood by Men in the Academy*. Rutgers University Press, 2011.

⁴⁸ Rachel Connelly, Kristen Ghodsee: *Professor Mommy: Finding Work-Family Balance in Academia*. Rowman & Littlefield Publishers, 2011.

⁴⁹ Ld. Papp – Csata: *Aranymetszés 2013. Külhoni magyar doktoranduszok*, i.m. 26.

10. ábra. Gyermekvállalási arány a doktoranduszok között⁵⁰

A fenti adatok azt mutatják, hogy a családalapítás és a karrierépítés összehangolásának problémájával érdemes kicsit részletesebben is foglalkoznunk, különösen a nők esetében, hiszen a megkérdezettek jelentős hányadát érinti ez a kérdés, s nemzetközi kutatások⁵¹ támasztják alá azt a tézist, hogy a szakmai előmenetel és családalapítás összeegyeztetésének problémája a női karrierlehetőségek kibontakoztatásának egyik legfőbb akadályaként jelenhet meg. A kutatások szerint minél magasabb pozícióról van szó, annál kevesebb nőt találunk.

Mivel adatközlőink még a fokozatszerzése előtt állnak, adataink csak arra adnak lehetőséget, hogy azok között, akik a PhD tanulmányaik alatt már dolgoznak (a minta 63%-a) megvizsgáljuk a beosztások típusát (alkalmazott vagy középvezető, vezető). A munkával rendelkezők 89%-a alkalmazotként (nagyreszt tanárként) dolgozik, s csupán a doktoranduszok 11 %-a van vezető, középvezető beosztásban. Nemek szerinti bontásban azt látjuk, hogy mintánkban a feltételezésekkel szemben inkább a nők vannak vezetői pozícióban (11. ábra), közülük is többnyire a gyerekkel még nem rendelkező kutatónők (12. ábra). A nemzetközi kutatások azonban arra mutatnak rá, hogy a nemek közötti egyenlőtlenségek nem a

⁵⁰ Az összefüggés szignifikáns 1%-os szinten.

⁵¹ Mary Ann Mason, Nicholas H. Wolfinger, Marc Goulden: *Do Babies Matter: Gender & Family in the Ivory Tower*. Rutgers University Press, 2013; Palasik Mária – Papp Eszter (eds.) 2008. *Beyond the glass ceiling. University career of female academics in Engineering, Technology and Life Sciences*. Synthesis report Unicafe. Budapest. 77-82.

kutatók képzési szakaszában jelennek meg elsősorban. Míg a képzési szakaszban a nemek megoszlása kiegyenlítettnak mondható (mintánkban a válaszadók 51,4%-a férfi, 48,6%-a nő⁵²), addig a fokozatot megszerzők között, valamint a kutatás és a felsőoktatás vezető pozícióiban arányuk rendkívül elmarad a férfiakétól.⁵³ A nők nem kis mértékben alulreprezentáltak a tudomány igazi, magas presztízsű pozícióiban, a vezető tudományos testületekben, a tudományos akadémia doktorai között.⁵⁴ A gyermekkel rendelkező dolgozó nők már a kárpátaljai mintán belül is láthatóan kevesebben rendelkeznek vezető pozíciókkal, ami idővel még inkább fokozódhat.

Egy kutatás, amely a tudományos életben kiemelkedő pozícióban lévő nőket vizsgálta meg 27 országban⁵⁵ arra a következtetésre jut, hogy a döntéshozó helyzetben lévő nők magasabb státuszú, privilegizált helyzetben lévő, magasabban képzett családból származtak, mint a megfelelő pozícióban lévő férfiak. A női karrierök így kevésbé tekinthetők egyéni teljesítményeknek, és sokkal inkább köszönhetőek már meglévő, strukturális és kulturális erőforrások hasznosításának. Ha kismértékűek is az eltérések, de mintánkban is felfedezhetőek annak jelei, hogy a másodgenerációs családból származó kutatónők inkább rendelkeznek vezető beosztással, mint elsőgenerációs társaik (13. ábra).

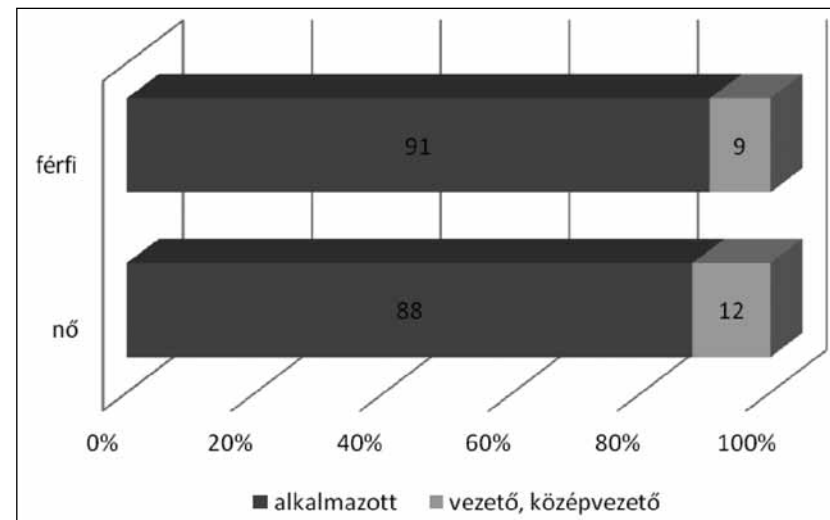
⁵² A 2001-es népszámlálás alapján a kárpátaljaiak nemi megoszlásáról azt tudjuk, hogy a lakosság 48,1%-a férfi, 51,9%-a nő. A PhD hallgatók között a férfiak enyhén felülreprezentáltak.

⁵³ Acsádi (2010) Magyarország tekintetében a következőképp mutatja be a nők helyzetét a tudományban: az egyetemet és főiskolát végzettek több mint fele (52,6%-a) nő, a doktori képzésben már érzékelhetően kevesebb nő vesz részt, de arányuk (49,9%) csak kicsivel marad el a férfiakétól (50,1%). Az egyetemi tanároknak csupán 19,9%-a nő, míg docensek egyharmada, a tanársegédek közel fele nő. A kutatás fejlesztés területén a nők aránya 33%, a kutatásokban azonban a segédzsemetényzet javarésze, 60,5%-a nő. Acsádi Judit: Nők a magyar tudomány fellegvárában. Statisztikai áttekintés és narratív elemzés karrieréről. *Magyar Tudomány*, 2010/11. Letöltve: <http://www.matud.iif.hu/2010/11/20.htm>, Letöltés napja: 2013. szeptember 4; Csépe (2010) alapján a nők aránya a nagydoktori teljes létszámra vonatkozóan 13,5% (2000 után növekedés történt a nők arányában). Csépe Valéria: „Édes teher” Szerepválságban vannak-e a kutatónők? *Magyar Tudomány*, 2008/11 1396. o. Letöltve: <http://www.matud.iif.hu/08nov/14.html>, Letöltés napja: 2013. szeptember 4.

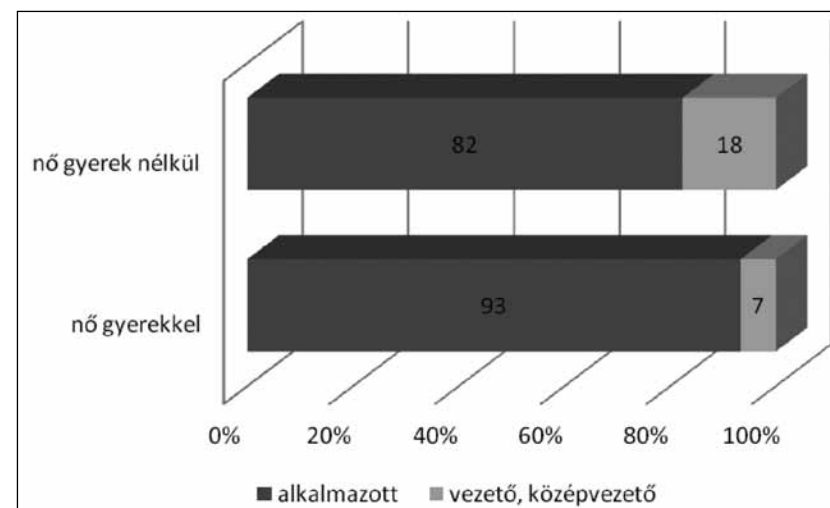
⁵⁴ Csépe: „Édes teher” Szerepválságban vannak-e a kutatónők? i.m.; Acsádi: Nők a magyar tudomány fellegvárában. i.m.

⁵⁵ Vianello, Mino – Moore, Gwen (eds) *Gendering Elites. Economic and political leadership in 27 industrialised societies*. Macmillan, London.

11. ábra. Nő és férfi doktoranduszok vezetői vagy alkalmazotti beosztásban (%)⁵⁶

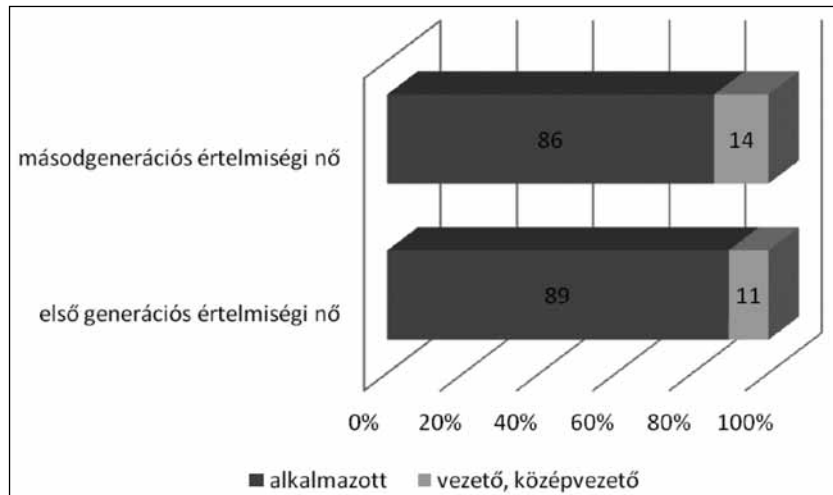
12. ábra. Gyermekes és gyermektelen doktorandusz nők vezetői vagy alkalmazotti beosztásban (%)⁵⁷

⁵⁶ Nem szignifikáns összefüggés.

⁵⁷ Nem szignifikáns összefüggés.

13. ábra. Első és másodgenerációs értelmiségi nők vezetői vagy alkalmazotti beosztásban (%)⁵⁸

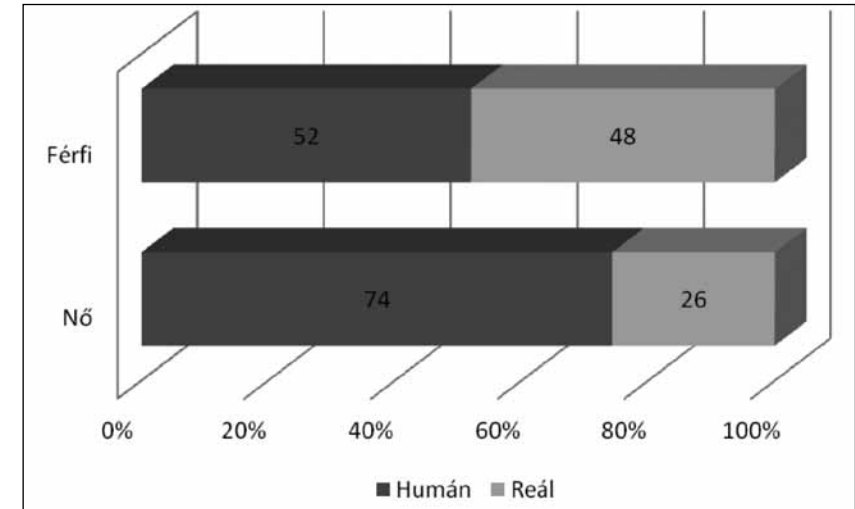

A különbségek férfi és női karrierlehetőségek között tudományterületenként is érzékelhetőek: általában a legtöbb női kutatót a társadalom és orvostudomány területén találhatjuk, míg a legkevesebbet a műszaki és természettudományok területén. Egy Európai Uniói kutatás arra mutatott rá, hogy eltérés figyelhető meg a nők és férfiak arányában aszerint is, hogy mennyire költségigényes az adott terület: a nagyobb kutatási összegek ráfordítását igénylő területeken több a férfi, a kevésbé költségigényes helyeken pedig több a nő.⁵⁹ A kárpátaljai doktorandusz nők közel kétharmada humán területeken tanul, míg a férfiak majd 50%-a reál tudományterületekhez kapcsolódó képzést választ (14. ábra). A tudományterületek szerinti nemi elkülönülés annak is betudható, hogy a nők már eleve készülnek az anyaszerepre: a humántudományok területén inkább jellemzőek az egyéni, otthonról (akár gyerek mellől is) végezhető kutatások, a természettudományokban viszont elképzelhetetlen kutatócsapat, laboratórium nélkül dolgozni.

⁵⁸ Nem szignifikáns összefüggés.

⁵⁹ Palasik – Papp: *Beyond the glass ceiling*, i.m. 77-82

14. ábra. A doktoranduszok megoszlása tudományterületek és nemek között (%)⁶⁰

Az említett kihívások természetesen nem leküzdhetetlenek. Acsádi Magyarországon végzett kutatásában⁶¹ arra jut, hogy a kutatónők szakmai előbbre jutását nem feltétlenül maga a gyermekvállalás nehezíti, hanem sokkal inkább a szakmai közegben lévő téves beidegződések akadályozzák. A poszt szocialista országokban, mint Ukrajna, a nők aránya a magasabb tudományos pozíciókban az európai átlagnál is alacsonyabb, a kutatónők sajátos problémáira nem figyelnek oda, családbarát intézményrendszerek nem működnek.⁶² A férfiak uralta tudományos közegben ezek után talán nem is meglepő Molnár és Orosz diplomás nőkkel készített interjúkra alapozott azon megállapítása, miszerint a kárpátaljai magyar diplomás nők ambíciói nem is igazán fejlettek, a többség számá-

⁶⁰ Az összefüggés 5%-os szinten szignifikáns.

⁶¹ Acsádi: *Nők a magyar tudomány fellegvárában*. i.m.

⁶² *Mapping the Maze. Getting More Women to the Top in Research*. European Commission, 2008. Letöltve: http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/mapping-the-maze-getting-more-women-to-the-top-in-research_en.pdf; Letöltés napja: 2013.08.12.

ra a tipikus női életpálya (család, gyerek, nyugodt munkahely) jelenti a karriert, a családi háttér, a biztonság jelenti a sikert.⁶³

Az Aranymetszés adatközlői ilyen értelemben már ambiciózusabbnak számítanak, hiszen PhD tanulmányokba kezdtek, és a megkérdezett nők több mint 70%-a biztos vagy majdnem biztos benne, hogy fokozatot fog szerezni, ugyanakkor magas körükben az abszolútóriummal rendelkező, de a fokozatszerzési eljárást még el nem indítók aránya (48%). Kérdés, hogy léteznek-e olyan programok, ösztöndíjak a kárpátaljai magyar doktoranduszok számára, amelyek pozitívan kezelik a gyerekes kutatót? Vannak-e családbarát gyakorlatok a tanulmányuk helyéül szolgáló magyarországi vagy ukrainai egyetemeken? Hogyan viszonyulnak a gyerekekkel rendelkező kutatók problémáira az akadémiai munkahelyeken? Léteznek-e olyan szerepmoделlek a törekvő kutatók előtt, amelyek egyesítik a gyerekvállalást és a sikeres akadémiai karriert? Mennyire elfogadó a szakmai ambíciókkal szemben az a tradicionális kárpátaljai társadalmi, családi közeg, amit körülveszi őket? A felsorolt kérdések megválaszolását azonban jelen kutatásunk nem teszi lehetővé.

3.3. Szakmai keresés: tudományos tevékenység, integráció

A korábbiakban már utaltunk arra, hogy a szülőföldi magyar tudományos intézményrendszer csak korlátozottan képes a doktoranduszok számára oktatói és/vagy kutatói álláshelyeket biztosítani. Azt is tudjuk, hogy a doktoranduszok nagy része Magyarországon végzi tanulmányait. Állampolgárság tekintetében sem homogén a csoport, hiszen az utóbbi években számos doktorandusz élt az egyszerűsített honosítás lehetőségével, s vette fel a magyar állampolgárságot. Mindez annak a definiálását is sürgeti, hogy egyáltalán ki tartozik bele a *kárpátaljai magyar tudományos utánpótlás* kategóriájában? Mi adja a kategóriába tartozás alapját: a származás, a doktori iskola vagy a munkavégzés országa/nyelve, esetleg az állampolgárság? Beleszámítanak-e azok a hallgatók, akik PhD képzésük ideje alatt Magyarországra költöznek, s itt vállalnak munkát?

⁶³ Molnár – Orosz: Karrierutak vagy parkoló pályák. i.m. 68.

Beleszámítanak-e a magyar tudományosságba azok, akik nem tudnak a szűkös szülőföldi magyar intézményrendszerre rákapcsolódni, ezért többségi intézményeknél dolgoznak?

Kutatási adatainkat felhasználva a továbbiakban úgy próbálunk meg válaszolni a feltett kérdésekre, hogy megvizsgáljuk a doktori iskolában való jelentkezés motivációit, a hallgatók elmúlt egy évben végzett tudományos tevékenységének (publikálás, konferenciák) mutatóit, majd azt nézzük meg, hogy a jövőben a szülőföld magyar vagy többségi tudományosságába szeretnének-e integrálódni.

Kutatásunkból tudjuk, hogy a kárpátaljai magyar doktoranduszok számára leginkább motiváló tényezők a doktori iskolába való jelentkezéskor a szakmai-tudományos kibontakozás lehetősége volt. Természetesen a továbbtanulás anyagi oldala sem mellékes.⁶⁴ Ezzel kapcsolatban megkülönböztettünk egy rövidebb (a hallgatói évek során kapható anyagi források, vagy önmagában a hallgatói évek meghosszabbítása) és egy hosszabb távú anyagi érveket (is) felsorakoztató motivációs csoportot (PhD fokozat későbbi anyagi haszna, külföldi munkavállalás vagy külföldi ösztöndíj). A képzés materiális jellemzői főleg a fiataloknak (30 év alattiak)⁶⁵ és a reál szakirányban tanulók esetén⁶⁶ tűnnek szignifikánsan fontosabbnak.

Összehasonlítva eredményeinket egy az ukrainai doktoranduszok karrierorientációját vizsgáló kutatással⁶⁷ azt látjuk, hogy a 108 megkérdezett ukrán aspiráns több mint fele számára első helyen a stabil munkahely megszerzése jelenik meg (53,7%), ezután következik az önállóság (31,5%),

⁶⁴ A kérdőív kitöltőinek körében egyébként magas az ösztöndíjasok, illetve az államilag támogatott keretben tanulók száma. A doktoranduszok 82%-a ingyenesen tanul, 7%-uk részleges költségtérítéses rendszerben. A megkérdezettek 80%-a részesült vagy jelenleg is részesül valamilyen ösztöndíjban. A legutoljára kapott ösztöndíj havi összege – 73 doktorandusz válasza alapján – átlagosan 311 euró volt. A legkisebb megjelölt összeg 60 euró, a legmagasabb 900 euró volt.

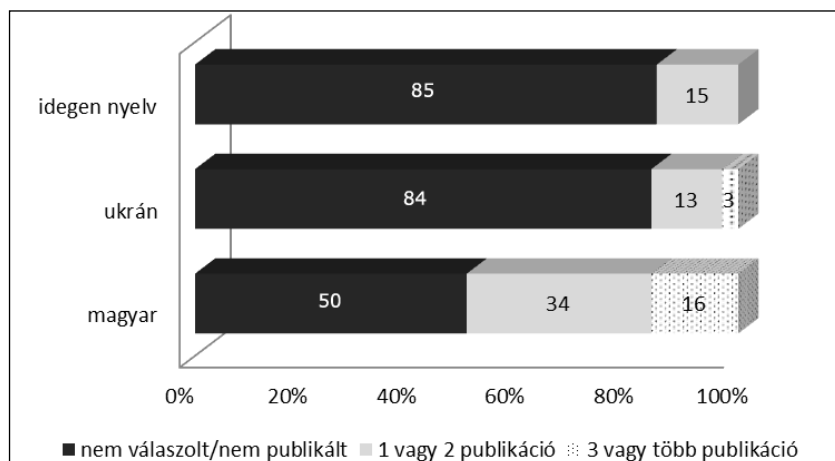
⁶⁵ A fiatal életkor összefüggése a 3 év biztos anyagi egzisztencia és a képzésben kapható hallgatói juttatások motivációkkal 5%-os szinten szignifikáns.

⁶⁶ A reál szakirány és a külföldi ösztöndíjak és a hallgató juttatások összefüggése 10%-os szinten szignifikáns.

⁶⁷ Karamushka T. V. (2013): Typy ta chynnyky rozvytku kar'nyerux oriyentaciju aspirantiv. *Teoretychni i prykladni problemy psicholohiyi*, № 1(30) 2013.

majd a doktoranduszok által végzett munka társadalmi hasznosulása (27,8%). Az ukrán doktoranduszok számára a szakmai kompetencia fejlesztése csak a hetedik helyen szerepel. A szerző a szakmai szempont ilyen mértékű háttérbe szorulását azzal magyarázza, hogy az ukrán doktoranduszok közül kevesen tudnak saját szakterületük tudományos életébe bekapcsolódni, ezért szakmai fejlődésükről a megélhetés (stabil munkahely) kedvéért lemondanak. A stabilitást előtérbe helyező attitűd a humántudományok területén, a nők esetében, és a fiatalabb korcsoportban erősebb. A szakmai célok inkább a reál szakirányban tanulók és a férfiak esetében erősödnek fel. A kárpátaljai mintában a szakmai motivációkat választók nem különböztek szignifikánsan sem kor, sem nem, sem szakirány tekintetében, de jellemzően fontosabb a reál szakirányban tanulóknak az ösztöndíjazás és ezen belül is a külföldi ösztöndíjak.

15. ábra. A doktoranduszok megoszlása az elmúlt 12 hónapban megjelent publikációk száma és nyelve szerint (%)

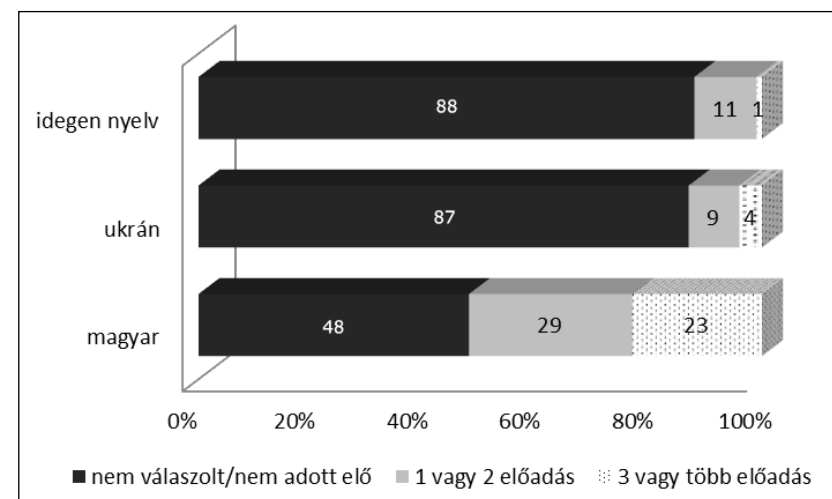
A kutatói elkötelezettségről a publikációs tevékenység is sokat elárulhat. A kérdőívben rákérdeztünk arra, hogy a doktoranduszok az elmúlt egy évben milyen gyakran és milyen nyelven publikáltak, tartottak előadásokat. A publikációs tevékenységre vonatkozó kérdések egyik legfontosabb tanulsága, hogy a nem választott és a nem publikált kategória

még a magyar nyelv esetében is eléri az 50%-ot, a másik két esetben pedig 84-85%-os azok aránya, akik nem tudtak/akartak adatot közölni arra vonatkozóan, hogy hány publikációjuk jelent meg a közelmúltban (15. ábra).

Láthatóan a nyelvi kompetenciákkal lehet az összefüggésben, hogy ukrán nyelven a doktoranduszok 13 %-a, idegen nyelven pedig 15%-a publikál egy, esetleg két tanulmányt az elmúlt 12 hónapban. Háromnál több államnyelven írt tanulmánya igen kevés hallgatónak jelent meg, idegen nyelven pedig senkinek sem.

Az előadások nyelve tekintében majdnem hasonló a helyzet. Alapvetően itt is jellemző, hogy ilyen szempontból rendkívül inaktívak a hallgatók, különösen, ami az államnyelvi és idegen nyelvi előadásokat illeti. Ugyan összeségében kevesebben adnak elő konferencián idegen nyelven és államnyelven, mint ahányan publikálnak, de itt az aktív hallgatók között már nagyobb számban vannak olyanok, akik három vagy annál több előadást is tartottak egy év leforgása alatt (16. ábra).

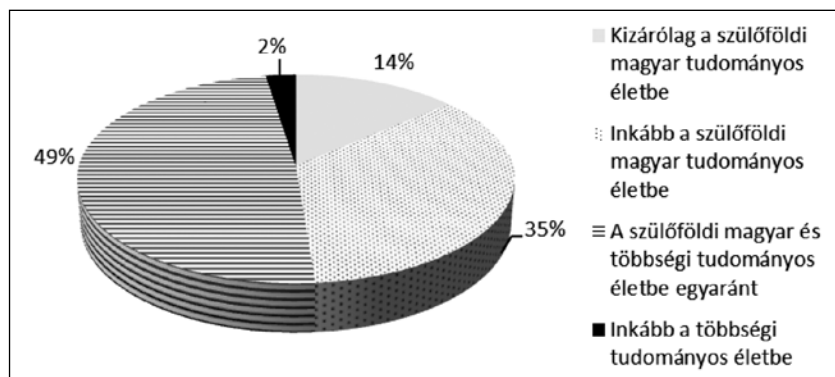
16. ábra. A doktoranduszok megoszlása az elmúlt 12 hónapban megtartott előadások száma és nyelve szerint (%)

A szakmai keresés kérdéskörön belül azt is szeretnénk volna megvizsgálni, hogy hogyan viszonyulnak a doktoranduszok a szülőföldjük-

höz, s ezen belül inkább vagy kizárólag a többségi, inkább vagy kizárólag a magyar, vagy mindkét tudományos élethez szeretnének csatlakozni. Korábról már tudjuk, hogy a kárpátaljai magyar doktoranduszok nagy része Magyarországon végzi doktori tanulmányait, nagyfokú ingázás jellemzi adatközlőinket a doktori iskola és a szülőföld között, de vannak Magyarországon élő hallgatók is, s az összes megkérdezett 12 %-a már a magyart jelölte meg elsődleges állampolgárságának. A magyarországi karrierépítés azonban nem automatikus: igaz (relatív) magas azok aránya (36%), akik Magyarországon tervezik jövőjüket, de a doktoranduszok 64%-a doktori tanulmányai befejeztével Kárpátalján szeretne munkát vállalni. Érdekes módon a mintánkba bekerült doktoranduszok csak ebben a két országban gondolkodtak jövőjük tekintetében, míg a Kárpát-medence más régióiban harmadik ország is megjelent a jövőtervek között. A szülőföldre való hazatérés szándékát erősíti az is, hogy a Magyarországon tanuló doktoranduszok 61%-a azt válaszolta, érdekelt a doktori fokozatának ukrainai honosításában, ugyanakkor a szándék határozottságát kérdőjelezi meg, hogy bevallásuk szerint nem igazán ismerik a honosítási eljárás menetét.

17. ábra. A doktoranduszok szülőföldi tudományos integrációjának iránya (vélemények)

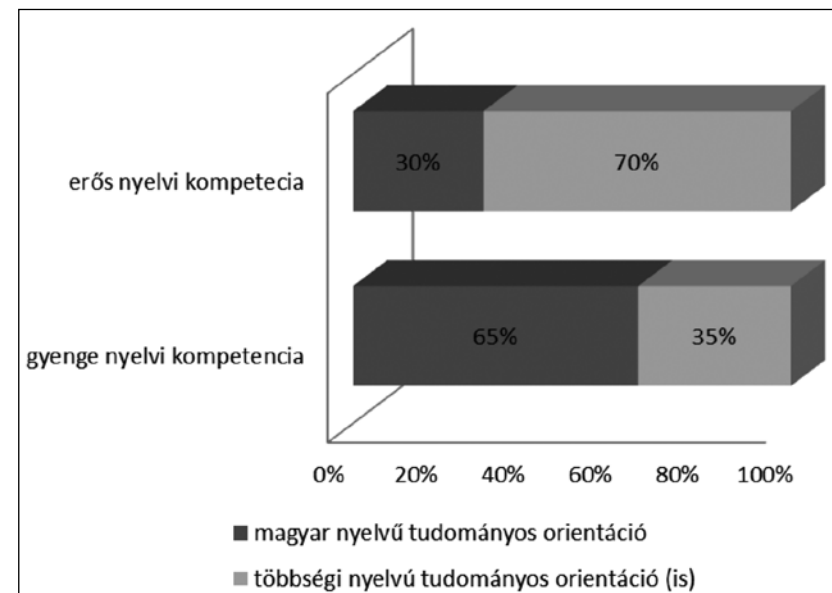

Legnagyobb részt a doktoranduszok egy olyan jövőképet látnak ideálisnak a maguk számára, amelyben egyszerre integrálódhatnak a kisebbségi magyar és a többségi tudományosságba (17. ábra). Min-

dennek természetesen nyelvi előfeltételei is vannak, s ahogy láthattuk korábban a nyelvtudási szinteket, illetve az államnyelven és valamely idegen nyelven megtartott előadások és publikációk számát, ezen a területen van még behoznivaló.

A 18. ábrán azt is látjuk, hogy nyelvi problémák állnak annak a hátterében, hogy Kárpátalja tekintetében a legmagasabb azok aránya (14%), akik kizárólag a szülőföldi magyar tudományos életbe szeretnének integrálódni és egy olyan doktorandusz sincs, aki kizárólag a többségi tudományos életben szeretné megtalálni a helyét.

18. ábra. A nyelvismeret és a szülőföldi tudományos integráció összefüggése⁶⁸

Azok, akiknek az államnyelvi kompetenciái rosszabbak a magyar tudományos életben szeretnének érvényesülni, azok pedig, akik jobb államnyelvi kompetenciával rendelkeznek kétszer annyian mondták, hogy akár a többségi rendszerbe is szívesen integrálódnának.

⁶⁸ Az összefüggés 1%-os szinten szignifikáns.

4. Összefoglalás

Az Aranymetszés 2013 felmérés segítségével a Kárpát-medencei magyar tudományosságon belül egy régóta hiányzó kutatást – a tudományos utánpótlás empirikus módszerrel történő feltárását – sikerült megvalósítani. Kárpátalja tekintetében a minta ugyan részben hiányosnak tűnhet az Ukrajnában ukrán nyelven doktoráló magyar hallgató lefedése tekintetében, de a magyarországi képzésben részt vevő hallgatók jelentős részét sikerült bevonnunk.

A megváltozott életkörülmények, a globalizáció, technikai fejlődés következtében a doktorandusz-lét számos új típusú kihívást rejt, egyfajta kereső életszakasz. A kárpátaljai fiatalok mellett, hogy kisebbségi közegekből érkeznek, első generációs értelmiségi kihívásokkal is szembe kell nézniük, a tradicionális társadalomszerkezetből adódóan a gyermekes kutatónők karrier és családszerepének összeegyeztetése szintén problematikus.

A kárpátaljai doktoranduszok nagy része ugyan magyarországi doktori iskolában végzi tanulmányait, de sok az ingázó, aki a doktori tanulmányok mellett is erős kapcsolatot ápol szülőföldjével, s az év legnagyobb részében itt tartózkodik. Az ingázással azonban a doktoranduszok kimaradnak számos olyan intézményi lehetőségből, ami szakmai fejlődésüket segíthetné.

Kutatásunk arra is rávilágított, hogy adatközlőinket a PhD képzésbe való jelentkezéskor elsősorban szakmai szempontok vezérelték, szakmai-publikációs tevékenységük azonban – főleg államnyelvi és idegen nyelvi tekintetben – még fejlesztésre szorul.

A magyarországi tanulmányokkal nem jár együtt a magyarországi karrierépítés: a hallgatók 64%-a doktori tanulmányai befejeztével szeretne Kárpátalján munkát vállalni, nagy részük (44%) a jövőben a szülőföldi magyar és a többségi tudományos életbe egyaránt integrálódna. A szülőföldi magyar tudományosság szűkös intézményrendszere az évről-évre növekvő számú doktorandusz hallgatót ugyanakkor nem képes befogadni. Ha az intézményrendszer felvevő képessége nem tud növekedni a jövőben, nem csodálkozhatunk azon, ha a Magyarországon doktori tanulmányokat folytató hallgatók, akiket nem vár a szülőföld-

jükön munkalehetőség, Magyarországon keresnek munkát, vagy még tovább vándorolnak (bár jövőterveik között nem jelent meg harmadik ország hangsúlyosan). Azok a hallgatók, akik a nyelvi akadályokat áthidalva végül nem magyar felsőoktatási vagy tudományos intézményhez csatlakoznak, nagy eséllyel távolodnak el a magyar nyelvű tudományos közösségtől, ergo kikerülhetnek a kárpátaljai magyar tudományosság rekrutációs bázisából.

ÉVFORDULÓ

Pomogáts Béla

Halotti beszéd a történelem felett – Vonások Márai Sándor arcképéhez

Megsértett hűség

Ha volt író, akinek mindene: életformája, világnézete, erkölcsse maga volt az irodalom, akkor Márai Sándor volt az. Az írásban találta meg életének értelmét, és a kultúrában azt a szerves rendet, amelynek az egyén vagy a társadalom minden törekvését és megnyilvánulását össze kell fognia. És ha ez a rend: az irodalom rendje sérül vagy elveszíti hatékonyságát, a társadalom se lehet egészséges és eredményes. A régi humanisták és a felvilágosodás korának klasszikus eszményeket képviselő írástudói becsülhették ennyire az írott szót és azt a szellemi erőt, amit az irodalom jelent. Bizonyára nem véletlen, hogy Márai Goethében találta meg talán legelső szellemi mesterét: szüntelen őt idézte, rá hivatkozott. Azt azonban jól tudta, hogy a kultúra és a hatalom két külön dolog, és a szellemnek egyre kisebb a befolyása azokra, akik megszabják a társadalom és az egyén életének és tevékenységének kereteit.

Márai olyan történelmi korszakban élte le hosszúnak mondható életét, amely egyre-másra hozta a szellem és a kultúra fájdalmas vereségeit. Egyidős volt a huszadik századdal: alighogy serdülni kezdett, kiderült, hogy a szabadelvűségnek és a józan észnek az a biztos rendje, amely az európai liberalizmus történelmi sikereit követve alig egy évszázada kezdett felépülni, az erőszak érintésére egyszerre összeroppant és megszégyenült. Több európai és magyar írónemzedéknek volt ez meghatározó tapasztalata, olyanokra gondolok, mint Thomas Mann, Rilke, Ady, Babits és náluk

fiatalabbnak Márai. Az első világháború kitörése napok alatt söpörte félre mind a liberális, mind a keresztény hagyományokat és értékeket. A háborús vereség pedig elsodorta Márai szülőházáját: a történelmi Magyarországot. Elsodorta szeretett szülővárosát: Kassát, amelyhez nem csak a gyermekkor és az ifjúság élményei fűzték, hanem egy mítosz is. Kassa a polgárosult Magyarország szimbólumát jelentette az ő számára, egy szinte megszentelt fogalmat, amely egyszerre volt polgári és magyar. Amely úgy vált magyar várossá, már a 19. század elejétől fogva, hogy a polgári életforma és kultúra bölcsője volt, és úgy lett polgári várossá, hogy korábbi német lakossága (köztük az író felmenői és rokonai) a magyar nyelvet, magyar kultúrát, magyar identitást választották.

Márai Sándor öntudatos magyar és európai polgárnak tartotta magát: családja a régi Szepesség „cipszer” városainak polgárságából származott, majd Kassán megtelepedve lateiner-értelmiségi pályákon talált hivatást és megélhetést. A polgárság az ő felfogásában nem egyszerűen társadalmi helyzetet vagy életmódot jelentett, hanem műveltséget, gondolkodást: az értékek egy történelmileg megalapozott és meghatározott rendszerét, egyszersmind hűséget ezek iránt az értékek iránt. Márai polgári értékrendjében a józan értelemnek, az alkotó munkának, a türelmes szabadelvűségnek volt központi szerepe. Ősei szorgalmas igyekezettel alapozták meg azt a szerény vagyont és biztos társadalmi megbecsülést, amelynek birtokában megszerezhették és megőrizhették függetlenségüket. Ezt a függetlenséget kívánta ő is fenntartani alkotó értelmiségiként, igaz, egyre mostohább körülmények között, következőképp mind erősebb bátorsággal és áldozatkészséggel.

Kényesen vigyázott arra, hogy véleményét mindig szabadon fejthesse ki, s ízlésének érvényesítésében ne kelljen megalkudnia. Írói függetlenségét szüntelenül védenie kellett, alkotóműhelyét tulajdonképpen ellenséges terepen kellett berendeznie. Hosszú élete az európai és magyar történelem évszázados „válságkorszakában” telt: világháborúk, forradalmak, kegyetlen zsarnokságok jelölték meg a történelmi időt, és a szellem emberének naponta kellett megküzdenie a türelmetlenséggel, az erőszakkal, az értelmetlen indulatokkal. Márai a húszas években, német és francia városokban eltöltött hosszú évek során döbbsen rá arra, hogy

a régi, szabadelvű és emberséges Európa talán örökre elveszett, ez a tapasztalat, ez a felismerés életre szólóan keserűséggel töltötte el.

Szembe kellett néznie a hazáját is elnyelő nácizmussal, majd a második világháború után Közép- és Kelet-Európában berendezkedő sztálinista kommunizmussal. A negyvenes években már belső emigrációban élt, naplójában nemegyszer szólott arról, hogy a túrhetetlen hazai viszonyok elől valami békésebb országba kellene távoznia. 1945 után egy kis időre mintha fellélegzett volna, azt azonban a Vörös Hadsereg első katonájának megjelenése pillanatában érezte, hogy ami következik, az nem lesz igazi felszabadulás. Valóban, csakhamar látnia kellett, hogy az éppen levert zsarnokság romjain máris egy újabb zsarnokság rendezkedik be. Ezért választotta az emigrációt: 1948-ban elmenekült a rémuralom elől.

Mintha kívül helyezte volna magát a történelmen: a könyvek érdekeltek, a művészet, a zene, esetleg elgyönyörködött Amerika változatos természeti látványosságaiban és Európa régi városaiban. Mint hivatásos „rezonőr” figyelte a jelent, különösen naplóiban, számot adott minden fontosabb politikai és kulturális eseményről, igazából azonban a múltban élt. Könyveket is inkább régieket olvasott, mint újakat: Goethét és Arany Jánost, Dosztojevszkijt és Krúdy Gyulát, Gide-et és Kosztolányi Dezsőt. Hűségesen és sértődötten ragaszkodott valamihez, amit, úgy tetszett, magával sodort a múltó idő. *A megsértett hűségnek* ez a mindent átható érzése és morálja jelölte meg emigrációs munkásságát, ez van jelen regényeiben és naplójegyzeteiben. Ez az életérzés nem csak írásainak érzelmi világát alakította ki, hanem a bennük kifejezett agnosztikus és pesszimista életfilozófiát is: Márai írásait mindvégig szomorú csalódottság, keserű kiábrándultság hatotta át. Életműve a második világháború, majd az emigráció után voltaképpen egyetlen nagyszabású „halotti beszéd” a történelem felett.

Találkozás az új világgal

A háború utolsó telét Márai Sándor egy baráti család leányfalui házában vészelte át. Időközben lezajlott a magyar főváros ostroma, a Mikó utcai házat, amelyben lakása volt, több bombatalálat érte, szinte minde-

ne, legendás ötezer kötetes könyvtára is megsemmisült. Karácsony után néhány nappal megérkeztek a Dunakanyarba a Vörös Hadsereg első csapategységei, az író is hamarosan megismerkedett velük: a leányfalui ház egy részében és a kertben egy szovjet jármű- és fegyverjavító műhelyt rendeztek be. Egy történelmi korszaknak egyik napról a másikra vége lett, és Márai Sándor – az írástudók igen régi hagyománya szerint – arra törekedett, hogy mindent megfigyeljen és lehetőleg rögzítsen a történelmi korforduló tapasztalataiból. Megfigyeléseiről és tapasztalatairól naplóiban adott számot, mindenekelőtt még 1945-ben közreadott 1943-1944-es naplójának zárófejezeteiben, majd közel másfél évtizedes késéssel Washingtonban megjelent 1945-1957-es naplóiban, illetve a Vörösváry kiadó által csak 1992-ben sajtó alá rendezett *Ami a Naplóból kimaradt – 1945-1946* című kötetében, végül a Torontóban 1972-ben kiadott, az előbbi naplók szövegére épülő *Föld, föld!* című visszaemlékezésében. Ezek a könyvek, a korábbi *Egy polgár vallomásai* mellett, véleményem szerint, az író legfontosabb művei.

Az 1944 végi, 1945 eleji naplókat mindvégig átszövi a történelmi korforduló élménye, ennek a korfordulónak a személyesen is átélt tragikuma. 1944 szilveszterén – az 1943-1944-es naplókötet záró passzusában – a következő elégikus megállapítás olvasható: „Az év elmúlt. Ki lehet bírni még egy ilyen évet? Vagy elmegy a vihar nyugatra, s mi itt maradunk, tetemek és romok között, s ödöngünk majd a szemétdombon, melyet örökségül reánk hagytak a »keresztény, nemzeti« Magyarország vezetői és pecérei? Nem tudok semmit. Ki tudja, mi van a Sieyes-abbék »J'ai vécu«-i mögött? Csak az tudja, aki megélte.” Már ez az évszám feljegyzés is tanúsítja, hogy Márai Sándor a sztoikus hagyományok jegyében értelmezte és ítélte meg háborús tapasztalatait, a naplókban nem véletlenül hivatkozott annyiszor Marcus Aureliusra, Montaigne-re vagy éppen Kosztolányira. Szemlélődött és töprengett, indulatok és elfogultságok nélkül vetett számot nemcsak személyes veszteségeivel: otthonának és könyvtárának pusztulásával, írói egzisztenciájának megrendülésével, hanem annak a világtrendnek és társadalomnak a pusztulásával is, amelyet örökölt, amelyben élete felét eltöltötte, amellyel különben oly sokat és oly hevesen hadakozott. Igen, talán azért is volt könnyű, noha nem fájdalom nélküli a búcsú, a végső

számvetés, mert mindazzal, amit Magyarország két világháború közötti berendezkedése – a társadalmi viszonyokban, a politika működésében, a középosztály mentalitásában – jelentett, Márai, a nyugati kultúra és társadalom eszményeit képviselő liberális polgárként, mindig is szemben állt.

Elfogulatlanul igyekezett a közelgő jövőbe tekinteni, miközben megpróbált némi reményt gyűjteni, kívánva és várva az országos újrakezdést, amiről akkor minden politikai párt és mozgalom annyit beszélt. „Ezekben a napokban – jegyezte fel – minden elpusztul, s aztán mindent egészen előlről és másképpen kellene elkezdeni.” Ennek az újrakezdésnek az elemi követelménye, Márai meggyőződése szerint is, a nyugati jellegű demokratikus berendezkedés lett volna. „Mindennek értelme – jegyezte fel -, hogy az emberi életnek egyetlen célja van: a szabadság. Bizonyos elemi, emberi szabadságjogok és szabadságigény nélkül nem érdemes élni. S a szabadságnak egy útja van: a demokrácia. Ez is tökéletlen és viszonylagos, de a gyakorlatban ez a legtöbb, amit ember megvalósíthat. Minden megmaradt erejével minden ember dolgozzék azon, hogy Magyarország demokratikus állam legyen. Ennyi a feladat, más-különben hiába volt minden.”

Igen gyorsan tájékozódott az 1945 tavaszán kialakuló magyar politikai élet viszonyai között. Eljárt a Tudományos Akadémia és az új írószervezetek üléseire, figyelte a politikai pártok tevékenységét, olvasta az újságokat, és csakhamar csalódottsággal kellett megállapítania, hogy mindaz, amitől a világháború előtti magyar közéletben idegenkedett, a nagyhangúság, a műveletlenség, a felelőtlenség, a kapzsiság mit sem változott. A remélt és áhított nagy történelmi önvizsgálat és megtisztulás, a társadalmi újjászületés helyett hatalmi harcok következtek: tülekedés a kormányzati posztok után, az új hatalmasok erőszakossága és pöffeszkedése, megint a „percemberké” demagógiája és uralma. „A bölcsek – írta Julianus császár leveleinek olvasása nyomán – óztkodtak a politikai hatalom felelősségétől; akkor is, mint ma. Ezért voltak bölcsek... És a múltban, mint a jelenben, mindig elcsodálkoznak a bölcsek, ha helyükben a zupás őrmesterek, a kalandorok, a böllegények, a becsvágyó félkegyelműek, egyszóval az alkalmi politikusok ragadják meg a hatalmat.”

A néhány reménykedő hónap után ismét a társadalmi lét senki földjére került író mélyen átélte a változó kor válságait, és szorongató szívvel idézte maga elé mindazt, amit a közeli jövő ígért. Nemcsak tapasztalatait rögzítette, a kor „lelkét” is szerette volna kitapintani, és ennek során az éppen 1944 és 1945 fordulóján újraolvasott Spengler tanításaira figyelt. Az a kultúrkritikai pesszimizmus, melyet a *Der Untergang des Abendlandes* képvisel, Márai jegyzeteit is átszötte, s ez a pesszimizmus, amelyet később történelmi tapasztalatai csak megerősítettek, szabta meg azt is, hogy miként örökítette meg találkozásait a magyar társadalom további alakulását és életét meghatározó szovjet birodalom képviselőivel. Márai Sándor számára ezt a szovjet birodalmat, politikát és kultúrát mindekelőtt a bevonuló Vörös Hadsereg katonái reprezentálták. 1943-1944-es naplójának tanúsága szerint kezdetben némi rokonszenvvel és bizakodással tekintett az országot vonzáskörébe kényszerítő új nagyhatalom követeire: „Milyenek voltak? – jegyezte fel háborús naplójában azokat a benyomásokat, amelyeket néhány szovjet katonatiszt látogatása keltett benne. – Nagyon fiatalok, lelkesek. Idegenek, más világ, más fajta, kevés a közös emlékün. Bizonyos, hogy én, aki egy elmúló kultúra egyik maradék embere vagyok, ma találkoztam először egy új kultúra felsorakozó, új embereivel. S ez a találkozás különös emlékeket hagyott, nem rosszakat, inkább egyféle bizalmat, hogy a jövő nem reménytelen. S talán, nyugodtabb légkörben, kölcsönösen tudunk majd adni egymásnak valamit.”

Ez a kezdeti s már akkor kevésbé megalapozott reménykedés később alaposan megtört, noha Márai a továbbiakban is jóindulattal beszélt az egyszerű szovjet katonákról, oroszokról, ukránokról, kalmükökről. Bizalmatlanságát inkább a szovjet „politikai kultúra” felől szerzett tapasztalatok és még inkább a sztálinista diktatúra valódi természetének megismerése keltették fel. Később a *Föld, föld!* első lapjain olvassuk a híressé vált sorokat: „Egy nagy nép, irtózatosságot áldozatok árán, Sztálingrádnál megfordította a világtörténelem szekerének rúdját... és ennek a nagy erőnek egyik megtestesítőjével találkoztam ma. Sokak számára, a náci üldözöttjei számára, ez a fiatal orosz egyféle felszabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől. De szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs. Ezt akkor még nem tudták mindenütt.”

Történelmi számvetés

Az 1945-ös naplójegyzetek minduntalan a szovjet megszállás következményeit mérlegelték: Márai jól tudta, hogy mind a „bolsevista”, mind az „antibolsevista” propaganda hazudik, s e kettős propaganda elutasítása nyomán próbálta értelmezni a történeteket. „A magyar polgári társadalom olyasmit várt – jegyezte fel nyomban az első tapasztalatok rögzítése után –, hogy az oroszok mint afféle irgalmatlan alvilági arkangyalok jelennek majd meg, lángpallossal és kénkőbűzzel, s kiirtanak egy világot. Az oroszok megérkeztek, s akadt közöttük mindenféle: kegyetlen, barátságos, kapzsi, irgalmatlan, emberies stb. De arkangyalról és lángpallossal nem esett szó. Nagyobb meglepetés, hogy most már mind gyakoribb közöttük a gondterhes, komoly, szakszerű siber, aki teherautóval jön Romániából, hozza a zabrált árut, cvikkerrel orrán, plajbásszal kezében ajánlja gyanús holmiját, s közben aggályosan, a jó kereskedő tájékozottságával – aki ismeri a kereskedelmi élet és az adásvétel veszélyeit! – alkudozik és számol. »Csekaj, pogyszem, hozom gicsiny rézgálic« – mondják, s nyálazzák a ceruza hegyét. Majd, rossz németiséggel így folytatják: »Sechzehn, siebzehn, malinko, na!«... Sok ilyen akad közöttük. Arkangyal ritka.”

Az új világgal ismerkedő Márai Sándor arra törekedett, hogy – elsősorban a huszadik századi „válságfilozófiák” mesterei: Spengler, Klages, Ortega y Gasset és mások, leginkább talán mégis Dosztojevszkij profetikus látomásai nyomán mintegy történelembőlceleti értelemben vonja meg a szovjetorosz behatolás és megszállás mérlegét. „Oroszország – jegyezte le nem sokkal az imént idézettek után – történelme során először, minden következménnyel kilépett hazulról, a világ színpadára lépett. Íróik, különösen Dosztojevszkij, óvták attól, hogy »az európai hullával« ölelkezzék... Hitük van, küldetésérzetük, ex-oriente-lux-meggyőződésük?... Miben hisznek? A világmegváltó bolsevizmusban? Vagy a világmegváltó szláv küldetésben? Nem tudjuk. Hisznek abban, hogy ők a Harmadik Egyház? Ezt sem tudjuk. Csalódottak lesznek, ha egyszer hazatérnek? Nem lehet jósolni. Lehet, hogy Oroszország a jövőben, a Nyugattal történt találkozás után, nemcsak bolsevista marad – ellentétben a »demokratikus« jóslásokkal –, hanem még merevebben rákapcsol

a kommunista vonalra? Minden jóslás felelőtlen.” Hamar felismerte a sztálini rendszer politikai és erkölcsi következményeit, magát a sztálini bolsevizmust – a német művelődéstörténet-író Schubert *Európa és a Kelet lelke* című könyvét idézve – „ultimátumnak” tekintette, „melyet Isten intézett az emberiséghez”. Úgy gondolta, hogy a nyugati civilizációt éppen ez a történelmi „ultimátum” kényszerítheti arra, hogy szembenézzen saját válságaival, bűneivel és mulasztásaival.

Miért utasította el Márai azt a „politikai kultúrát”, amelyet a szovjet berendezkedés képviselt? Mint naplójegyzeteiből és emlékezéseiből kitetszik, nem egyszerűen azért, mert tartott a bolsevizmus terjeszkedésétől vagy a nagyorosz világalomtól, noha érvelésében mindkét mozzanatnak szerepe volt. Valójában mind a bolseviki forradalomban, mind a nagyorosz expanzióban Kelet – a keleti életforma, a keleti „politikai kultúra”, a keleti ember – hatalmának kiterjesztését látta, és ettől a keleti hatalomtól féltette a nyugati civilizációt. A keleti „politikai kultúrától”, amely egészen más elveken nyugszik, mint a nyugati, tudniillik elutasítja az emberi személyiség szuverenitását, és legfőbb értéknek a hatalmat tekinti, ezt azután kész csellel és erőszakkal megszerezni és megtartani. „Az emberek – olvasom a későbbi emlékiratban –, akiket ezekben a hetekben megismertem és aztán később sokféle változatban láttam, színre-szemre éppen olyan emberek voltak, mint a nyugatiak – de a személyiség-tudatuk mégsem egyezett a nyugati ember személyi öntudatával. Ez a Pjotr, ez a Fedor, ez az Anatol büszkén és öntudatosan hangsúlyozta személyiségét – de volt körülöttük, bennük valamilyen lazaság, kötetlenség, amiben a személyiség, az egyéniség végzetes tudatossága nem volt olyan feltétlenül rögzített, mint a nyugati ember tudatában. Egyének és személyek voltak, de kevésbé, mint a szomszéd falubeli, hörcsög sváb molnár, vagy a kertész, aki színmagyar volt, tehát Keletről jött, de már ezer éve élt itt egy másféle személyiségtudatban, és ezért sokkal határozottabban volt János vagy Pista, mint ezek az oroszok. A keleti ember körül mindig van egyféle személytelenség, és ez éppen úgy »tér-fogat«, amelyben elmerülhet, ahová visszavonulhat, mint az idő és a tér és a keleti nyomorúság.”

Ehhez még a következőket tette hozzá: „A nagy, a végső célt a személyiség feloldásában látták, a pillanatban, amikor az ember túlelme-

dik személyiségén, és »elveygyl a világritmussal«. Számomra, a »nyugati« számára ez a szemlélet valóban kínaiul vagy hinduul hangzik, mert ha feladom személyiségem – ezt a különös rögeszmét –, feladtam az élethez való kapcsolataim értelmét.” Búcsúzva a régi világtól, eltemetve saját egykori életét, és ismerkedve az új világ követeivel, az emberi személyiség – mondjuk ki: a személyes szabadság – sorsa iránt érzett, nem éppen jogtalan aggodalom szabta meg azt a gondolkodást, azt a világképet, amely a naplók, majd a *Föld, föld!* lapjain alakot öltött.

Márai Sándor egy elmúló és mindenképpen halálra ítélt világ képviselőjének érezte magát, aki még egyszer seregszemlét tart a pusztulásra ítélt értékek fölött, aztán már csak az emlékezésnek, a meditációnak él, és várja, hogy beteljesüljön a végzet egy korszak, egy kultúra felett. Milyen jellemzőek azok a mondatok, amelyekkel a 1945-ös napló véget ér! Az író, régi szokása szerint, a budai Császár fürdőt látogatja meg. „Elmerülök a kénes forráságban, cigarettázom, ázom és olvasok. S mintha megszűnne személyiségem: egy évezreddel és néhány évszázaddal öregebbnek érzem magam. Pontosan így heverhetett egy római író Marcus Aurelius vagy inkább Caracalla idejében, a termálfürdők párolgó vizében, eszméletében a tudattal, hogy amíg ő fürdőzik és olvasgat, körülötte megszűnik egy műveltség.”

A néhány esztendővel később, 948-ban elkövetkező önkéntes emigráció gondolata, mint életterv és megoldás, lelkileg már ekkor megérett. Az 1945-ös naplójegyzetekben Márai többször is elmerengett azon, hogy osztályrésze előbb-utóbb alighanem a menekülés és a száműzetés lesz. Már az 1945-ös esztendő vízkeresztjén a következőket jegyezte fel: „Ha túlélem, itt maradok még sokáig, ebben a kis házban, ha ugyan leszek én és ez a kis ház; s megkérem a tulajdonosokat, ha egyszer visszatérnek, adjanak ebben a házban nekem egy szobát. Sokáig itt akarok élni: hordok a kútról vizet, az erdőből fát, mint eddig; olvasok és írom ezt a naplót, s ami éppen eszembe jut; s aztán, az első alkalommal, elmegyek ebből az országból, ahol magyar, sváb, zsidó egyformán megtagadták az igazi műveltséget.” Valamivel később megismétlődött ez a keserű és kiábrándult vallomás: „Ha túlélem a két évet, úgy ahogyan gondolom, s megírom mindazt, amit e két évben meg akarok írni, s megtanulok e két évben angolul: akkor remélhetem, hogy kijutok ebből a robinsonadából

külföldre.” Ez azután még többször megismétlődött, akár egy megérlelt végső elhatározás.

Nem lelki fájdalom nélkül, nem aggálytalanul, hiszen Márai Sándor azt is jól tudta, hogy az emigráció egy író számára mint sors végzetes lehet. „Kivándorolni – olvasom nem sokkal ezután – mindenki számára életveszélyes műtét. Senki nem tudja előre, mennyi vért veszít majd, ha letépi az anyatestről? Az én számomra ez a műtét halálos is lehet. Mindenki más csak egy országból vándorol ki, mikor elhagyja szülőhazáját; de én, az író, egy anyanyelvől; s ez több, végzetesebb »haza« mindenél.” A nyelvből nem is tudott kivándorolni, noha már Leányfalun szorgalmasan tanult angolul, és időnként arra gondolt, ezen a nyelven fogja folytatni írói munkásságát. Nem így történt, nem történhetett így: Márai Sándor sértetten és sértődötten készült arra, hogy maga mögött hagyja azt a romhalmazt, amely otthonából, személyes egzisztenciájából, a magyar polgári világból, egy életrendből és életformából maradt, anyanyelvétől és kultúrájától azonban sohasem távolodott el. Belőlük épített magának új hazát az emigrációban, midőn úgy látta, hogy a sokat bíralt és mégis hevesen szeretett régi haza, az, ami a térképen található, elveszett.

Önkéntes száműzetésben

Márai Sándor, minthogy be kellett látnia, hogy a mind erőszakosabban épülő új rendben nem találhatja meg otthonát, sőt szabadsága és életformája is veszélybe kerül, csakhamar vonatra szállt – elutazása elé a hatóságok nem gördítettek semmilyen akadályt –, és elindult az ismeretlenbe. Örökre búcsút mondott hazájának: rövid ideig Svájcban, majd Olaszországban, később New Yorkban, végül a kaliforniai San Diegóban töltötte emigrációs évtizedeit. Európától azonban sohasem tudott elszakadni, szinte minden esztendőben „hazalátogatott” Itáliába, Franciaországba, Svájcba, Németországba, Ausztriába. Megkedvelte Amerikát, de sohasem feledte el, hogy nemcsak születése, hanem sorsa és gondolkodása következtében is minden ízében európai. Amerikával és Európával olyan viszonyban volt, mint egykor egy másik nagy magyar emigráns: Mikes

Kelemen Rodostóval és Zágonnal: az egyiket megkedvelte, a másikat emésztő honvágygal őrizte emlékeiben és idegeiben. Szülőhazájára mindig féltő gonddal tekintett vissza, a magyarországi politikai rendszerről és ennek vezetőiről, haszonélvezőiről azonban következetesen indulatos haraggal beszélt. Megsértette őt a történelem, és ez a sértődöttsége sohasem enyhült, nem bocsátott meg semmit, nem hajlott semmiféle engedményre: engesztelhetetlen marat a kommunista rendszer elutasításában és bírálatában.

Nem pusztán idegenben élő magyarnak, hanem száműzöttnek tudta magát, különben nemes magyar irodalmi hagyományok (II. Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen, Kossuth Lajos, Teleki László, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár és így tovább) szerint, aki kezdetben történelmi kétségbeeséssel, később fokozódó rezignációval, de sohasem megbékülve vetett számot mindazzal, ami hazájában történt. A Nápoly melletti Posilippóban ideiglenes otthonra talált, gondolatban mindazonáltal gyakran időzött odahaza. Mindinkább fokozódó döbbenettel, minthogy a magyarországi hódoltsági rendszer kíméletlenül és igen gyorsan uralma alá hajtotta a társadalmi lét minden megnyilvánulását. Lezajlottak a legnagyobb politikai kirakatpercek, sok tízezer ember sínylődött a börtönökben és internálótáborokban, általában mondvacsinált vádak következtében, felszámolták a civil társadalmat, a kultúrát, az irodalmat minden tekintetben a pártállami rendszernek rendelték alá, és a rémuralom szigorú ellenőrzése alatt tartotta a magánéletet. Vagyis bekövetkezett a magyar társadalom „szovjetizálása”, a bolsevik ideológia előírásai és a moszkvai pártbürokrácia érdekei szerint. Annál is kíméletlenebb módon, ahogy azt Márai 1945-ös rossz sejtelméi sugallták.

Márai Sándornak sohasem voltak illúziói a szovjet rendszer valódi természete felől. Ebben sokkal tisztábban látott, mint a nyugati demokráciák számos vezető értelmiségi személyisége és világhírű írója – Romain Rollandtól Bernard Shaw-ig, akik többnyire hamis illúzióktól vezetve fordultak rokonszenvező várakozással Sztálin rendszeréhez, különösen a második világháború éveiben, midőn a Szovjetunió a nyugati hatalmak katonai szövetségese volt. Márai, úgy tetszik, jobban ismerte a zsarnokságok természetét, és egyetemes tájékozottsága következtében is pontosan tudta, hogy mi várható a szovjet birodalom közép-európai behatolásától.

Az első világháború előtti korszak liberális európai értelmiségének történelmi csalódottságával mondott véleményt a huszadik század totalitárius államrendszereiről és tömegtársadalmairól, és ezzel ahhoz a „kulturkritikai” és „krizeológiai” áramlathoz csatlakozott, amely meglehetősen általános volt a két világháborút is átélte európai gondolkodók és írók között. Talán elegendő, ha olyan külföldi nagyságokra hivatkozom, mint Oswald Spengler, José Ortega y Gasset és Julien Benda, és olyan magyarokra, mint Hamvas Béla és Babits Mihály vagy akár a Nyugat „harmadik” nemzedékének és az Újholdnak a költőire: Weöres Sándorra, Kálnoky Lászlóra, Pilinszky Jánosra és Nemes Nagy Ágnesre. Spengler nagy műve, *A nyugat alkonya* különben Márai régebbi kedves könyve volt, amelynek tanulságait már korábban is figyelembe vette műveiben. Valamennyien, és velük együtt természetesen Márai Sándor is, úgy gondolták, hogy a század történetének abszurd eseményei, zsarnoki rendszerei és általános erkölcsi bizonytalansága drámai módon ingatta meg a hagyományos európai eszményeket és értékeket. „Ha elmegyek erről a földrésről – olvassuk naplójegyzetei között -, Európa nagyon hiányzik majd. De Európa már itt Európában is hiányzott.” Majd valamivel később: „Minden elveszett, minden. A nyelv, az otthon, a munka értelme, az ifjúság. Végre, szabad vagyok.”

Ez a szabadság persze a száműzött szabadsága volt, hiszen a száműzött semmiért sem tehető felelőssé, ami szülőhazájában vagy a nagyvilágban történik. Az emigráns, ha ki van is szolgáltatva a mindennapi megélhetés gondjainak, minden kötöttségtől mentesen gondolkodhat az emberről és a világmindenségről, a politikáról és az irodalomról. A száműzött elveszítette hazáját és életének korábbi kereteit, ez természetesen iszonyatos veszteséget jelent, a továbbiakban azonban minden feltétel nélkül szabad. Kivált abban az esetben, ha emigrációját, miként Márai is, véglegesnek tekinti, hiszen meggyőződése szerint az ő életében már nem változnak meg azok a politikai viszonyok, amelyek száműzetésbe kényszerítették. „Az emigráns, aki a »hazamenésre« gondol – olvasom a naplójegyzetek között -: nem igazi emigráns. Hazamenni lehet, de csak úgy, mint Ulysses: meghalni.” A homéroszi hős Márainál máskülönben is a száműzetés és a hazátlanság mitikus jelképe lett, erről tanúskodik 1952-ben Londonban közreadott *Béke Ithakában* című regénye is.

Márainak nem volt jó véleménye arról az egyéni és csoportos túlekedésről, politikai ábrándokat festő buzgalomról és pénzszerző gátalstalanásgról, amely az ötvenes évek nyugati magyar emigrációját (különben minden emigrációt) jellemezte. Mindennek nyomatékosan adott hangot naplójegyzeteiben és más műveiben. Valójában ő az emigráción belül külön, személyes emigrációban élt, mondhatnám, az emigráció „belső emigránsaként”, és ez a megkettőzött száműzetés maga is rányomta bélyegét arra a lelkiállapokra, amelyet nagyszerű költeménye: a *Halotti beszéd* lefestett. A száműzetésnek ezt a másokénál talán tragikusabb életérzését az a két rövidebb – rímes szabadversben írott – költemény is kifejezte, amelyet a *Halotti beszéd* végleges szövegének sajtó alá rendezése során *A delfin visszanézett* című, 1978-ban Münchenben kiadott kötetében az író a nevezetes „emigrációs monológ” előtt és után helyezett el. Az első, ugyancsak *A delfin visszanézett* címet viselő, 1949-ben keltezett versben a következő található: „Haza akartam menni, de már este volt. / És nem volt útlevíl. Nem volt út. Se levél. Semmi se volt.” A cím nélküli, 1952-ben keltezett utóhangban pedig az imént idézett naplójegyzetre, vagyis a meghalni hazatérő Ulyssesre visszautaló módon a következő olvashatók: „Az ének távolodott. Vijjogtak a vitorlák. / Egyszerre félni kezdett. Megroggyant keze, lába - / Felnyögött. Félt, hogy hazakerül Ithakába.” A száműzetés ezzel végleges emberi és írói sorssá vált, Márai többé nem tért haza, és nem is kívánt hazatérni. Méltósággal és sértetlen hordozta a Mikes Kelemen-i sorsot, amelyet végül saját elhatározásából zárt le, nem sokkal megelőzve azt, hogy a történelem kaput nyitott a méltó hazatérés előtt.

Halotti beszéd

Márai Sándor, ahogy erről az imént szó esett, nem pusztán idegenben élő magyarnak, hanem száműzöttnek tudta magát, aki kezdetben történelmi kétségbeeséssel, később fokozódó rezignációval, de sohasem megbékülve vetett számot mindazzal, ami hazájában történt. 1950-ben írott *Halotti beszéd* című költeménye kettős lelki tehernek: a száműzetésnek

és a történelmi reményvesztésnek a súlya alatt jött létre. A vers írása idején a Nápoly melletti Posilippóban talált ideiglenes otthonra. Több alkalommal is felkereste Itália távolabbi városait, Rómát, Milánót, Bolognát, Velencét és Torinót, bejárta Szicíliát, és természetesen részletekbe mérően megismerte Nápoly nevezetességeit, gondolatban mindazonáltal gyakran időzött odahaza. Mindinkább fokozódó döbbenettel, minthogy az emlékezetes költemény születési esztendejében a magyarországi hódoltsági rendszer már uralma alá hajtotta a társadalmi lét minden megnyilvánulását, lezajlottak a legnagyobb politikai kirakatperek, sok tízezer ember sínylődött a börtönökben és internálótáborokban, általában mondvascsinált vádak következtében. Felszámolták a civil társadalmat, a kultúrát, az irodalmat minden tekintetben a pártállami rendszernek rendelték alá, és a rémuralom szigorú ellenőrzése alatt tartotta a magánéletét. Vagyis bekövetkezett a magyar társadalom „szovjetizálása”, a bolsevik ideológia előírásai és a moszkvai pártbürokrácia érdekei szerint.

Az itáliai emigrációban született költemény a szovjet hódoltság politikai, kulturális és erkölcsi következményeit mérte fel. A költői szövegben kifejezett megfigyelések és felismerések tulajdonképpen megegyeznek a korabeli naplókban olvasható megállapításokkal. A naplóíró Márai a szovjet hódoltsági viszonyok között a hagyományos európai kultúra elutasítását, az emberi személyiség autonómiájára és szabad érvényesülésére épülő nyugati civilizáció radikális felszámolását látta. A *Halotti beszéd* azonban nem csak a szovjet hódoltság súlya alatt szenvedő Magyarországról és nem csak az európai kultúra veszélyeztetettségéről beszélt, rögzítette az emigráns életforma drámai tapasztalatait is. Ebből a hármas forrásból származik a költemény végletes és végzetes tragikuma: a teljes reménytelenségnek és kilátástalanságnak az az érzése, amely a vers szövegét mindvégig áthatja. Márai műve valóban „halotti beszéd” – az erőszakkal fölszámolt magyarországi polgári életforma, a végső vesztélyben látott európai hagyományok és maga az emigráns lét fölött.

A halotti siratóknak többnyire személyes hátterük van, valakinek: egy történelmi, közéleti vagy kulturális személyiségnek az elvesztése miatt érzett gyászt szólaltatják meg, vagy éppen azt a fájdalmat fejezik ki, amely Jézus Krisztus kereszthalála miatt hatja át a keresztény közösséget. Ugyanakkor, főként a középkorban, kialakult a siratóknak az

a változata is, amely egy egész közösség, város vagy nép katasztrófáját beszélte el. Ez volt a „planctus” vagy „lamentatio” műfaja, például a latin nyelvű magyarországi költészet egyik első nagyszabású művében, a tatárjárás pusztításait megörökítő *Planctus destructionis regni Ungariae per Tartaros* (Siratóéneke Magyarországnak a tatárok által történt elpusztításáról) című leíró költeményre gondolok, amely ilyen módon a *Halotti beszéd* mellett maga is ott rejtőzik Márai költői siratójának történelmi előzményei között.

Márai költeménye valójában nagyszabású személyes, közösségi és történelmi búcsúztató, amely a közép-európai (tehát nemcsak a magyar, hanem – a költemény szövege szerint is – az észet, a litván, a román) polgári világ mellett általánosságban a hagyományos európai civilizációt is elsiratja. Ennek a búcsúztatásnak három tematikai, egyszersmind érzelmi színtere van, de mondhatnám azt is: kettő plusz egy, minthogy az első kettő az elpusztított értékeket veszi számba, a további, harmadik pedig a múltnak azt a világát jelöli meg, amelyben az elpusztított-elvesztett humánus és kulturális értékek még elevenek voltak. A vers felépítésének ez a drámai szerkezete nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Márai műve mintegy összegző módon fejezze ki a zsarnoki uralom alá kényszerített nemzet tragédiáját: nem csak az író tragédiáját, hanem a közös történelmi tragédiát.

A többnyire ellentétpárokban szerkesztett szöveg szinte „litániaszerű” felsorolásokból építkezik, a versegésznek mindazonáltal kimutatható valamilyen belső, gondolati és érzelmi szerkezete is. A költemény a történelmi veszteségek bemutatásával indul: „Már minden csak dirib-darab, szilánk, avitt kacat”. Ezt az emigrációban élő magyarok (és közép-európaiak) hányattatásának, felmorzsolódásának, lassú beolvadásának érzékeltetése követi, például az ilyen sorokban: „Az ohioi bányában megbicsaklik kezed, / A csákány koppan és lehull nevedről az ékezet.” A költő ezután a nyugati politikusok, a befogadó társadalmak körében nemegyszer tapasztalt részvétlen közönytől beszél, ez a közöny mind az emigrációban, mind idehaza többször váltott ki elégedetlenséget a nyugati világgal szemben, amely szinte történelmi benuátlással vette tudomásul azt, hogy a szovjet diktatúra Európa egy nagy részén berendezkedjék. Erre a közönyt utalnak például a következő sorok:

„A konzul gumit rág, zabos, törli pápaszemét, / Látnivaló, untatja a sok okmány és pecsét.” Ezt követve a költemény drámai csúcspontjához közeledünk: a Tompa Mihály-idézetek sora egyszerre jellemzi az emigránsok és az otthonmaradottak reménytelen helyzetét, és ezt a jellemzést erősíti meg az a retorikai ellentétekben megfogalmazott ítélet-sorozat, amely a nemzeti tragédia visszafordíthatatlanságát állapítja meg. Végül visszatér a személyes és közösségi veszteségek lírai jellegű felsorolása.

A *Halotti beszéd* mindinkább emelkedő érzelmi-indulati ívelést mutat, ezzel jelzi a költő kétségbeesésének erősödését. Ugyanakkor az első és az utolsó sorok (illetve a középkori *Halotti beszéd* kezdő és záró idézetként történő használata) rondóformát adnak a költeménynek azzal, hogy visszatérően sorolják fel az elszenvedett veszteségeket. Csak-hogy amíg a vers elején található „vesztéslista” inkább a nagy közös kifosztottságot mutatja be, a zárósorok „vesztéslistája” elsőrendűen személyes jellegű, például azzal, hogy a Mikó utca gesztenyefáira, azaz Márai lebombázott és véglegesen elhagyott budai lakására, valamint egy elvesztett Shelley-kötetire hivatkozik. A személyes előadásmód, vagyis a lírai reflektáltság előtérbe kerülése teszi igazán a száműzött monológjává a költeményt.

Vannak irodalmunknak nagyszabású és többnyire tragikus zengésű művei, amelyek egyetlen érzelmi és poétikai körben fejezik ki a költő lelkiállapotát és a nemzet történelmi tapasztalatát. Ilyen költemény (sok más között, hogy csak huszadik századi művekre utaljak) Ady Endre verse: *Az eltévedt lovas*, Babits Mihályé: *a Jónás könyve*, József Attiláé: *a Hazám*, Dsida Jenőé: *a Psalmus hungaricus*, Radnóti Miklósié: *a Nem tudhatom*, Illyés Gyuláé: *az Egy mondat a zsarnokságról*. Ezekben ott van, áthatja őket a magyar történelem – a fájdalom a magyar történelem tragikus alakulása miatt. Annak a virtuális „magyar zsoldároskönyvnek”, amely a nemzeti történelemnek és tragédiáknak tart költői tükröt, egy fejezete Márai Sándor költeménye is: a *Halotti beszéd* – „halotti beszéd” a magyar történelem felett.

ÁLLAMPOLGÁRSÁG ÉS POLITIKAI KÖZÖSSÉG

Halász Iván

A magyar politikai közösség jogi újragondolása 2012 után – kiindulópontok, eszközök, dilemmák és veszélyek

A nemzetfelfogás kérdése a magyar történelemben és a hatályos közjogban

A magyar állampolgársági szabályozás mögött meghúzódó nemzetfelfogás soha nem volt egyszerű kérdés. Mindez abból fakadt, hogy az 1918 előtti Magyarország nem volt etnikailag homogén ország, sőt, egészen az 1910-es évekig a nem magyar-ajkú lakosok többséget alkottak az országban. Ezért a nemzetiségi kérdés, a földkérdés és szociális problémák mellett, a korabeli magyar állam egyik legégetőbb problémájává vált. A helyzetet továbbá színezte, hogy a 19. század folyamán a magyar közgondolkodás egyik meghatározó eszmeáramlata a nemzeti liberalizmus, avagy a nemzeti szabadelvűség volt, amely a régi elmaradott feudális Magyarországot modern alkotmányos nemzetállammá akarta átalakítani.¹ Közben viszont számot kellett vetni az ország reális etnikai összetételével, valamint ügyelni kellett a köznemesi szociális bázis rendies jellegű érdekeire.

Mindez sok ambivalenciát eredményezett, különösen az 1867 utáni időszakban, amikor a magyar szabadelvűek hosszú időre hatalomra kerültek. Legjobbjaik – mint Deák Ferenc, Eötvös József és mások

¹ Lásd Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai*. KJK, Budapest, 1990.

– megpróbálták megteremteni az egyéni jogokon alapuló, valamint a nyelvi sokszínűséget figyelembe vevő magyar politikai nemzet fogalmát. Ezt tükrözte az 1868. évi nemzetiségi törvény preambuluma, valamint a jogszabály egyes rendelkezései. Közben viszont nem akarták megengedni a modernizálódó ország nemzeti autonómiákra való felosztását, vagy ahogyan akkoriban fogalmaztak, az ország „föderalizálását.”²

A fejlődés azonban az 1870-es évektől kezdve némileg más irányt vett, nem függetlenül az egész Európára akkor jellemző folyamatoktól. A nacionalizálódó korban egyre inkább elindult a nemzetiségek magyarosítása. Ez végső soron sikertelennek bizonyult, és további okokkal együtt végül elvezetett az ország 1918-ban bekövetkezett széteséséhez. Hozzá kell tenni azonban, hogy az időnként agresszív magyarosítási hullámok ellenére a dualizmuskori magyar állam főbb vonásaiban nem tért le a korábban megfogalmazott szabadelvű minimumról és jogi, illetve állampolgársági szinten nem kezdett bele az egyébként levegőben lógó nemzetieskedésbe.³

Más volt a helyzet 1919 után, amikor az ország több súlyos megpróbáltatáson esett át. A két világháború között fokozatosan, de megállíthatatlanul elkezdődött a korábbi nyitott (azaz befogadó) magyar nemzetfelfogás etnicizálása. A nyelvileg és kulturálisan majdnem homogénné vált országban, amelynek komoly határon túl élő nemzetrészei is keletkeztek, a kulturális-nyelvi nemzetfelfogás előretörése a korábbi, hivatalosan elismert politikai államnemzeti felfogással szemben részben érthető is volt.

Ha a magyar nacionalizmus megőrizte volna a korábbi évtizedekben – részben az arra hajlandó nemzetiségi tömegek asszimilációjának megkönnyítése érdekében – kialakított nyitott, a magyar nyelv elfogadásán és a kultúra ápolásán alapuló nemzetfelfogását, nem történt volna nagyobb tragédia. A történelmi kataklizmák és a belpolitikai viták miatt egyre inkább erősödő intranzigens nacionalizmus viszont kez-

² Erről lásd például Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867-1918*. Kalligram, Pozsony, 1995.

³ A 19. és 20. századi magyar nemzeteszme alakváltozásairól és fejlődéséről lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007.

dett letérni a befogadó álláspontonról és kirekesztővé vált. Ez a hosszabb, majdnem negyedszázados folyamat az 1944-45-ös tragédiába torkollott. A kirekesztés politikája részben a hazai szellemi forrásokból táplálkozva (fajvédő gondolat), részben a német nácizmus hatására elsődlegesen a zsidóság ellen irányult. De ettől függetlenül – és bizonyos körökben önkéntesen, a német „völkisch” gondolat hatása alatt – elindult a németiség egy részének disszimilációja is, főleg az 1940-es években. Amíg az előbbi folyamatot az 1944. évi genocídium tetőzte be, a második elvezetett a németek II. világháború utáni kitelepítéséhez.

Az 1944-ben kulmináló, egy időre teljesen dominánssá vált magyar etnicista, sőt egyes megnyilvánulásaiban már rasszista nemzetfelfogást, illetve annak súlyos következményeit a második világháború után nyilvánvalóan kezelni kellett. Az 1949-ben hatalomra jutott kommunista diktatúra azonban nem annyira e kérdés megoldását, hanem inkább az asztalról való lesöprést, részben pedig a hallgatást választotta. A nemzet, mint téma hosszú időre tabu lett. Igaz, ebben az adott geopolitikai feltételek is közrejátszottak, hiszen Magyarország a szovjet blokk részévé vált, ahol meglehetősen szűk volt a nemzeti eszmék mozgásteret. A hivatalosan internacionalista, valóságban azonban inkább a szovjet birodalmi tábor csak egy bizonyos hőfokon engedélyezte a nemzeti érzések megnyilvánulását.

Ha mégiscsak jellemezni kellene az 1949 és 1989 közötti nemzetfelfogást, azt lehet mondani, hogy abban újból keveredni kezdtek a kulturális és politikai jellegű elemek. A fenti geopolitikai körülmények mellett figyelembe kell venni azt is, hogy – a holokauszt, a németek egy részének kitelepítése, valamint a magyar-szlovák lakosságcsere után – Magyarország talán soha nem volt etnikailag olyan homogén, mint ebben az időszakban. Ez inkább a természetessé váló kulturális nemzetfelfogás erősödése irányában ösztönözte a fejlődést. Ugyanakkor a határon túli kisebbségi magyarok, valamint részben a szovjet elvárások miatt, inkább az államnemzeti felfogást volt célszerű kultiválni. Ezt tükrözte például a már említett állampolgársági szabályozás is, ahol nem azért lehetett valakit kedvezményesen honosítani, mert magyar nemzetiségű volt, hanem azért, mert felmenői magyar állampolgárok voltak. A két nemzetfelfogás egy idő után konvergálni kezdett, amelynek mai napig

kiható – nem feltétlenül negatív – következményei vannak. Fokozatosan, csendesen és sok tekintetben tompán alakultak ki az 1989 utáni kombinált közjogi nemzetfelfogás alapjai.⁴ Igaz, a rendszerváltás után több tekintetben a kulturális-nyelvi felfogás óvatos, de még legitim erősödése volt tapasztalható, különösen a határon túli magyarok és a hazai nemzeti kisebbségek vonatkozásában.

Az 1989-ben alakult modern magyar demokratikus közjog két-tős nemzetfelfogást ismert – a politikai és a kulturális nemzetfelfogást. A második azonban sokáig csak kiegészítő jellegű volt és döntően kifelé irányult, a határokon túl, valamint a diaszpórában élő magyarok felé.⁵ Részben befelé is irányult, de ennek csak a nemzeti és etnikai kisebbségek vonatkozásában volt, illetve van relevanciája. A magyar állam ugyanakkor egyéb belső „kulturális nemzetépítő” feladatokat nem vállalt és deklaráltan most sem vállal.⁶ Fontos megjegyezni azonban, hogy a kulturális nemzetfelfogás valóban kulturális és nyelvi alapú volt, ezáltal pedig meglehetősen nyitottá is vált.⁷ Amíg nyitott és rugalmas alapokon áll, addig van létjogosultsága és erkölcsileg is igazolható. Szintén fontos kiemelni, hogy amennyiben lehetséges, a két nemzetfelfogást

⁴ A modern magyar állam jellegéről és a hatályos magyar közjogi nemzetfelfogásáról lásd részletesebben Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája*. Gondolat, 2007.

⁵ Erről lásd Majtényi Balázs: *Hol húzódnak a kisebbségvédelem határai?* REGIO 2004. 4. sz. Ebben a tanulmányban a szerző részletesen kifejti a politikai nemzetfelfogásnak a kulturális nemzetkoncepcióval szembeni elsőbbség indokait. Továbbá lásd még Hornburg, Helge: *A nemzet fogalma a magyar jogrendszerben, különös tekintettel a szomszédos államokban élő magyarokra*. In: *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990 – 2005*. II. kötet. Szerk.: Jakab András – Takács Péter. Gondolat – ELTE ÁJK., Budapest, 2007. 970-983. o.

⁶ Erről a kérdéssel kapcsolatban lásd részletesen a szerző (Halász Iván) hozzászólását a *Fundamentum* c. folyóirat 2006. 2. számában, a Fórum rovatban megjelent Nép, nemzet szuverenitás témakörhöz. *Fundamentum* 2006. 2. sz. 65-73. o.

⁷ Ebből a szempontból érdekesek Csepeli György kutatásai, amelyek az 1990-es évek közepén kimutatták, hogy a lakosság körében melyek azok a meghatározó tényezők, amelyek fontosak a „ki a magyar?” kérdés megválaszolásában. Az önbesorolás volt a legfontosabb szempont, amelyet követte az anyanyelv, lakhely, állampolgárság és a születési hely. Kisebbségi szerepet játszottak olyan aspektusok, mint a kereszténység és a demokratikus intézmények. Lásd Csepeli György: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970-2002*. Jászóveg, Budapest, 2002. 126. o.

viszont nem célszerű közjogilag „összemosni”, mert az komoly kihatással lehet a magyar közjogi rendszer működésére és demokratikus legitimitására. Azonban az is igaz, hogy a közép-európai térség történelmi valóságának körülményei között a két fogalmat nem lehet légmentesen elszigetelni egymástól.

Az 1989-es állapotokhoz képest jelentős változásokra került sor 2011-ben, amikor a magyar parlament április 18-án elfogadta, majd a köztársasági elnök április 25-én aláírta Magyarország Alaptörvényét, amely 2012. január 1-jén lépett hatályba. Az új Alaptörvény, az ideológiai tekintetben minimalista jellegű 1989. évi szöveggel szemben meglehetősen bőbeszédű, különösen az ideológiai és történelmi kérdéseket illetően. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a jogalkotó rögzíteni akarta az általa meghirdetett új konszolidáció ideológiai és értékbeli alapjait, valamint saját művét a magyar alkotmánytörténet és egyáltalán a magyar történelem kontextusában akarta elhelyezni.

A meglehetősen szerencsétlenül „Nemzeti hitvallásnak” elnevezett preambulum komoly figyelmet szentel a nemzet kérdésének, hiszen szövege akkor készült, amikor a magyar nemzeti gondolat egyfajta posztintegrációs reneszánszát éli. Ugyanakkor az Alaptörvény nemzetfogalmának használatakor egyáltalán nem következetes – egyaránt található benne a politikai nemzetfelfogásra, azaz a nemzetre, mint a jogilag pontosan körülhatárolt magyar politikai közösség összes tagjára vonatkozó utalások, és a magyar nemzetre, mint a kulturális-nyelvi és történelmi-érzelmi közösségre vonatkozó megfogalmazások. Az utóbbi értelmezés egyébként hangsúlyosabb, akkor is, ha a nemzet kifejezés használata nem mindig koherens.

A „Nemzeti hitvallás” a következő szavakkal kezdődik: „Mi, a MAGYAR NEMZET TAGJAI, az új évezred kezdetén, felelősséggel minden magyarért, kinyilvánítjuk az alábbiakat...” Túl azon, hogy nem tűnik logikusnak a három kezdő szó „nagybetűs” írásmódja, a közép-európai térség alkotmányjogával foglalkozó kutatóknak e sorok olvasása során rögtön eszébe jut az 1992. szeptember 1-jén elfogadott szlovák alkotmány preambuluma, amely „Mi, a szlovák nemzet ...” szavakkal kezdődött. Ezzel a függetlenség útjára éppen rálépő, saját bevallása szerint a nemzetek önrendelkezési jogával élni készülő akko-

ri szlovák alkotmányozó hatalom a magyar kisebbség képviselőinek és a velük rokonszenvező liberális szlovákiai értelmiségiek nemtetszését váltotta ki.⁸

Az akkori szlovákiai kritikusok főleg két dolgot kifogásoltak ebben a megfogalmazásban. Egyrészt azt, hogy véleményük szerint nem célszerű ilyen szavakkal kezdeni az alkotmányt egy olyan országban, ahol a lakosság mintegy 15 %-a valamilyen nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozik. Másrészt pedig, miután a hatalom forrása egy demokratikus jogállamban alapvetően az állampolgárok közössége, nem pedig a sokféleképpen értelmezhető nemzet, ezért fölösleges olyan kifejezéseket használni az alaptörvényben, amelyek a kelet-közép-európai kontextusban úgy sem fedik le az ily módon definiált politikai közösséget. A szlovákiai magyarok ugyanis soha nem érezték magukat a szlovák nemzet részének, de igazából a többségi közvélemény sem tekintette őket annak.

A hatályos szlovák közjog tehát különválasztja a szlovákiai állampolgári politikai közösséget és a kulturális-nyelvi módon felfogott szlovák nemzetet. Azaz nem ismeri, illetve nem használja a politikai vagy államnemzet fogalmát. Ez abban is megnyilvánult, hogy a szlovák preambulum külön megemlékezett a nemzetiségi kisebbségek és az etnikai csoportok tagjairól, akik a szlovák nemzettel együtt egy magasabb, „összszegző” kategóriát alkotnak, amely „...mi, a Szlovák Köztársaság polgárai” névre hallgat. A preambulum emelkedett, de némileg pontatlan megfogalmazásáért az alkotmányozó mintha kompenzálni akarta volna a közvéleményt, amikor a szlovák alkotmány 2. cikkének 2. bekezdésében kifejezetten megerősíti azt a kézenfekvő tényt, hogy az államhatalom a polgároktól ered.

A tradicionális magyar nemzetfelfogásban sokkal markánsabban vannak jelen a politikai nemzetfelfogás elemei, mint Szlovákiában vagy akár Horvátországban. Mindez annak ellenére igaz, hogy 1918-tól kezdve – a már említett módon – Magyarországon is egyértelműen a nemzet

⁸ A hatályos szlovák alkotmány megszületésének körülményeiről magyarul lásd: Mécsáros Lajos: (Cseh)Szlovákia alkotmányos rendszere. In: *Magyarok Szlovákiában (1989-2004)*. Szerk.: Fazekas József – Hunčík Péter. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lillium Aurum Könyvkiadó, Somorja – Dunaszerdahely, 2004. 125-140. o.

kulturális felfogása erősödött meg. Az 1989-ben elfogadott alkotmányos szöveg nem rendezte ugyan egyértelműen ezt a kérdést, de a mélyelemzésből az derült ki, hogy befelé, az országlakosok felé inkább a politikai nemzetfelfogás alapján állt, kifelé, azaz a külföldön élő magyarok vonatkozásában pedig a kulturális-nyelvi nemzetfelfogást részesítette előnyben.

E kettőesség fenntartásának a nyomai elvileg a mostani szövegben is fellelhetők, de nem túl koherens módon. Ha a jelenlegi magyar alkotmányozó következetes kívánt volna lenni, és a 19. századi nemzeti szabadelvű hagyományokhoz híven egyértelműen meg szeretne volna honosítani a magyar közjogban a politikai nemzetfelfogást,⁹ akkor nem annyira az 1992. évi szlovák alkotmány megfogalmazásait, hanem sokkal inkább az 1997-es lengyel alkotmány preambuluma lett volna célszerű példának tekinteni. A lengyel alkotmány preambuluma ugyanis az alkotmányozás alanyaként a „lengyel nemzetet – a köztársaság minden állampolgárát” határozza meg, mégpedig rögtön az alkotmány elején. Az 1992. évi cseh alkotmányt az akkori képviselők egyszerűen a „Cseh Köztársaságnak a Csehországban, Morvaországban és Sziléziában élő állampolgárainak” nevében fogadták el. Ha esetleg nem is nevesítik az állampolgárokat, mint a hatalom forrását, az 1993-ban elfogadott orosz szövetségi alkotmány megszövegezői is abból indultak ki, hogy az alkotmányt az „Oroszországi Föderáció soknemzetiségű népének” nevében kell elfogadni.

A 2011-ben elfogadott magyar Alaptörvény tervezetének szerzői ugyan koratavasszal igyekeztek némileg tompítani a kérdés élet annak deklarálásával, hogy „a Magyarországon élő nemzetiségeket és népcsoportokat a magyar nemzet részének tekintik”, de arról már megfeledeztek, hogy az első mondatban nagybetűvel említett magyar nemzet tagjai

⁹ Itt azonban a tisztesség kedvéért ki kell mondani, hogy a jelenlegi magyar állam teljesen más helyzetben van, mint akkor volt. A dualizmus idején inkább az volt a kérdés az akkori közjogi ideológusok számára, hol találják meg a nagyszámú (azaz az ország lakosainak körülbelül a felét kitevő) nem magyar ajkú honpolgár a helyét a rendszerben. Most másként áll a helyzet – Magyarország etnikailag viszonylag homogén, a nagyon különböző migránsok nagyobb csoportjai sem érkeztek meg, viszont az ország határain túl nagyon jelentős magyar nemzetiségű lakosság lakik. Az alkotmányozó láthatólag a szövegezéskor inkább rájuk gondolt, mint a belső nemzetiségek integrációjára, akkor is, ha az utóbbi problémát is megoldotta.

az új évezred kezdetén nemcsak minden magyarért való felelősséggel kell, hogy eljárjanak, hanem minden honpolgárért is. Sőt, miután végső soron Magyarország Alaptörvényét fogadták el, a szakmai adottságokból és a műfaji sajátosságokból kiindulva, az alkotmányozó entitásnak elsősorban minden magyar állampolgárért kellene felelősséget viselnie, ami természetesen nem zárja ki azt sem, hogy ezen túl az összes többi magyarért is felelősséget viseljen. Ez azonban csak többletvállalás lehet. Annál is inkább, mert az állampolgársági törvény 2010. évi módosítása tulajdonképpen minden magyarul beszélő és magyar állampolgár felmenőkkel rendelkező személy számára lehetővé tette, hogy maga döntse el, mennyiben kíván involválódni a magyar(országi) politikai közösségbe, vagy ehelyett megelégszik „csupán” a magyar kulturális kötődésekkel.

A „Nemzeti hitvallás” végén szerepel ugyan az a kifejezés, hogy „Mi, Magyarország polgárai”, de nem a hatalom forrása megnevezéseként, hanem csak azon entitásként, amely készen áll arra, hogy az ország rendjét a nemzet együttműködésére alapítsa. Az Alapvetés B) cikkének 3. bekezdése pedig minimalista módon deklarálja a népszuverenitás elvét, amikor kimondja azt, hogy „A hatalom forrása a nép.” A fentiek tükrében nem lenne célszerű itt inkább a magyar állampolgárok közösségére utalni? A „Mi, Magyarország polgárai” kategória egyébként szintén hasonlít az 1992-es szlovák megfogalmazásra, amely miután a preambulumban már egymás mellett megemlítette a szlovák nemzetet és az azzal együtt élő nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok tagjait, a preambulum végén összegző szándékkal mégiscsak kimondta, hogy az alkotmányt végül a Szlovák Köztársaság polgárai által választott képviselők útján fogadják el. Ebben a megfogalmazási rendszerben létezik tehát egy magasabb kategória – a Szlovák Köztársaság állampolgárai, amely egyrészt a szlovák nemzet tagjaiból, másrészt a nemzetiségekből áll.

A „Nemzeti hitvallás” és az „Alapvetés” című részek több olyan megfogalmazást tartalmaznak, amelyekből az olvasható ki, hogy az alkotmányozó itt nem elsődlegesen a politikai értelemben felfogott magyar nemzetről beszélt, hanem inkább a kulturális-nyelvi nemzetről. A preambulum második bekezdésében például szó van „a részekre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységéről”. Továbbá a szöveg megemlíti a magyar kultúrát és az egyedülálló magyar nyelvet. A preambulum

végén szerepel a következő mondat: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja: szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk.” Ezekből a megfogalmazásokból az derül ki, hogy a nemzetet nem csupán egy politikai közösségi formának tekinti az alkotmányozó, hanem ennél magasabb rendű, generációkon átívelő entitásnak. A nemzetet pedig a múlt, a jelen és a jövő magyarjai alkotják. A preambulumban egyfajta mottója, azaz a magyar himnusz elejéről átvett fohász - Isten, áldd meg a magyart! - is ezt az interpretációt erősíti. Végül, de nem utolsó sorban az Alaptörvény a D) cikkben újradefiniálja az úgynevezett nemzeti felelősségi klauzulát is: „Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel a határain kívül élő magyarok sorsáért, elősegíti közösségeik fennmaradását és fejlődését, támogatja magyarságuk megőrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormányzataik létrehozását, a szülőföldön való boldogulásukat, valamint előmozdítja együttműködésüket egymással és Magyarországgal.” Ez a megfogalmazás szintén egyértelműen utal a kulturális-nyelvi nemzetfelfogás dominanciájára.

Az új magyar Alaptörvény természetesen nem feledkezik meg az országban élő nemzetiségekről sem. A preambulumban két mondatban is szerepelnek. Egyrészt az alkotmányozó kimondta, hogy: „A velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők.” Ezt megerősítette a normatív szöveg XXIX. cikke is: „(1) A Magyarországon élő nemzetiségek államalkotó tényezők. Minden, valamely nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárnak joga van önazonossága szabad vállalkozásához és megőrzéséhez. A Magyarországon élő nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvhasználatukhoz, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználatukhoz, saját kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz. (2) A Magyarországon élő nemzetiségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre. (3) A Magyarországon élő nemzetiségek jogaira vonatkozó részletes szabályokat, valamint a helyi és országos önkormányzataik megválasztásának szabályait sarkalatos törvény határozza meg.” Továbbá pedig az alkotmányozó hatalom a preambulumban kimondta a következőt is: „Vállaljuk, hogy örökségünket, egyedülálló nyelvünket, a magyar kultúrát, a magyarországi nemzeti-

ségek nyelvét és kultúráját, a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk. Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit.”

Mindez azt jelenti, hogy a preambulumban kifejtett etnicizáló nemzetfelfogási eltolódások ellenére alapvetően nem változott meg a nemzetiségek jogainak alkotmányos szintű szabályozása. Bizonyos változások – akár a szűkítő, akár a tágító értelemben – mégiscsak megtörténtek. Egyrészt megváltozott a terminológia. Az 1989-es szöveg az idevonatkozó nemzetközi dokumentumok kifejezéseit használva nemzeti és etnikai kisebbségekről beszélt. A 2011. évi Alaptörvény viszont az 1989, sőt, már az 1918 előtti magyar hagyományokhoz híven nemzetiségekről beszél. Eredetileg „nemzetiségek és népcsoportokról” akart beszélni, de utólag az alkotmányozó meggondolta magát és elkerülte ezt a fölösleges kettőséget. Ez azért is jó, mert főleg a két világháború közötti időszakban a népcsoport kifejezés meglehetősen ambivalens érzelmet keltett a közép-európai térségben.

A kisebbségi önkormányzati rendszer tekintetében az alaptörvényi megfogalmazás inkább visszalépést jelent, mert jelenleg megyei és fővárosi szinten is működnek kisebbségi önkormányzatok. Ezeket a szinteket az Alaptörvény már nem említi meg. Tény azonban, hogy ez a szűkítés a honi nemzetiségi létszámadatokat figyelembe véve teljes mértékben indokolható.

Ezzel a szűkítéssel szemben viszont a választójog megváltoztatása során a magyarországi nemzetiségek komoly többletjogosultsághoz jutottak. Már az Alaptörvény kimondta, hogy „A Magyarországon élő nemzetiségek részvételét az Országgyűlés munkájában sarkalatos törvény szabályozza.” Itt eredetileg némi gyanakvásra adott okot az, hogy a szöveg nem a képviselétről, hanem a részvételről szólt. Ebben ugyanis benne van a visszafogottabb, korlátozottabb participáció lehetősége is.¹⁰

¹⁰ Egyébként ez nem jelenti azt, hogy elméleti szinten feltétlenül támogatandó a túlzottan privilegizált mandátumok garantálásának gondolata, helyette inkább a kisebbségi listák számára a bekerülési küszöb eltörlése tűnik célszerű megoldásnak. Az ilyen képviselet lehetséges modelljeiről lásd Pap András László: *Identitás és reprezentáció*. MTA KI – Gondolat, Budapest, 2007. 186-214. o.

A nemzetiségeknek végül nem kellett csalódnuk. A 2011 decemberében elfogadott új országgyűlési választójogi törvény (a 2011. évi CCIII. törvény) ugyanis az országos nemzetiségi önkormányzatok által indított jelöltlisták esetében eltörölte az 5%-os bekerülési küszöböt, sőt, tovább ment – egy ilyen listáról akkor is lehet szerezni egy mandátumot, ha az adott listára csak negyedannyi szavazó szavazott, mint a hasonlóan sikeres többségi listára. Igaz, a nemzetiségi választópolgároknak előbb regisztrálniuk kell egy speciális névjegyzékben, és már nem adhatják le a voksukat az országos magyarországi pártokra. Mindez viszont sehogyan nem érinti az egyéni képviselőkerületükben gyakorolható választójogot. Ezzel a módszerrel a nemzetiségek teljes jogú képviselőket szerezhetnek meg. Amennyiben nem sikerül elérni az átlagos mandátumhoz szükséges szavazatok egynegyedét, egy szószólót akkor is küldhetnek az Országgyűlésbe. Ez esetben a szószóló csak tanácskozási joggal rendelkezik, azaz nem szavazhat.

Az állampolgárság kérdése és a modern magyar politikai közösség dilemmái

A magyar alkotmány nemzetfelfogásának problémájától továbballadva a politikai közösség határainak kijelöléséhez, valamint a politikai vagy más néven „alkotmányos nép” kérdéséhez, figyelembe kell venni azt, hogy az utóbbi évek fejleményeinek tükrében ezeket a fogalmakat újra kell értelmezni és az új kor kihívásaihoz kell igazítani. A nép, illetve a politikai nemzet meghatározásánál a nehézséget az okozza, hogy az 1989 előtti állapotokhoz képest bizonyos értelemben megváltozott a nép összetétele. 1989 előtt az alkotmányban említett nép egyértelműen a magyar állampolgárok összességével volt azonos. Amikor az 1989-es alkotmánymódosítás során a Magyar Köztársaságon belül minden hatalmat úgymond a nép kezébe adtak, már némileg más volt a helyzet. Azelőtt ugyanis csak magyar állampolgárok vehettek részt a parlamenti és helyhatósági választásokon, kisebbségi önkormányzati választások pedig nem is léteztek. Az 1989-es alkotmányreform, valamint az azt

követő választójogi módosítások azonban lehetővé tették azt is, hogy a helyhatósági választásokon a letelepedett, bevándorolt és menekült státussal rendelkező külföldiek, majd valamivel később az itt élő és lakóhellyel rendelkező európai uniós polgárok is szavazhassanak.¹¹

A nép fogalma ezért mára a legtöbb demokratikus országban némileg elmozdult a szigorúan vett állampolgári alapról. Ez igaz Magyarországra nézve is. A népszuverenitás gyakorlása szempontjából fontos, hogy országos szinten továbbra is csak a nagykorú magyar állampolgárokból álló nép gyakorolja a hatalmat, a helyhatósági „népek”, vagy az európai parlamenti választásokon megjelenő „nép” tartalma azonban kibővült. Önkormányzati szinten erre maga az 1989-es alkotmányos szöveg utalt, amelynek 42. cikke megjelölte az önkormányzás jogának alanyait. Eszerint az egyes községek, városok, főváros és annak kerületei, valamint a megyék önkormányzásának joga az említett egységek választópolgárainak közösségét illeti meg. A helyi önkormányzást pedig az alkotmány úgy definiálta, mint a választópolgárok közösségét érintő helyi közügyek önálló, demokratikus intézését, a helyi közhatalomnak a lakosság érdekében történő gyakorlását. A 2012. január 1-jén hatályba lépő szöveg viszont a helyi önkormányzáshoz való jogot már nem úgy fogja fel, mint egy alapjogot. A szövegből kikerült a helyi önkormányzás alanyának egyértelmű megnevezése is.

Összegezve tehát megállapítható, hogy 1989 után a demokratikus Magyarországon a következő politikai közösségek voltak nevesíthetők: 1) országos szinten a nép, amely minden hatalom birtokosa és a népszuverenitást választott képviselői útján vagy közvetlenül gyakorolja (Alkotmány 2 § 2. bek.), 2) a középső önkormányzati szinten a megyei választópolgári közösségek, 3) helyi (községi, városi, fővárosi és kerületi) szinten pedig a helyi választópolgári közösségek. Ez a konstrukció lényegesen nem változott meg a 2011. évi Alaptörvényben sem.

¹¹ A magyar állampolgárság konkrét politikai tartalmáról lásd részletesebben Tóth Judit: Mit ér az állampolgárság, ha magyar? In: *Közjogi tanulmányok Lőrincz Lajos 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Imre Miklós – Lamm Vanda – Máthé Gábor. Budapest, 2006. 419-426. o.

Milyen többletet jelent egy személy számára Magyarországon az, ha nemcsak legális lakosa, hanem egyben állampolgára is az országnak? Ez talán a legfontosabb kérdés azon bevándorlók szempontjából, akik esetleg gondolkodnak a honosítási eljárás elindításán. A legtöbb alapvető emberi és polgári jog, illetve szabadságjog Magyarországon minden embert megillet. A magyar állampolgárokat főleg a politikai és részvételi jellegű jogok illetik meg, illetve a haza megvédésével kapcsolatos kötelezettségek terhelik. Az 1989-es alkotmányos szöveg szó szerinti értelmezésének segítségével a magyar állampolgári közösségen belül két markáns csoportot lehetett megkülönböztetni – az ország területén lakóhellyel rendelkező magyar állampolgárokat, és a további megkötések nélkül, egyszerűen csak magyar állampolgárként definiált állampolgárokat.

A magyar állampolgársághoz, azon belül pedig a magyarországi lakóhelyhez is kötött jogosultságok azonosítását, átfogó és részletes jelleggel Tóth Judit végezte el.¹² A magyarországi lakóhelyhez kötött állampolgári jogosultságok meghatározása nem feltétlenül egységes, amit az idézett szerző elsősorban a jogalkotói önkénnyel és a pontatlansággal magyaráz.¹³ Összesen 44 olyan közjogi és hivatali pozíciót, illetve jogot, jogosultságot gyűjtött ki, amely a magyar állampolgársághoz kötődik. Jelen tanulmány témája szempontjából ezek közül ki kell emelni a köztársasági elnöki, az alkotmánybírói, az ombudsmani, a vezető állami vezetői megbízásokat (miniszterelnök, miniszter, államtitkár), a monetáris tanács tagtságot, a Magyar Nemzeti Bank felügyelő bizottsági tagtságot, a bírói, az ügyészi, a közjegyzői, a katonai, a rendőri, a köztisztviselői státusokat, a vezető közalkalmazotti megbízásokat, a választási megfigyelői megbízást belföldön és a külképviseleteken egyaránt.¹⁴ Tóth Judit továbbá azokat a jogosultságokat és lehetőségeket is kigyűjtötte, amelyek nemcsak a magyar állampolgársághoz kötődnek, hanem magyarországi lakóhelyet is igényelnek. Igaz, ezek egy részében a magyar állampolgár lakosok másokkal együtt osztozkodnak. Ilyen pél-

dául a helyhatósági választójog, hiszen ezzel nemcsak a magyar állampolgárok rendelkeznek.

Az 1989-ben megfogalmazott alkotmányos szöveg megpróbálta néhány paragrafusban összefoglalni azokat a jogosultságokat, amelyek csak a magyar állampolgároknak jártak. Ebből a szempontból legfontosabb volt az alkotmány 69. cikke,¹⁵ amelynek értelmében a Magyar Köztársaságban senkit nem lehet magyar állampolgárságától önkényesen megfosztani vagy a területéről kiutasítani, továbbá a magyar állampolgár bármikor hazatérhet. Ezen kívül minden magyar állampolgár törvényes külföldi tartózkodásának ideje alatt a Magyar Köztársaság védelmét élvezzi. Ezek mind olyan jogosultságok, amelyeket szigorúan csak a magyar állampolgárok számára tartanak fenn, és kizárólag általuk érvényesíthetők az állammal szemben. Az alkotmány még két további jogot – némileg logikátlanul – az állampolgársághoz kötött. A 70/E cikkének 1. bekezdése szerint ugyanis a Magyar Köztársaság állampolgárainak joguk van a szociális biztonság; öregség, betegség, rokkantság, özvegyesség, árvaság és az önhibájukon kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén pedig jogosultak a megélhetésükhöz szükséges ellátásra. A 70/F cikkének 1. bekezdése szerint az állam biztosítja az állampolgárok számára a művelődéshez való jogot is.

Az állampolgárok legfontosabb politikai részvételi lehetőségeivel (azaz parlamenti választójogával) az 1989-es alkotmányozó a 70. cikk 1. bekezdésében foglalkozott. Eszerint „A Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező minden nagykorú magyar állampolgárt megilleti az a jog, hogy az országgyűlési képviselők választásán választó és választható legyen, valamint országos népszavazásban és népi kezdeményezésben részt vegyen.” Ilyen jogokkal más nem rendelkezik, így a népszuverenitás elvét megtestesítő és megvalósító Országgyűlést és úgymond az egész országos politikai szintet kizárólag az országban lakó állampolgároknak tartotta fenn a rendszerváltó jogalkotó.

¹² Tóth Judit: *Státuszjogok*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2004. 46-61. o.

¹³ Uo. 46. o.

¹⁴ Uo. 48-51. o.

¹⁵ E cikk részleges kommentárját lásd Halász Iván – Schweitzer Gábor: 69. §. Állampolgárság. In: *Az Alkotmány kommentárja II.* Szerk. Jakab András. Századvég Kiadó, Budapest, 2009. 2432-2470. o.

Más szinteken már megengedőbb volt a szabályozás. A helyhatósági választójogot az Alkotmány 70. cikkének 2. bekezdése szabályozta: „A Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező minden nagykorú magyar állampolgárt és az Európai Unió más tagállamának a Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező nagykorú állampolgárát megilleti az a jog, hogy a helyi önkormányzati képviselők és a polgármesterek választásán választható és – amennyiben a választás, illetve a népszavazás napján a Magyar Köztársaság területén tartózkodik – választó legyen, valamint helyi népszavazásban és a népi kezdeményezésben részt vegyen. Polgármesterré és fővárosi főpolgármesterré magyar állampolgár választható.” A következő 3. bekezdés is fontos a helyhatósági választások szempontjából: „A Magyar Köztársaságban minden menekültként, bevándoroltként vagy letelepedtként elismert nagykorú személyt megillet az a jog, hogy a helyi önkormányzati képviselők és a polgármesterek választásán – amennyiben a választás, illetve a népszavazás napján a Magyar Köztársaság területén tartózkodik – választó legyen, valamint a helyi népszavazásban és népi kezdeményezésben részt vegyen.” A passzív választójog meghatározása miatt még egy alkotmányos rendelkezést (71. cikk 2. bekezdése) meg kell említeni: „A megyei közgyűlés elnökét a megyei közgyűlés tagjai titkos szavazással választják. A megyei közgyűlés elnökévé magyar állampolgár választható.”

Miután Magyarország 2004-től az EU tagja lett és emiatt a magyar állampolgárok egyben uniós polgároknak is tekinthetők, fontos politikai részvételi szintté vált még az Európai Parlament. Itt nemcsak a magyarországi lakóhellyel rendelkező magyar állampolgárok, hanem az EU többi tagállamának Magyarországon lakó nagykorú állampolgára is szavazhat és választható. Az aktív és passzív választójog tekintetében ezen a szinten tehát egyáltalán nincs köztük különbség, ami megfelel az uniós polgárság eszméinek.

Ezt a három meghatározó politikai szintet összefoglalva egyértelműen kirajzolódik az a politikai közösségi szerkezet, amely 2011-ig meghatározta az ország életét. Meg kell jegyezni, hogy az egyes szintekhez a jogalkotó különböző választói csoportokat rendelt. Az 1989 és 2011 közötti magyar választási rendszer egyik jellemző sajátossága az, mégpedig függetlenül attól, hogy pontosan melyik részvételi szintről

is van szó, hogy mindegyik választói jogosultság lakhelyhez kötött. Ez nemcsak a helyhatósági szintre igaz, hanem az országgyűlési és a szupranacionális európai választások esetében is. Ezeken a szinteken továbbá a magyar állampolgárság és/vagy uniós polgárság megléte is feltétlenül szükséges. A helyzetet a helyhatósági szint bemutatása szempontjából némileg leegyszerűsíti az, hogy a magyar jogalkotó egyelőre nem tett és most sem tesz különbséget lokális és regionális szint között. Sőt, a települési és megyei választások egy időben történnek, ugyanazokban a szavazóhelyiségekben, ugyanazon bizottságok előtt. A legtöbb európai államban ez egyáltalán nem természetes, hiszen a helyi és középszintű választások többnyire élesen különválnak egymástól.

A 2011-ben elfogadott új Alaptörvény éppen ezeken az érzékeny területeken változtatott. Ez közvetve összefügg az új magyar nemzetpolitikával, valamint a magyar állampolgárságának a megváltozott koncepciójával. Azon jogok tekintetében, amelyek leginkább megkülönböztetik a magyar állampolgársággal rendelkező személyeket és azokat, akiknek nincs ilyen státusuk, nem történt gyökeres fordulat. A változás talán csak annyi, hogy most az alkotmányozó ezt a kérdést nem igyekezett egy paragrafusban körüljárni, valamint megpróbálta kiküszöbölni azokat a terminológiai hiányosságokat, pontatlanságokat, amelyek a korábbi alkotmányos szöveget jellemezték.

Az Alaptörvény XIV. cikke ennek megfelelően a következőket mondja ki: „(1) Magyar állampolgár Magyarország területéről nem utasítható ki, és külföldről bármikor hazatérhet. Magyarország területén tartózkodó külföldit csak törvényes határozat alapján lehet kiutasítani. Tilos a csoportos kiutasítás. (2) Senki nem utasítható ki olyan államba, vagy nem adható ki olyan államnak, ahol az a veszély fenyegeti, hogy halálra ítélik, kínozzák vagy más embertelen bánásmódnak, büntetésnek vetik alá. (3) Magyarország – ha sem származási országuk, sem más ország nem nyújt védelmet – kérelemre menedékjogot biztosít azoknak a nem magyar állampolgároknak, akiket hazájukban vagy a szokásos tartózkodási helyük szerinti országban faji, nemzeti hovatartozásuk, meghatározott társadalmi csoporthoz tartozásuk, vallási, illetve politikai meggyőződésük miatt üldöznek, vagy az üldöztetéstől való félelmük megalapozott.”

Ebből a paragrafusból látszik, hogy jogalkotó azt a két lényeges garanciális jogot, miszerint bármelyik magyar állampolgár, attól függetlenül, hogy hol lakik és esetleg mit követett el a hazájából soha ki nem utasítható és a hazájába bármikor hazatérhet, egy tágabb, a külföldiek mozgásszabadságával és annak korlátaival, valamint a menedékjog tartalmával foglalkozó fejezetben helyezte el. A bármikor történő hazatérésen pedig nemcsak a hazlátogatás jogát kell érteni, hanem a hazatelepítés jogát is. Migrációs szempontból talán ezek a magyar állampolgári státus legfontosabb velejáró jogai. Ez a jog nemcsak a régi – azaz született állampolgárokra – vonatkozik, hanem az új, esetleg éppen csak honosított személyekre is.

Azt a fontos jogosultságot, miszerint a magyar állampolgár külföldi tartózkodása során jogosult Magyarország védelmére a 2011. évi alkotmányozó egy külön paragrafusba foglalta. A XXVII. cikk értelmében „(1) Mindenkinek, aki törvényesen tartózkodik Magyarország területén, joga van a szabad mozgáshoz és tartózkodási helye szabad megválasztásához. (2) Minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy külföldi tartózkodásának ideje alatt Magyarország védelmét élvezze.”¹⁶

A jogalkotó tehát mintha megint kontrasztban szeretné bemutatni ezt a kérdést. Azaz mindenki lássa, hogy mi a különbség a magyar és nem magyar állampolgár között. Az előbb idézett cikkhez képest azonban a most idézett cikk tartalma kevésbé koherens, hiszen a külföldiek szabad mozgásának és tartózkodásának joga nem áll szoros összefüggésben az állam által az állampolgárainak nyújtott védelemmel. Ugyanakkor a 2. bekezdés szövege mindenképpen jobb és pontosabb a korábbi alkotmányos szövegnél, mert már nem tartalmazza azon félrevezető és régimódi kitételt, hogy csak azon állampolgár kap az államtól védelmet, aki törvényesen tartózkodik külföldön. Ez a szemlélet, amely élesen különválasztotta a külföldön törvényesen és illegálisan tartózkodókat, inkább az 1989 előtti időszakra volt jellemző. A most elfogadott megfogalmazás azért is logikusabb így, mert a védelem alatt itt alapvetően

a konzuli védelmet kell érteni, amelyre az állampolgárnak joga van, hiszen az egy alapjog.¹⁷ Az állam által nyújtandó diplomáciai védelem a szakirodalom szerint csupán egy lehetőség, amely az állam diszkrecionális mérlegelésére van bízva.¹⁸

Érdekességként megemlíthető még, hogy a művelődéshez való jog ugyanúgy, mint a szociális biztonság kérdései az új alkotmányos dokumentumban is az állampolgársághoz kötődnek. Ezen a területen tehát az állampolgárság szempontjából nem történt jelentős változás. Más kérdés e jogok tartalma és érvényesíthetősége.

Szükszavúan, de tartalmilag markánsan megváltoztak viszont az Alaptörvényben a parlamenti és kisebb mértékben a helyhatósági választójogra vonatkozó rendelkezések. Nemcsak az erre a kérdésre vonatkozó cikkek tartalma, hanem szerkezete is megváltozott. A választójoggal foglalkozó XXIII. cikk 1. bekezdésnek értelmében a következő módon került meghatározásra a magyar állampolgárok választójoga: „(1) Minden nagykorú magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy az országgyűlési képviselők, a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek, valamint az európai parlamenti képviselők választásán választó és választható legyen.” Ebből látszik, hogy az országgyűlési választójog többé nincs automatikusan magyarországi lakhelyhez kötve. Igaz, a 4. bekezdés szerint a sarkalatos törvény a választójogot vagy annak teljességét magyarországi lakóhelyhez, a választhatóságot pedig akár a további feltételekhez kötheti. Ezzel a 2011. évi alkotmányozó hatalom egyfajta kikaput hagyott magának a céllal, hogy alaposan végiggondolja a választási reform egyes mozzanatait. Az Alaptörvény tehát önmagában nem kötelezi a jogalkotót, hogy mindenképpen kiterjessze a parlamenti választójogot minden állampolgárra, függetlenül attól, hogy kinek hol van a lakóhelye. Ennek a kérdésnek az eldöntése azonban most már nem alkotmányossági kérdés, hanem csupán politikai döntés függvénye.

¹⁶ Az állam által nyújtott védelem általános kérdéseiről lásd részletesen Hargitai József: Az állampolgárok védelmének nemzetközi jogi kérdései. In: *Nemzetközi jog az új alkotmányban*. Szerk.: Bragyova András. KJK – MTA ÁJI. Budapest, 1997. 144-145. o.

¹⁷ Tóth Judit: Jog-e a konzuli védelemhez való jog? In: *In memoriam Nagy Károly egyetemi tanár. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Tom. LXI. Szerk. Tóth Károly. Officina Press, Szeged, 2002. 351. o.

¹⁸ Nagy Károly: *Nemzetközi jog*. Püski Kiadó, Budapest, 1999. 529. o.

A XXIII. cikk további rendelkezései már a Magyarországon élő külföldiek különböző csoportjaira és a választások különböző szintjeire vonatkoznak. A 2. bekezdés szerint „Az Európai Unió más tagállamának magyarországi lakóhellyel rendelkező minden nagykorú állampolgárának joga van ahhoz, hogy a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek, valamint az európai parlamenti képviselők választásán választó és választható legyen.” A 3. bekezdés értelmében pedig „Magyarországon menekültként, bevándoroltként vagy letelepedettként elismert minden nagykorú személynek joga van ahhoz, hogy a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán választó legyen.”

Ebből kiderülnek azok a különbségek is, amelyek az uniós polgárok, külföldiek és a nem uniós, azaz a harmadik országok állampolgárai között léteznek a passzív választójog tekintetében. Ezen a területen nem történt gyökeres változás a 2011 előtti állapotokhoz képest. Érdekesebb jogkiterjesztésre csupán abban a tekintetben került sor, hogy most már az Alaptörvény a polgármesteri és a megyei közgyűlési elnöki tisztség betöltését nem köti a magyar állampolgársághoz. Erről az alkotmányi szintű változásról ugyan a sajtóban kevesen és keveset beszélnek, de ez a lépés az európai kontextusban is viszonylag liberális intézkedésnek számít.

A politikai közösség pontos határainak megragadásához nem elegendő csupán a parlamenti vagy a helyhatósági képviselők megválasztásának szabályait ismerni, hanem meg kell említeni a hatalomgyakorlás közvetlen formáit is. Léteznek ugyan országok, ahol ódzkodnak ettől a megoldástól (például a Cseh Köztársaságban), Magyarország azonban azon államok közé tartozik, ahol mindkét szinten lehet népszavazást tartani. A részvételi jogok ebben az esetben a parlamenti és a helyhatósági képviselő-választások szabályaihoz kötődnek. A XXIII. cikk 7. bekezdése szerint „Mindenkinek joga van országos népszavazáson részt venni, aki az országgyűlési képviselők választásán választó. Mindenkinek joga van helyi népszavazáson részt venni, aki a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán választó.”

Az Alaptörvény most bemutatott rendelkezéseiből tehát a következő tételek vonhatók le: Magyarországon országos szinten továbbra is csak a magyar állampolgárok rendelkeznek a részvétel jogával. Szemben a korábbi szabályozással, az ország legmagasabb jogi normája most már

nem korlátozza ezt a részvételt csak a belföldön lakhellyel rendelkező személyekre. Ezen opciót ugyan az Alaptörvény szövege teljesen nem zárta ki, de már 2011-ben sem volt valószínű, hogy sok kerülne erre. A 2011 végén elfogadott parlamenti választójogi törvény ezt be is bizonyította, hiszen a külföldön élő magyar állampolgároknak is megadta az úgynevezett „félszavazatot” – azaz szavazhatnak az országos pártlistákra, de nem szavazhatnak az egyéni képviselőjelöltekre. A bevándorlók szempontjából mindezek a változások irrelevánsak, mert a magyar jogalkotó továbbra sem szándékozik jobban megnyitni előttük az országos politikai szint kapuit. Ebben Magyarország egyáltalán nincs egyedül a világon, sőt, inkább a többségi trendet követi.¹⁹

A helyhatósági választásokon a most elfogadott alkotmányos szintű szabályozás a választópolgárok két csoportját különbözteti meg. Először azokat a választópolgárokat, akik teljes mértékben, korlátozások nélkül rendelkeznek aktív és passzív választójoggal. Ide az ország területén lakóhellyel rendelkező nagykorú magyar állampolgárok tartoznak, valamint a más uniós tagállamok itt élő állampolgárai. Az Alaptörvény elfogadása és hatálybalépése után már erre a kategóriára nem vonatkozik, illetve nem fog vonatkozni az a korlátozás, amely értelmében Magyarországon a főpolgármester, továbbá a polgármesterek és megyei közgyűlési elnökök csakis magyar állampolgárok lehetnek. Mindez azt jelenti, hogy országos szinten ugyan nem szűnt meg a magyar és az egyéb uniós polgárok közötti különbség, de helyhatósági szinten már igen. Ebben a tekintetben ezen, szubnacionálisnak is nevezhető szint tartalmilag közel került a szupranacionális – azaz az európai parlamenti – szinthez. A második nagy csoportot azok a Magyarországon letelepedett, bevándorolt és ide menekült (és ilyenek hatóságilag elismert) külföldiek alkotják, akiknek csak aktív választójoguk van a helyhatósági választásokon. Ezt a kategóriát a szakirodalom a harmadik országok állampolgárainak is nevezi.

¹⁹ A letelepedett, de állampolgárság nélküli külföldiek csak kevés országban szavazhatnak országos parlamenti szinten. Ilyen megengedő állam például Új-Zéland vagy Uruguay. Erről lásd részletesebben Halász Iván: *Állampolgárság, migráció és integráció*. MTA JTI, Budapest, 2009.

A politikai jogok gyakorlása szempontjából nemcsak a választásokkal kapcsolatos rendelkezések fontosak, hanem a közéleti aktivitásokat lehetővé tevő garanciális szabályok is. A korábbi polgári korszakban sokszor érdekes korlátozások léteztek e téren. A dualista Magyarországon például külföldiek nem lehetnek az újságok tulajdonosai, vagy főszerkesztői. A két világháború közötti Magyarországon például erősen korlátozták a külföldiek szakszervezeti jogait. Nagyon érdekesen hangzik egy olyan országban, ahol a sajtóorgánumok többsége a nagy nemzetközi multinacionális cégek tulajdonában van, hogy régen nemcsak az újságot kiadó személytől, hanem az újságírótól is megkövetelték, hogy magyar állampolgár legyen. A globalizált új világ azonban közismerten másként működik, mint a két világháború közötti bezárkózó régi világ.

A legfontosabb polgári-politikai jogokkal foglalkozó VIII. cikk a következőképpen fogalmaz: „(1) Mindenkinek joga van a békés gyülekezéshez. (2) Mindenkinek joga van szervezeteket létrehozni, és joga van szervezetekhez csatlakozni. (3) Pártok az egyesülési jog alapján szabadon alakulhatnak és tevékenykedhetnek. A pártok közreműködnek a nép akaratának kialakításában és kinyilvánításában. A pártok közhatalmat közvetlenül nem gyakorolhatnak. (4) A pártok működésének és gazdálkodásának részletes szabályait sarkalatos törvény határozza meg. (5) Szakszervezetek és más érdek-képviselői szervezetek az egyesülési jog alapján szabadon alakulhatnak és tevékenykedhetnek.” Az Alaptörvény idézett rendelkezéseiből tehát látszik, hogy az érdekvédelmi és szakmai közéleti aktivitások tekintetében a jogalkotó nem nagyon különbözteti meg a magyarországi lakosokat az alapján, hogy van-e állampolgárságuk vagy sincs.

A közhatalom gyakorlása szempontjából kiemelkedő jelentőségű párttagság szabályozásánál azonban figyelembe kell venni a most is hatályos „rendszeráltó” 1989. évi párttörvényt. Az 1989. évi XXXI-II. törvény a pártok működéséről és gazdálkodásáról a saját bevezető preambulumban a következőképpen fogalmaz: „A pártok társadalmi rendeltetése, hogy a népakarat kialakításához és kinyilvánításához, valamint a politikai életben való állampolgári részvételhez szervezeti kereteket nyújtsanak. Az Országgyűlés ezért az állampolgárok egyesülési szabadságának és politikai jogainak érvényesülése, valamint a társadalomban meglévő különböző érdekek és értékek demokratikus megjele-

nítésének és érvényesítésének előmozdítása érdekében a következő törvényt alkotja:”

Sem ebből a preambulumból, sem a törvény normatív rendelkezéseiből nem következik ugyan, hogy külföldi ne lehetne *expressis verbis* magyar párt tagja, de másik oldalról a preambulumban tényleg az állampolgári részvételről beszél a politikai életben. Ez úgy is interpretálható, hogy a pártokba való tömörülés elsődlegesen az állampolgárok dolga. Miután azonban a pártoknak a népakarat kialakításában is részt kell venniük, a népakaratot pedig nemcsak az állampolgársághoz szigorúan kötött országos szinten, hanem az ennél lazább helyi szinten is lehet formálni, akkor miért ne lehetnének a pártok tagjai az ott választójoggal rendelkező külföldi állampolgárok is? Egyértelmű tilalom végső soron nem létezik e téren – sem a párttörvényben, sem az Alkotmányban, sem az Alaptörvényben.²⁰

Egyéb közjogi és politikai közösségi vonatkozásokban Magyarországon viszonylag következetesen érvényesül az állampolgári státus egyenlőségének elve. A magyar szabályozás a közjogi és közigazgatási hivatalviselés feltételeinek megállapításánál sem 2011 előtt, sem utána nem tett, illetve nem tesz különbséget a született és a honosított állampolgárok között.²¹ Az Alaptörvény XXIII. cikkének 8. bekezdése jelenleg a következőképpen rendezi ezt a kérdést: „Minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy rátermettségének, képzettségének és szakmai tudásának megfelelően közhivatalt viseljen. Törvény határozza meg azokat a közhivatalokat, amelyeket pártnak tagja vagy tisztségviselője nem tölthet be.”²²

²⁰ Az 1989-ben megalkotott alkotmányos szöveg pártvontkozásairól lásd részletesebben: Kovács Mónika – Tilk Péter: 3. §. Pártok. In: *Az Alkotmány kommentárja I.* Szerk. Jakab András. Századvég Kiadó, Budapest, 2009. 270-289. o.

²¹ Ebben a relációban a magyar szabályozás csak egy helyen tesz kivételt – amíg a született állampolgár nem fosztható meg a magyar állampolgárságtól, addig a honosított állampolgár elveszítheti ezt a státust, amennyiben csalással vagy a hatóságok megfélemlítésével jutott hozzá. Igaz, az állampolgárok előbbi kategóriája objektív módon nem tud ilyen szándékos bűncselekményt elkövetni, hiszen a születés általában a megszülető emberek akaratán kívül történik.

²² Ebben a tekintetben az Alaptörvény megfogalmazása nagyon hasonló, mint az többször megváltoztatott 1949. évi XX. törvény szövege. Erről lásd a 70. cikkének 6. bekezdé-

Azok között sincs különbség, akik csak magyar állampolgársággal rendelkeznek, valamint azok között, akik emellett egy másik ország állampolgárai is. Ez nem evidens minden államban, több országban a kettős állampolgárokat kizárják bizonyos tisztségek betöltéséből, valamint csak a született állampolgároknak teszik lehetővé, hogy versenybe induljanak a legfontosabb közjogi méltóságokért (lásd az USA elnöki tiszttét). Néhány térségbeli állam is különbséget tesz állampolgárai hivatalviselési joga között az alapján, hogy hány állampolgárságuk van. Ilyen például Bulgária, Oroszország vagy Szlovákia.

Ha már az olyan jogokról van szó, amelyek csak az állampolgároknak és esetleg a külföldiek kiemelt csoportjainak járnak, akkor legalább röviden ki kell térni a csak őket terhelő köteleességekre is. Ebből a szempontból érdekes az állampolgárok honvédelmi kötelezettségének meghatározása mindkét alkotmányos dokumentumban, azaz az Alkotmányban és az Alaptörvényben egyaránt. Igazából lényeges különbségek e megfogalmazások között nincsenek.

Az 1989-ben megfogalmazott Alkotmány 70/H cikkének 1. bekezdése kimondja, hogy „A haza védelme a Magyar Köztársaság minden állampolgárának kötelessége.” A következő bekezdés értelmében viszont a hadkötelezettség már csak a Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező nagykorú magyar állampolgár férfiakat terheli. Ennek nyilván gyakorlati okai vannak, hiszen mások sokkal nehezebben mozgósíthatók. A polgári védelmi kötelezettséget és a honvédelmi munkakötelezettséget viszont már nemi megkötés nélkül szabályozza az Alkotmány, a többi feltétel azonos.

Az Alaptörvény XXXI. cikke szabályozza ezt a kérdést, de teljesen a régi szellemben: (1) Minden magyar állampolgár köteles a haza védelmére. (2) Magyarország önkéntes honvédelmi tartalékos rendszert tart fenn. (3) Rendkívüli állapot idején vagy ha arról megelőző védelmi helyzetben az Országgyűlés határoz, a magyarországi lakóhellyel rendelkező, nagykorú, magyar állampolgárságú férfiak katonai szolgálatot teljesítenek. Ha a hadkötelezett lelkiismereti meggyőződésével a fegyver-

sét: „Minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy rátermettségének, képzettségének és szakmai tudásának megfelelően közhivatalt viseljen.”

res szolgálat teljesítése összeegyeztethetetlen, fegyver nélküli szolgálatot teljesít. A katonai szolgálat teljesítésének formáit és részletes szabályait sarkalatos törvény határozza meg. (4) Magyarországi lakóhellyel rendelkező, nagykorú magyar állampolgárok számára rendkívüli állapot idejére – sarkalatos törvényben meghatározottak szerint – honvédelmi munkakötelezettség írható elő. (5) Magyarországi lakóhellyel rendelkező, nagykorú magyar állampolgárok számára honvédelmi és katasztrófavédelmi feladatok ellátása érdekében – sarkalatos törvényben meghatározottak szerint – polgári védelmi kötelezettség írható elő. (6) Honvédelmi és katasztrófavédelmi feladatok ellátása érdekében – sarkalatos törvényben meghatározottak szerint – mindenki gazdasági és anyagi szolgáltatás teljesítésére kötelezhető.”

A politikai közösség tartalma szempontjából az sem mellékes, hogy a külföldön lévők hogyan tudnak szavazni. Ez valóban inkább technikai kérdés, de az ilyen technikai kérdések is komoly hatással lehetnek a konkrét választási eredményekre. Logikus intézkedés, hogy a helyhatósági választójogot csak Magyarország területén lehet gyakorolni, hiszen az alkotmányszöveg többször kihangsúlyozta, hogy a választópolgárok csak akkor tudnak szavazni, ha a választás napján Magyarország területén tartózkodnak. Az országgyűlési választások esetében viszont nem érvényesül ilyen korlátozó kitétel. Az 1989-ben megszövegezett Alkotmány, de tulajdonképpen az új Alaptörvény is úgy mond „hallgat” ebben a kérdésben.

A „hallgatás” ellenére Magyarországon sokáig olyannyira szigorúan érvényesült a választópolgári jogosultság lakóhelyhez és a választásnapjára jelenléthez kötöttsége, hogy azok az országgyűlési szavazásra feljogosított választópolgárok, akik a választások napján külföldön tartózkodtak, nem tudtak szavazni, mert sem a külképviseleteken, sem postán vagy más hasonló módon nem tudták leadni voksukat. Ez a helyzet a 2006-os választásoktól kezdve megváltozott. A választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény értelmében ugyanis a magyar választópolgárok külképviseleteken is szavazhattak, miután a voksolás előtt felvételt kértek a külképviseleti névjegyzékbe. Ez viszont nem a kivándorolt expatriótáknak külön fenntartott névjegyzék, hanem azon magyar állampolgárok számára biztosított lehetőség volt, akik egyébként otthon rendelkeztek

bejelentett lakcímmel, de valamilyen oknál fogva a választások napján külföldön tartózkodtak. A korábbi választási eljárási törvény nem tett különbséget aközött, hogy valaki diplomáciai szolgálatban vagy más jellegű kiküldetésben van külföldön, az sem érdekes, hogy csak turistaként van távol, esetleg magyarországi állandó lakosként több éven keresztül külföldön dolgozik. A lényeg az, hogy a választópolgárnak rendelkeznie kellett magyar állampolgársággal, bejelentett magyarországi lakóhellyel és előzetesen be kell jelenteni az adott külképviseleten való szavazási szándékát. A külképviseleten akkor lehetett szavazni, ha azt a fogadó állam nem ellenzi és legalább egy választópolgár jelentkezett be a névjegyzékbe. A szavazatokat az otthoni szavazatokkal együtt számolták meg, abban a választókerületben, amelyben az érintett választó bejelentett lakcímmel rendelkezett.

Ezek a szabályok azonban most már a múlt részének tekinthetők. A magyar Országgyűlés ugyanis 2013 tavaszán elfogadta az új választási eljárási törvényt, amely rendezte a külhoni szavazás kérdését. Itt nincs már hely e jogszabály részleges bemutatására, de azért röviden meg kell említeni a legfontosabb rendelkezéseit. Továbbra is megmarad a külképviseleti szavazás lehetősége, de a jövő évi választásoktól kezdve a külhontól levélben is lehet már szavazni. Sőt, az a lehetőség is bekerült a törvénybe, hogy a külhoni választópolgár maga (azaz személyesen) is eljuttathatja a szavazatát tartalmazó borítékot a magyarországi szavazóhelyiségekbe. Ezek pozitívumok, amelyek növelik a külhoni választópolgárok mozgásterét és garantálják számukra azt a lehetőséget, hogy a szavazásuk ténye úgymond ne derüljön ki a szülőföldjükön, ugyanakkor másik oldalról meglehetősen bonyolulttá is válik a rendszer, ami a jogbiztonság és a rendszer stabilitása szempontjából lehet problematikus.

Összegezve a magyar állampolgárság és a magyarországi politikai közösség kapcsolatát, megállapítható, hogy európai kontextusban a magyar szabályozás viszonylag nyitott, különösen, ami a helyhatósági szintet illeti, hiszen nemcsak az uniós polgárokra korlátozza a választói jogosultságokat, hanem a harmadik országok állampolgárainak is lehetővé teszi a szavazást, amennyiben megfelelő státussal rendelkezik Magyarországon. Egészen 2011-ig azonban a magyar választójogi szabályozásban szigorúan érvényesült a magyarországi lakóhelyhez való

kötöttség. Ez azonban az új Alaptörvény elfogadásával és az új választójogi törvénykezéssel megváltozott: az országgyűlési választójognak a lakóhelyhez kötése az új szabályozás értelmében már csak lehetőség és nem kötelezettség. Nagy kérdés, hogy a 2011 és 2013 között bevezetett változások hogyan fognak funkcionálni a 2014. évi parlamenti és részben helyhatósági választásokon. És ez nemcsak a technikai részletekre vonatkozik, bár ez a kérdés sem mellékes, mert az új szabályozás meglehetősen bonyolult. Nemzetpolitikai szempontból inkább az érdekes, hogy a külhontól élő állampolgároknak nyújtott új választójogi lehetőségek valóban szolgálják-e a határon túl élő magyar közösségek identitásának erősödését, illetve az amúgy is nehezen megragadható „nemzetegyesítést”, vagy inkább csak megzavarják a külhoni választói tömegek politikai identitását és a nemzeti megosztottság újabb rétegeit fogják eredményezni. Félő, hogy az egész folyamatnak és új jogi helyzetnek sok jogkiterjesztő pozitívuma jár majd negatív következménnyel is, amelyek jelentős része paradox módon éppen a nemzetpolitika területére fog esni. De ez már egy másik kérdés, amely későbbi kifejtést igényel.

MŰHELY

Iancu Laura

„Nem vehetünk tőlük semmi lelkünk idvösségire való gyümölcsöt”

A moldvai katolikus magyarok népi vallásosságának egyháztörténeti háttéréről

Középkorias vallásosság

A csángókról szóló etnográfiai és publicisztikai írásokban egyaránt elfogadott és széles körben elterjedt nézet, hogy a moldvai katolikusok népi kultúrája, különösképpen a vallásosságuk *középkori* vonásokat hordoz,¹ amit tudományos keretek között ugyan nem igazán fejtettek ki,² a térségbe tett látogatások révén szerzett élmények hatására mindezt mégis újból és újból megfogalmazzák, megerősítik. A szakirodalomban újabban az olvasható, hogy ez a középkorias, archaikus életvilág „összeomlóban”, „visszaszorulóban” van, nem utolsó sorban a felerősödő szekularizációs tendenciák hatására és az így előállt állapot a Hermann Bausinger nevével fémjelzett „párhuzamos különidejűségek”³ látvá-

¹ A kérdéssel foglalkozó kutatók szerint ezek a vonások ma már többnyire csak nyomaikban lelhetők fel. Tánczos Vilmos: *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei*. Pro-Print Könyvkiadó: Csíkszereda, 2000a.134; Uő.: *Keletnek megnyílt kapuja*. Néprajzi esszé. Pro-Print Könyvkiadó: Csíkszereda, 2000b. 91.

² A témáról a legértékesebb eszmefuttatások Tánczos Vilmos néprajzi esszéi. Tánczos: *Keletnek megnyílt kapuja*, i.m.

³ Bausinger a „párhuzamos különidejűség” fogalmát olyan néprajzi „látványosságok” jelölésére használta, ahol egy adott kultúrában látszólag össze nem illő, különböző történeti időkből származó jelenségek élnek egymás mellett, párhuzamosan. Pl. egy falu-

nyát kelti.⁴ A csángók kultúrájában konzerválódott archaikus, apokrif, középkori elemek mellett a keleti vallás irányából érkező hatásokkal is számolni kell,⁵ továbbá a lokális folklórban hagyományozódó, a kereszténység tanai mellett keletkezett hiedelemvilággal, ami fokozza a közösségek vallásosságának a *szinkretikus* jellegét.

A katolikusok vallásosságának a jellemzésére használt jelzők (archaikus, középkorias, szinkretikus stb.) tartalmának a pontos meghatározása rendszerint elmarad. A „középkorias” jelzőt általában a vallásgyakorlás intenzitásának, a hitélet eszményi formájának valamint a vallásos élmények erőteljes külső megnyilvánulásának az *együttes* megjelenésére, illetőleg kifejezésére használják.⁶ A kérdéshez kritikusan viszonyuló szerzők a „középkorias” jelző alkalmazásától mégsem tekintenek el, és pedig

---

közösségben van, aki traktorral, van, aki ekével végzi a szántást, az aratást (mégis) egy időben és gyakran ugyanazzal az eszközzel végzik el. Bausinger, Hermann: Párhuzamos különidejűség. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*, 100. évf. 1–4. sz., 1989. 24–37.

⁴ Peti Lehel: Transznacionális életformák és szekták. A moldvai csángó falvakban jelentkező új vallási jelenségek interpretációs lehetőségeiről. In: Uő.: *A moldvai csángók vallásossága. Hagymányos világkép és modernizáció*. Lucius Kiadó: Budapest, 2008. 83–89.; Tánczos: *Keletnek megnyílt kapuja*, i.m. 217.

⁵ Az ortodox hatás tételes kimutatására a kutatás nem szentelt figyelmet. A forrásokban egymásnak ellentmondó feljegyzések olvashatók, némely misszionárius az ortodox vallástól és annak papjaitól való teljes elhatárolódásról ad hírt, mások az ortodox vallásos szolgáltatások igénybevételéről számolnak be. Beke Pál például feljegyezi, hogy a katolikusok ortodox mintára húsvétkor halottaik sírja felett mulatságot szerveznek, mert azt hiszik, ezáltal a purgatóriumban szenvedők felvidulnak. Az ortodox halottkultuszról átvett szokásokról Bandinus is szót ejt jelentésében. A misszionáriusok ortodox szokásnak tartják a gabonák és a gyümölcsök megáldását is, amit a katolikusok igényeltek papjaiktól. Végül a gyónás terén is azt tapasztalták, hogy az ortodoxokhoz hasonlóan a katolikusok is csak egynemely vétküket gyónták meg. Barszczewska, Agnieszka: A moldvai csángók identitása (1860–1916). In: *Moldvai csángók és a változó világ*. Szerk. Diószegi László. Teleki László Alapítvány – Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ: Budapest – Szombathely. 2009. 116–120.; Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár I-II*. Magyarságkutató Intézet, Budapest 1989. 314–315.; Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*. Fekete Sas Kiadó: Budapest, 2001. 431–432.; Pozsony Ferenc: *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet: Budapest, 2005. 64., 74–75.

⁶ Vannak olyan nézetek, miszerint ezek a jegyek a paraszti vallásosság vonásai. Bartha Elek: A népi vallásosság. In: *Egyházak és vallások a mai Magyarországon*. Szerk. Gesztelyi Tamás.

a csángók vallásos világgépének a szerkezetét meghatározó *alapon*ások miatt, miszerint „a klerikusok képviselte „tudományos” tudat és a „mágikus”, „folklorisztikus” népi tudat egységbe szerveződik, a köztük lévő viszonyrendszer egységként működik”,⁷ más szavakkal a katolikusok népi vallásosságára/világgépére jellemző szinkretizmus miatt. Tánczos Vilmos szerint a csángók vallásosságában meglévő, kereszténységen kívüli elemeket is őrző népi képzetek nem állnak szemben a hivatalos vallásossággal lévén, hogy azok nem „rivális” rendszer(szer)ű vallásként funkcionálnak, hanem a szóbeliségben hagyományozódó *szokások*ként.⁸ A szerző szerint a nép körében azért férnek meg egymás mellett ezek az egymással némiképp ellentétes jelenségek, mert „a népi gondolkodás őriz valamit a hajdani mitologikus szemlélet szinkretizmusából, diffúz és konkrét jellegéből, ahol a tudatformák nem különülnek el élesen egymástól és az elvont gondolkodás is fejletlen”.⁹ Ezt a világgépet tradicionális vagy népi kultúrának is szokás nevezni, aminek egyik jellemvonása az, hogy „naiv, nem differenciálódott egység”, s ez abban nyilvánul meg, hogy „a gondolkodás (...) szinkretikus jellegű, szorosan kötődik a gyakorlathoz, s a közösség által szentesített vélekedésszerű ismereten alapul”.¹⁰ E „vélekedésszerű” ismeretek nagy része olyan képzetek és hiedelmek, amelyek általában egy korábbi (uralkodó) világgép meghaladott, elhagyott elemei, és amelyeket a – rendszerezésre összpontosító – tudományos gondolkodás diffúznak, a doktrinális vallás (és a művelt közvélemény) pedig babonának minősít. A népi kultúra rétegzettségét nem tagadva, el kell fogadnunk Alexandre Koyré-nak az emberi gondolkodás *egységére* vonatkozó nézetét, miszerint „az ember csupán egy világgéppel rendelkezik”, és ez az egyetlen világ-

Budapest. 1991. 197–198. Vö. Kránitz Mihály: A középkori ember istenkeresése. A középkori istenkeresés vallási tapasztalatának formái és tartalma. *Passim*, II. évf. 1. sz. 2000. 91.

⁷ A kérdéstről lásd: Lajos Veronika: Gyógyítás – mágia – vallás. Funkcionálisan működő vallásos világgép Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 7. évf. 1. sz. 2009. 71.

⁸ Tánczos: *Keletnek megnyílt kapuja*, i.m. 217.

⁹ Tánczos: *Keletnek megnyílt kapuja*, i.m. 219.

¹⁰ Vitányi Iván – Sági Mária – Lipp Márta: *A kultúra közvetítése a családban*. Művelődéskutató Intézet: Budapest. 1982. 5.

kép nyilvánul meg a gondolkodásban, a vallásban és a tudományban,¹¹ – mindezt a népi kultúra kereteire lefordítva: a hiedelmekben, a képzetekben, a dogmákban, a rítusokban stb.

A csángók vallásosságának a jellemzésére használt jelzők nem pusztán terminológiai természetű kérdéseket vetnek fel, maga a koncepció is problémásnak tűnik. Ezen a helyen azonban nem a középkor „mítoszával” kapcsolatos viták áttekintésére teszünk kísérletet.¹² Az alábbiakban felvázolt egyháztörténeti adatok révén a moldvai katolikusok vallásosságát meghatározó jellemvonások *történeti hátterét* szeretném megvilágítani. Úgy vélem, a jászvásári római katolikus püspökség megalakulását (1884) megelőző korokban uralkodó egyházi állapotok legalább olyan meghatározó erővel bírtak a vallásos élet és mentalitás későbbi alakulására, mibenlétére, mint azt a középkorias vallásosság fennmaradása esetén feltételezzük. Ezzel együtt a kérdés akkor is fennáll: vajon a középkorias vallásosság fent említett jegyei mennyiben tekinthetők a több évszázadot átívelő középkori vallásosság (általánosan érvényes) sajátosságának, és mennyiben tekinthetők általában a vallás(osság) implicit tulajdonságainak, alapvonásainak. Különösebb bizonyítás nélkül is állíthatjuk azt, hogy a középkort megelőző korszakokban is voltak, és azt követően is akadnak vallásukat intenzíven gyakorló, a hitélet eszményi formájának a megvalósítására törekvő, a vallási élményt külsőleg is kinyilvánító hívők, hívőközösségek, vallási csoportok. A moldvai katolikusok esetében ez a kérdés azért fontos, mert szinte semmit nem tudunk a középkori lakosság *hitéletéről*, s így arról sem, hogy az mennyiben, pontosabban miként volt „középkori”/archaikus.¹³ Az egyházi életre utaló feljegyzések a 16. századtól datálhatók. A források részletes tanulmányozása során kiviláglik, hogy Moldvában a 19.

¹¹ Idézi Roknay Margit: Világgép és tudomány a XVII. században. Alexandre Koyré: Tanulmányok a tudományos gondolkodás történetéről. L'Harmattan, Rezonőr. *Holmi*, 24. évf. 4. sz. 2012. 531.

¹² Lásd pl. Gurevics, Aron J. *A középkori népi kultúra*. Gondolat Kiadó: Budapest. 1987; Kránitz. *A középkori ember istenkeresése* i.m. 90–103.

¹³ Egyik írásában Tánczos úgy fogalmaz: „Lehet, hogy nem is annyira a kultúra archaizmusa, mint inkább a kultúra egységének a hiánya az, ami ordítóan kirívó Moldvában”. Tánczos: *Keletnek megnyílt kapuja*, i.m. 138.

század végéig sem stabil egyházi jelenlétről, és ebből adódóan, a keresztény tanok mentén működő helyi/népi vallásosságról sem igazán beszélhetünk.¹⁴ Az is kérdés, hogy a szóban forgó jelzők milyen mértékben tükrözik ténylegesen a (mai) moldvai katolikusok vallásosságát, és milyen mértékben tartoznak a külső szemlélő „szemüvegéhez”, ti. ahhoz a magatartáshoz, amit egy „egészen idegennel”, „ismeretlen kultúrával” való találkozás vált ki a szemlélőből. A tudományos objektivitásra való törekvés nem szünteti meg a vallási jelenségek vizsgálatában meghatározó/érvényesülő szubjektív tényezőket, a vizsgálat végeredményén a kutató habitusa, világképe óhatatlanul tükröződik.¹⁵ A „középkorias”, szinkretikus stb. jelzők végül émikus szempontból is problémásak, hiszen a jászvásári püspökség megalakulása óta óriási tempóban ügködik az egyházmegye területén élők vallásos életének és világképének a modernizálásán, a hittani ismeretek szisztematikus átadásán stb., s bár ez a fajta beavatkozás természetesen nem semmisítette meg maradéktalanul a közösségek népi kultúráját, hiedelemvilágát, azt mindenképp jelzi, hogy a vallási életében bekövetkező változások nem az utóbbi évek globális hatásainak köszönhetőek.

A moldvai katolikusok vallásosságának a meghatározása során a fentiekben taglalt kategóriák/jelzők helyett szerencsésebbnek tartom Bálint Sándor nézetei szerint eljárni, aki a hagyományos vallásosság jellemzőit nem egy korszak jellemzőin keresztül, hanem a „magas műveltséggel” nem rendelkező, „egyszerű ember” mentalitása révén fogalmazza meg.¹⁶ Az „egyszerű ember” világképe – írja Bálint Sándor, a racionalitástól eltérő vonatkozásokat és okozati összefüggéseket is magába

¹⁴ Egyik tanulmányában Táncczos úgy fogalmaz: „nem tűnik túlzásnak az a kijelentés, hogy a moldvai magyar katolikusoknak a XVII–XVIII. század folyamán alig volt hivatalos vallásosságuk”. Táncczos Vilmos: Deákok moldvai magyar falvakban. In: Uő: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. Komp-Press Kiadó – Korunk Baráti Társaság: Kolozsvár, 1996. 195. Lásd még Táncczos Vilmos: „Deákok” (parasztkántorok) moldvai falvakban. *Erdélyi Múzeum*, LVII. 3–4. sz. 1995. 82–98. A népi vallásosság-kutatásban elfogadott nézet, hogy népi vallásosság csak azokban a társadalmakban lehetséges, ahol a doktrinális vallás is jelen van. Lásd pl. Mohay Tamás: A népi vallásosságról. *Magyar Tudomány*, XLIV. évf. 5. sz. 1999. 538.

¹⁵ Hogy ti., milyen világnézettel rendelkezik, melyik vallási felekezethez tartozik stb.

¹⁶ Vö. Táncczos: *Keletnek megnyílt kapuja*, i.m. 92.

foglal; a világgal szembeni magatartása *elsősorban* érzelmi és szubjektív, megfigyeléseiben nem merül el a részletekben, *alapvetően* a nagy összefüggésekre törekszik; az örökölt normákat bírálóat nélkül *is* elfogadja, azok szerint él.¹⁷ Mindeme adottságok alapján Bálint Sándor azt a következtetést vonja le, hogy a népi társadalom organikus természetű, „minden egyes tagja ugyanazokból a gyökerekből táplálkozik, ugyanazon ideálok felé törekszik, ugyanazt a kultúrjelleget viseli magán”.¹⁸ Annak ellenére, hogy az utóbbi két évtizedben a moldvai katolikus közösségeket is elérte a posztmodern hullám, a média révén pedig egy, a „magas műveltség”-gel érintkező populáris közkultúra is elterjedt körökben, a közelmúltban végzett kutatásaim tapasztalata alapján úgy vélem, a helyben élő lakosok¹⁹ vallásosságának továbbra is fontos ismérvei a Bálint Sándor által megfogalmazott jegyek.²⁰ A vallásosság ilyenén megnyilvánulásának az oka egyrészt a vallásos *hit* megléte, másrészt az, hogy ez a hit nem személyes, hanem kollektív és közösségi szintű. Jól mutatja ezt az is, hogy a faluközösségeket elhagyó moldvai katolikusok vallási életében igen gyakoriak a radikális változások, a katolikus egyháztól való eltávolodástól, a más vallási felekezethez való csatlakozáson át, a hitélet teljes felhagyásáig stb. számos esetet, példát ismerünk.

Szinkretikus vallásosság

A „középkorias” jelzőhöz hasonlóan a *szinkretizmus* fogalma is problémásnak mutatkozik, nem csak a csángók vallásossága kapcsán. Köztudott, hogy a népi vallásosságban az ismeretszerzés indirekt formái érvé-

¹⁷ Bálint Sándor meghatározásában rendkívül lényeges, hogy a népi vallásosság jellemvonásainak a megrajzolását nem tételes kijelentések formájában végzi el, hanem általános szinten érvényesülő tendenciákat jelöl ki.

¹⁸ Bálint Sándor: A magyar vallásos néprajz körvonalai. In Uő.: *Népünk ünnepei*. Budapest, 1938. 8–9.

¹⁹ Tehát nem a migráns csoportokról van szó.

²⁰ Iancu Laura: *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat*. PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan: Pécs – Budapest. 2013a.

nyesülnek, az ismeretek elsősorban a vallás *gyakorlása* révén terjednek el, falusi közegben folklorisztikus vonásokkal bővülnek ki, és így válnak a hagyományos világgép részévé.²¹ Bár az Egyház kultuszai révén igyekszik minden vallási igényt kielégíteni, lefedni, mindig marad olyan területe az életnek, amit a hagyomány, az emberi kreativitás tölti ki.²² Ilyen értelemben a vallásos élmény megnyilvánulásának számos módja lehetséges s ezt maga az egyház is vallja, amikor úgy fogalmaz „a keresztény lelkiség sokféle formában, élményben és gyakran pontosan meg nem fogalmazhatóan keresi Istent”.²³

A filozófiatörténet a szinkretizmus fogalmát Plutarkhosz-tól eredezteti, a szó etimológiája (synkretizo) alapján két fél (itt: a krétaiaknak) összefogását fejezi ki egy harmadik féllel (a külső ellenséggel) szemben. A kifejezés vallástörténeti kontextusban a 19. században bukkan fel egy másik igealakban (synkerannumi), összekever, összekapcsol jelentéssel, aminek a latin *confusio* felelt meg, és amit általánosságban a *vallási összevisszaság, vallási zagyvalék* kifejezésére használtak.²⁴ A katolikus teológia meghatározása szerint a szinkretizmus „különböző tanításokhoz tartozó elemek mesterséges vagy felületel összekapcsolása, melynek végső célja egy vallási egységhez való eljutás”.²⁵ A filozófiában és a vallástörténetben tehát a szinkretizmus elsősorban egy kompakt filozófiai irányzat és egy vallásos világnézet összekapcsolására, összhangba hozására való törekvést fejezi ki.²⁶ Kérdés, hogy a népi hitvilágban élő – kétségkívül nem-keresztény eredetű, (ám keresztény közegben „keletkező”) képzetek, hiedelmek, mágikus cselekedetek mennyiben tekint-

²¹ Bartha. A népi vallásosság. i.m. 195–196.

²² Bartha. A népi vallásosság. i.m. 200.

²³ Schütz, Christian: *A keresztény szellemiség lexikona*. Szent István Társulat: Budapest. 1993. 156.

²⁴ Kósa Gábor: Szinkretizmus vagy szintézis? A manicheizmus eredete és más vallásokhoz fűződő viszonya. *Világosság*, évf. 11–12. sz. 2001. 21.

²⁵ Kránitz Mihály – Szopkó Márk: *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. Szent István Társulat: Budapest. 2001. 166.

²⁶ Legismertebb kísérlet Philón munkája a zsidó vallás és a görög filozófia összekapcsolásáról. Diós István: Szinkretizmus. *Magyar Katolikus Lexikon*. XIII. kötet. Szent István Társulat: Budapest. 2008. 300.

hetők önálló, koherens, kompakt (vallási, filozófiai) rendszernek vagy világgépnek, és a keresztény tanokkal való összefonódásuk milyen értelemben eredményez szinkretizmust, esetleg egy harmadik (vallási) rendszert, világgépet. Hermann Gunkel nyomán elterjedt nézet, hogy a kereszténység maga is szinkretikus vallás.²⁷ A kérdéssel foglalkozó Kovács Gábor teológus határozottan elutasítja ezt a nézetet. A teológus szerint ennek a vélekedésnek az általános elterjedését a II. Vatikáni Zsinat a nem-keresztény vallásokról szól pozitív nyilatkozata eredményezte, amit szerinte a keresztény és nem-keresztény véleményformálók egyaránt félreértettek, félre magyaráztak. A párbeszédre és a megértésre törekvő katolikusok szinkretista teológiákat dolgoznak ki, „amelyek szerint keresztény és nem-keresztény vallások egyenértékű utat jelentenek Istenhez, vagy pedig kölcsönösen kiegészítik egymást”.²⁸ A szinkretizmus tételezéséből fakadó heterogenitást látszik erősíteni a magyar folklorisztikában újabban meghonosodó *helyi vallás* paradigma is, amely vallásnak tekint minden olyan jelenséget, amely egy adott közösség számára „az emberi tapasztalást értelmes rendszerbe” szervezi, „magyarázatot és cselekvési programokat” kínál,²⁹ függetlenül attól, hogy az egyes jelenségek milyen szellemi környezetből származnak. Ebben a kontextusban már nem húzható határ a néprajzkutatásban korábban szétválasztott néphit, népi vallásosság, doktrinális vallás területe, azaz a vallás egyes jelenségei között sem. Kovács Gábor szerint a szinkretizmus „kanonizációja” elfogadhatatlan a keresztény hit számára, és pedig azért, mert a Szentírás egyértelműen fogalmaz a kérdésben: „Én vagyok az út, az igazság és az élet. Senki se jut az Atyához, csak általam” – idézi Jézus szavait (Jn 14,6). A zsinat „mindössze” azt fogalmazza meg, hogy a pogány

²⁷ Kósa. Szinkretizmus vagy szintézis? i.m. 21.

²⁸ Kovács Gábor: *Mágia és hit*. Szent István Társulat: Budapest. 2006. 85-94.

²⁹ Hesz Ágnes: Néphit vagy helyi vallás: lélek- és túlvilág-képzetek Hidegségen. In: *„Vannak csodák, csak észre kell venni”*. *Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* Szerk. Pócs Éva. L'Harmattan – Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék: Budapest – Pécs, 2008. 20. A megközelítés legjelesebb nemzetközi képviselői: Christian, William A.: *Local Religion in Sixteenth-Century Spain*. Princeton University Press: Princeton – New Jersey. 1981; Stewart, Charles: *Demons and the Devil. Moral imagination in modern greek culture*. Princeton University Press: New Jersey. 1991.

vallásokat követő, lelkiismeretük szerint élő emberek is üdvözülhetnek. A teológus szerint kultúrértékek/kultúrelemek átvehetők, átmenthetőek egyik kultúrából a másikba, „de a szellemi kontextusok nem ’mixelhetők’”.³⁰ A moldvai katolikus magyarok vallásossága kétségkívül szinkretikusnak nevezhető abban az értelemben, hogy a közösségek életvilágát és életvitelét a keresztény tanok és a katolikus erkölcs mellett a helyi hagyományban fellelhető hiedelmek, képzetek, mágikus cselekedetek is áthatják, ám a helyiek viszonyulása a két – egyébként egységet alkotó – hagyományhoz más és más, mintahogyan a népszokások és a hivatalos vallási szertartások funkciója is más és más.

Egyháztörténeti háttér

A moldvai katolikusok vallásossága esetén a szinkretizmusnak egészen profán, és pedig egyháztörténeti okai is vannak, úgymint a keresztény tanok késleltetett megjelenése vagy azok meg nem értése. A keresztény tanok közvetítését és elterjedését Moldvában nem a paphiány, hanem az *anyanyelvű* papok hiánya akadályozta. Az alábbiakban ismertetett, a 17–18–19. századból származó misszionáriusi feljegyzések révén bepillantást nyerhetünk a korabeli egyházi, vallási állapotokra. A feljegyzések készítőinek az indíttatása és célja néhány kivételtől eltekintve nem ismert, az adatok igazság- és valóságtartalmát egy esetleges forráskritikai vizsgálat tudná megbízhatóan ellenőrizni illetőleg kimutatni.³¹ Ennek hiányában messzemenő következtetések levonása nem igazán lehetséges, mindazonáltal a korabeli vallásosság állapotát leginkább meghatározó tényezők (paphiány, nyelvi anomáliák, visszaélések stb.) hatását a helyiek vallásosságára nincs okunk kétségbe vonni.

³⁰ Kovács. *Mágia és hit*. i.m. 85–94

³¹ Ezen a téren a Moldvában működő jezsuita és ferences szerzetesek (hatalmi) rivalizációját kell kiemelni, ami bizonyára befolyásolta a misszió és a vallásosság állapotáról írottakat is. Lásd pl. Tóth István György: Csángó hétköznapiak a 17. században. *Rubicon*, X. évf., 9–10. sz. 1999. 26–29. Uő.: A katolikus egyház szerepe a moldvai csángók etnikai identitásának kialakulásában a 17. században. In: *A moldvai csángók*. Szerk. Diószegi László. Teleki László Alapítvány: Budapest. 2006. 15.

A magyar királyság szétesése (1541) következtében szétzilálódott magyar egyházszervezet, a protestantizmus terjedésével meggyengült erdélyi egyház már nem irányít(hat)ott papokat Moldvába. A missziós területté nyilvánított moldvai katolikus közösség vallási irányítását előbb a Vatikán (1622-től) majd a Lembergi érsekség (1644-től), végül Ausztria (1791-től) látta el, illetőleg felügyelte. Minthogy a lengyel püspökök nem tartózkodtak Moldova területén a Propaganda Fide egy apostoli adminisztrátort is kinevezett a misszió élére.³² A moldvai katolikus missziót vezető püspökökhöz, adminisztrátorokhoz hasonlóan, az általuk delegált misszionáriusok is idegenek (lengyelek, bosnyákok, olaszok stb.) voltak, akik a katolikusok körében többséget alkotó magyarokkal a nyelvi problémák miatt ténylegesen nem is érintkeztek. A gazdátlanok tűnő moldvai egyház tagjai számára a nyelvi akadályok mellett komoly gondot jelentett a lengyel püspökök és a misszionáriusok keresztényellenes magatartása, erkölcstelen életvitel is. 1653-ban a bákói katolikusok a következőket írják a Hitterjesztési Szent Kongregációnak címzett levelükben: „hitünkben is némelyek botránkozást tettek, látván, hogy a püspökök munkót nem orvosolnak, támogatnak és erősítenek az igaz hitben, hanem inkább botránkoztatnak”.³³ Az egyházlátogatási körútjáról szóló beszámolójában (1641) Diodat feljegyzi: a Szabófalván tartózkodó öreg konventuális lengyel atya botránkos életet él, „mindig részegen járkal ide-oda, összevissza fecseg a világiakkal és egyéb hasonló dolgokat művel (...); megveri a szegény falusiakat, s így akar belőlük alamizsnát kicsikarni a szentségek kiszolgáltatásáért”.³⁴ 1671-ben a Vatikánnak címzett levelükben már maguk a szabófalviak panaszozzák: a „misszionárius barátok (...) nem úgy viselik magukat, az mint az regula kívánná, hanem részegesek, asszonyember után járók, azokkal conversálnak, rút fertelmes életet viselnek, mely minden embernek, de münénkünk magyaroknak leginkább nagy botránkozásunkra vagy: nem vehetünk tőlük semmi lelkünk idvösségire való

³² A misszió alatt, 1622–1812 között ötvenhat adminisztrátor működött Moldvában, egy magyar sem volt köztük. Pozsony. *A moldvai csángó magyarok*. i.m. 67.

³³ Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár I-II*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest 1989. i. m. 497–498.

³⁴ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 277–278., 281.

gyümölcsöt”.³⁵ Marcus Bandinus feljegyzi (1646–1648), hogy a jászvásári plébánia alsóházát a lengyel papok eltulajdonították és bordélyházzá változtatták.³⁶ A 17. évszázad legbotrányosabb esete a lengyel Adam Goski püspök nevéhez kapcsolódik, akinek emlékezetes tetteről több jelentésből is értesülünk. Amikor a bákói katolikusok a tatár elől a hegyekbe menekültek a lengyel püspök maga is futásnak eredt, előbb azonban magához hívatott néhány embert, hogy átadjon számukra egy jó állapotban lévő, lezárt tokot azzal a kéréssel, hogy vigyék magukkal, lévén, hogy ő maga nem tudja, hová fog elbujdosni. A tatár visszavonulásának hírére a katolikusok visszatértek lakhelyükre, és várokoztak a püspök érkezésére. Idő múltán szükség mutatkozott a templomi tárgyakra, s minthogy a püspök érkezése késlekedni látszott, az emberek kinyitották a félve őrzött tokot, amibe köveket és téglát találtak. A templom kincseit eltulajdonító püspök hazájába, Lengyelországba szökött, és soha többé nem tért vissza Moldvába.³⁷

Nemcsak a katolikus lakosság, a moldvai fejedelmek is panaszt tettek az audienciára érkező vizitátor püspököknek a katolikus misszionáriusok és papok viselt dolgairól.³⁸ Bandinus maga is a fejedelemtől értesült arról, hogy „sok katolikus püspök a szentség címével feldíszítve csalta meg eddig, (...) nem pásztorként viselkedtek, hanem farkasok módjára marcangolták és szétverték a rájuk bízott nyáját, és egyházaikat tolvaj módra kifosztották, s az igaztalan zsákmánnyal titkosan országaikba és tartományaikba visszatértek”.³⁹

Néhány forrásban arról olvasunk, hogy a misszionáriusok erkölcsstelen magatartásán felbőszült lakosok maguk bíraskodtak papjaik felett. A huszvárosiak például „kegyetlenül bántak” némely pappal és szerzetessel, „voltak, kiket megkéselve, vérbe úszva, félholtan hagytak, másokat pedig ruhájuktól megfosztva elűztek, némelyeket mély és sötét

³⁵ Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár I-II*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest 1989. i.m. 668.

³⁶ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 304.

³⁷ Lásd pl. Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 271., 273., 291.

³⁸ Diodat Péter tudósítása 1641-ből. Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 281. A történetről Bandinus is beszámol (1646–1648). Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 341.

³⁹ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 305.

gödrökbe taszítottak”, azért, mert azok „fajtalankodtak”, „részezeskedtek”, „éjjel-nappal uracsokkal és fiatal nőszemélyekkel tivornyáztak úgy, hogy ünnepnapokon a nép a kocsmából hívta a templomba a papot, aki nem átollatta, ilyen megterhelt lelkiismerettel, részegen mutatni be a felséges szentmiseáldozatot, és az oltártól ismét sietett vissza a kocsmába”.⁴⁰ Hasonló adatot ismerünk Gorzafalvából, ahol 1788-ban Posonyi Tamás ferences atyát röviddel érkezése után a helyiek kiutasították a faluból miután a páter két nő társaságában élte (volna) életét.⁴¹

A katolikus lakosság vallásos életének a vezetését nemcsak a papok erkölcsi magatartása, hanem a misszionáriusok életét veszélyeztető körülmények is akadályozták. 1829-ben egy misszionárius feljegyzi, hogy a Szeret menti plébániák meglehetősen elhanyagoltak, évek múltán sem jelenik meg körükben pap és pedig azért, mert a hirtelen duzzadó folyón nem lehet átkelni.⁴² Néhány évtizeddel később egy másik hittérítő arról panaszkodik a Kongregációnak, hogy a filiákat meglátogató papnak felfegyverzett kísérelvel kell kiszállnia, járatlan utakon, sötét erdőkben bolyognia, ahol nyáron a cigányok, télen a farkasok tanyáztak, a kántornál megszálló papnak gyakran még egy takaró sem állt rendelkezésére, amit magára húzhatott volna.⁴³

A keresztény tanok terjesztését hátráltató tényezők legfontosabbika kétségkívül a misszionárius papok idegennyelvsége, ami a katekézis megtartását is ellehetetlenítette.⁴⁴ A vallási alapismereteket közvetítő kántorok tevékenysége rendszerint a katolikus alapimádságok, továbbá

⁴⁰ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 318. Lásd még Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 320., 365.

⁴¹ Pozsony. *A moldvai csángó magyarok*. i.m. 77. Lásd még Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 265., 269.

⁴² Cadar, Cornel: *Catolicii din Horgești până în pragul sec. al XX-lea*. Episcopia Romano-Catolica Iași, Departamentul de Cercetare Istorică. *Buletin Istoric*, nr. 9. 2008. 101.

⁴³ Cadar. *Catolicii din Horgești până în pragul*. i.m. 105. 108.

⁴⁴ A misszió nyelvi anomáliái és a moldvai katolikusok vallásos műveltsége közti összefüggésekről egy korábbi tanulmányban részletesebben is írtam. Iancu Laura: *Nyelvpolitikai viszályok összefüggései a vallási műveltséggel és a vallásos tudattal a moldvai magyar katolikusoknál*. In: *Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanulmányok a romániai magyarság vallási életéből*. Szerk. Pócs Éva. PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó: Pécs – Budapest. 2012. 479–505.

a liturgiához szorosan kapcsolódó imák, litániák és népénekek megtámasztásában merült ki.

Az egyházlátogatást végző apostoli adminisztrátorok lesújtó véleményel voltak a katolikusok vallásosságáról. Egy ismeretlen jezsuita 1644-ben készített jelentésében azt írja, a Moldvában élő oláhok, magyarok és szászok „inkább barbárok az erkölcsökben, semhogy kereszténynek látszanának”. Amikor a jezsuita mindezt a szemükre vetette, az érintettek vállukat vonva, „lesütött szemmel azt felelték: így oktattak minket a régebbi évektől a mostani időkig, miért nem jönnek olyanok a mi hazánkba, akik azután jobb erkölcsre tanítanának minket”.⁴⁵ A Tatros környéki falvak lakóiról a már említett Diodat azt írja, egyik falunak sincs plébánosa, a lakosok úgy élnek „mint az állatok. Nem tudják, mikor van ünnepnap vagy böjt, vagy egyéb”. Hozzáteszi azt is, hogy egyszerű emberek lévén, „amint valami eretnekséget hallanak, azonnal bemegy a fejükbe”.⁴⁶ A feljegyzések szerint a „régis szokások”, „gonosz szokások” fennmaradásának néhol virágzásának oka az, hogy a paphiány, a nyelvi problémák továbbá a példamutatásban nem jeleskedő misszionáriusok miatt a keresztény tanok nem jutnak el a hívekhez. Mi több, ahogyan azt 1641-ben Diodat Péter is megfogalmazza: „a papok és szerzetesek viselt dolgai (...) inkább a katolikus hit romlását szolgálják, mint annak megerősítését”,⁴⁷ s mindez azért lehetséges, mert a Moldvába érkezett „hitehagyott papok (...) szabadságban érzik magukat, nincsenek feletteseik”.⁴⁸ A már idézett jezsuita feljegyzi, hogy 1644-ben Moldvában négy világi pap működött, három közülük „annyira műveletlen, hogy alig tudják olvasni a misét”.⁴⁹ Másutt azt olvassuk, hogy néhány helyen a papok nem a római szertartáskönyv szerint végzik a liturgiát, hanem „kényük-kedvük

⁴⁵ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 289–290.

⁴⁶ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 285. A témáról lásd még Tóth. *A katolikus egyház szerepe*. i.m. 12–17.

⁴⁷ Diodat Péter erről a következőket írja: „Usc [Huszváros] (...) nincsen papjuk ezért cselekednek néha régi szokásaik szerint. Ha azonban volna egy jó papjuk, aki beszédeivel, valamint jó példával eligazíthatná őket, teljesen elhagynák gonosz szokásaikat”. Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 264.

⁴⁸ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 286.

⁴⁹ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 290.

szerint való ceremóniákat” mutatnak be.⁵⁰ Olyan is előfordult, hogy egyesek felszentelés nélkül végeztek papi feladatokat (gyóntatás, áldoztatás, esketés, keresztelezés, temetés stb.).⁵¹ A papok felkészültségével kapcsolatos problémák még a 19. század végén is fennálltak, a jászvásári egyházmegye első püspöke, Iosif Camilli ezt maga is felismerte s mielőtt a misszionáriusokat a nép közé engedte volna levizsgáztatta őket, mert azt tapasztalta, hogy némelyek közülük semmiféle teológiai tudással nem rendelkezett.⁵²

A fenti állapotok javítására vizitációja során már Bandinus is kísérletet tesz. Jelentésében a következőket írja: „Ha a plébánost vagy valamely szerzetest rajtakapnak, hogy táncol, a nőszemélyekkel szabadabban társalkodik, uzsoráskodik vagy kereskedik, becstelen, szemérmetlen vagy trágár szavakat használ, mindenkit, aki erről tud, lelkiismeretben kötelezünk, hogy a püspöknek őszintén, hímezés-hámozás nélkül jelentse fel. Úgyszintén, ha a hívek papjukat sértő szavakkal illetik, veréssel fenyegetik, ezeket is fel kell jelenteni a püspöknek”.⁵³ Emellett több településen betiltja a kuruzsolásokat és a babonás szokásokat, és elrendeli, hogy azok, akik nem hagynak fel ebbéli szokásaikkal jelentessenek fel a püspöknek. Megparancsolja továbbá az ünnepek és a böjtek szigorú megtartását, a papok számára előírja a prédikáció tartását, a gyermekek számára a hitoktatást.⁵⁴

A helyzet azonban úgy tűnik a 19. századra sem változott meg. Baka András ploskucényi kántor 1884-ben, a Klézsén szolgáló Petrás Incze Jánosnak címzett levelében a következőket írja: „itt a Katolikus vallás egészen enyészetbe van feledve, ennek igazságáról a mult vasárnap is meggyőződtem, csak a Kereszt vetést is egészen ujjá alakították, és az ortodoxok szokásaik szerent 5-6 szor is el repetálják, hordozván kezeiket, kezeiket a jobb vállukról a bal vallokra az-az a jobb utról, a bal utra (...) A tatal nostrut [Miatyánk] is több hozzá tetelekkel darabolják, a Bucurite Mariarol [Üd-

⁵⁰ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 343.

⁵¹ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 347., 365.

⁵² Bișoc, Bernard: Ierarhia catolică a Moldovei I–III. Archivele Naționale ale Statului, Filiala Bacău. Colecția de Manuscrise. [A moldvai katolikus hierarchia. Nemzeti Állami Levéltár, Bákó megye. Kézirattár] É.n. III. 182.

⁵³ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 394.

⁵⁴ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 319.

vözlégny Mária] pedig semmit sem hallottak, a Credorol pedig még anyit sem tudnak s enél fogva a vallásról semmi fogalmik nincsen, (...) nem a vallásnak hisznek inkább, hanem ezerféle fermekatiának [varázslás], guruzsokásnak, csodallatos erejű balhitnek, régi rossz szokású babonának”.⁵⁵ A kereszténység által elvetett, azaz bűnnek minősített cselekedetekről a gyónásban a híveknek számot kellett adniuk. Egy, a 19. századból származó gyónási-formula értelmében a gyónónak többek között az alábbi bűnök-ről kellett nyilatkoznia, amennyiben elkövette azokat: „varázsoltam, igézést s szerelmet gyógyítottam, hittem a varázslásban, ráolvasásban”; „hittem a babonákban”; „megrontottam embert”; „nem akadályoztam meg másokat abban, hogy ne varázsoljanak, ne higgyenek a babonákban”; „részt vettem a legényekkel a táncmulatságon, táncoltam a leányokkal, csókolóztam velük, megsimogattam mellüket, ők is megsimogattak engem”.⁵⁶

Ami a keresztény tanokkal ellenkező „pogány” szokások elterjedt mivoltát illeti, úgy tűnik, a területen működő misszió felismerte a problémát, ám azok felszámolásával vagy visszaszorításával érdemben nem foglalkozott, ehhez hasonlóan a vallási műveletlenség megszüntetésén, azaz a hittani ismeretek terjesztésén sem igen fáradozott. A katekézis kötelező megtartására vonatkozó, a 19. század közepétől megszorodó rendeletek, kivált a nyelvi anomáliák miatt, lényegében nem változtattak a helyzeten. A missziós terepre berendezkedő misszionáriusok, a keresztény tanok terjesztése során (feltehetően) megelégedtek néhány alapvető dogma terjesztésével és a szertartások megtartásával. A vallási élet számos területén a népi hitvilág élt/élhetett tovább mindaddig, míg a 20. századi egyházi beavatkozás meg nem szüntette, vagy integrálta azt.⁵⁷ A korabeli sajtóközlésekből, útinaplókból kiderül, hogy a falvak népi kultúrája koherens (vallásos)

⁵⁵ Vincze Gábor (szerk). *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történetének tanulmányozásához* (1860–1989). Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület: Budapest – Kolozsvár. 2004. 108.

⁵⁶ Bișoc: Ierarhia catolică a Moldovei. i.m. II. 344.

⁵⁷ Táncczos. Deákok moldvai magyar falvakban i.m. 239. Vö. Bálint Sándor: *Liturgia és néphagyomány*. In *Uő: Sacra Hungaria*. Kassa: K. n. 1943. 103.; Orosz György: *A pogány-keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népének tükrében*. *Studia Academiae Nyíregyháziensis. Tomus II. Nyíregyháza*. 1993. 11.

világképet nyújtott/biztosított az egyén és a közösségek számára.⁵⁸ A népi kultúra, népi vallásosság „modernizálásához” a misszió megszüntetésére, az egyház intézményesülésére és a helyben született, helyben képzett papság megjelenésére volt szükség. Az identitásukban átformált, az előmenetel reményében a saját kultúra és anyanyelv „megtagadására” kényszerült helyi papság, a teológiai képzettség tükrében a keresztény tanokkal, az egyházi dogmákkal olykor szembenálló szokásokban az igaz hit „ellenségeit” látta, ezért megszüntetésükön fáradozott.⁵⁹ A népi kultúra egyes elemeinek a felszámolására irányuló eljárásaik során (már) nem a missziókban használt evangelizációs módszereket (akkomodáció, szubsztitúció, inkulturáció, akkulturáció stb.) alkalmazták,⁶⁰ hanem az ún. „régí tradíció” teljes megsemmisítésének a szándékával léptek fel. A források tükrében ennek kettős oka volt. Az egyik ok az volt, hogy ez a népi kultúra/népi vallásosság pogány, nem-keresztény elemeket is őriz, a másik pedig az, hogy magyar nyelvű. Iosif Camilli 1884-ben kiadott körlevelében világosan szembehelyezi egymással a népi kultúrát és a keresztény világképet, figyelmeztetve híveit arra, hogy a végítéleten nem a tradíciókhoz, hanem az isteni és az egyházi törvényekhez való hűség mértéke szerint ítéltetnek meg. „Jézus Krisztus nem azt fogja számon kérni tőletek, hogy ti magatok és gyermekeitek az ősök és az őregek tradíciója szerint éltetek-e, amihez közületek oly sokan ragaszkodnak, és amire oly sokan támaszkodnak, csak azért, hogy ne térjenek meg, és ne hagyjanak fel bűnös szokásaikkal. Jézus Krisztus azt fogja számon kérni, hogy ti magatok és gyermekeitek az isteni törvények szerint éltetek-e, úgy, ahogyan azt az egyház közvetítette felétek”.⁶¹

⁵⁸ Lásd pl. Veszely Károly – Imets Fülöp Jákó – Kovács Ferencz: *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva–Oláhban*. Maros–Vásárhely: K. n. 1870.; Táncczos: *Keletnek megnyílt kapuja*, i.m. 222.

⁵⁹ Hasonló (történeti) párhuzamokat ismerünk az orosz ortodoxia történetéből is. A bizánci görög papok által vezetett orosz misszióban (11–12. sz.) a görög-szláv kétnyelvű papok (azaz a görög műveltséggel bíró szlávok) nem tudtak szót érteni a hely lakossággal. Orosz. A pogány-keresztény vallási szinkretizmus. i.m. 44.

⁶⁰ A kérdéstről lásd Boda László: *Inkulturáció, egyház, Európa. Az Evangélium és a kultúrák átültetése*. Mundecon Kiadó: Budapest. 1994; Kránitz–Szopkó *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. i.m. 13.

⁶¹ Részlet Iosif Camilli 1884. december 8-án kiadott körleveléből. Par. Cat. Văl. Dos. nr. 1/1885. 10. lap. Kiemelések: I. L. A kérdéstről részletesebben lásd Iancu Laura: *A népi és*

Keresztény vallásosság

A 17–18–19. századi állapotokról szóló közlések összegyűjtésével és közreadásával nem a korabeli egyházi személyek magatartását kívántam megvilágítani. A példák sorával arra a véleményem szerint több figyelmet érdemlő tényezőre szerettem volna rámutatni, hogy 1. középkori, szinkretikus vallásosság fennmaradásának a csángók esetében történeti oka van, a vallásosság jellemzése során tehát különös figyelmet kell fordítani a történeti előzményekre. 2. Másrészt arra szeretnék rámutatni, hogy a katolikus lakosság igényt tartott (volna) a *keresztény* tanok megismerésére. A forrásokból az olvasható ki, hogy a moldvai katolikusok számára a keresztény tanok olyan szükségletet jelentettek, amit sem a misszionáriusok által megbélyegzett népi kultúra/pogány szokások, sem pedig az ortodox vallási szolgáltatások nem pótoltak. Bizonyosra vehető, hogy a népi kultúra, a tradíció a moldvai közösségekben is a világrend biztosítója és a jog forrása volt,⁶² mint ahogy az is, hogy a kereszténység ennek a tradíciónak a szerves része volt, és pedig úgy, hogy nem merült ki a mindennapi életvezetésben, az ünnepekben, rítusokban, hanem az Istennel való kapcsolat egyedi, ha úgy tetszik hivatalos keretét alkotta. Jó példa erre a szabófalviak által 1671-ben megfogalmazott vallomás: „Műnekünk az mű életünk hasonló az oktatlan barmokhoz, kik soha az Istent dicsérni nem tudják, hanem oktalanságban élnek”.⁶³ Vagy a csöböröcsökiek példája, akik azt kéri a közjük látogató Beke Pál jezsuitától: „küldjetez hozzánk papot, hogy legyen mi *megváltónk*”.⁶⁴ A katolikusok különösen azt fájlatják, hogy soha

egyházas vallásosság ütközésének egyházpolitikai vonatkozásai a 20. század eleji Moldvában. *Ethnographia*. 2013b.

⁶² Tanczos Vilmos: *A népi kultúra általános jellemzői*. É.n. 4; Forrás: <http://tanczosvilmos.files.wordpress.com/2011/09/a-nepi-kultura-altalanos-jellemzoi.pdf> Letöltés dátuma: 2013. október 6.

⁶³ Kiemelés: I. L. Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár I-II*. Magyarságkutató Intézet, Budapest 1989. i.m. 269–279.

⁶⁴ Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár I-II*. Magyarságkutató Intézet, Budapest 1989. i.m. 668.

nem gyónhattak, vagy évtizedekig nem végezheték el a gyónást, vagy csak tolmács segítségével teheték meg.⁶⁵

A katolikus lakosság hivatalos szertartások iránti igényéről számos misszionárius hírt ad. Rendhagyó példákat szolgál erre vonatkozóan Diodat Péter, aki 1641-ben végzett látogatása alkalmával Barladon is megfordul, ahol két „érdekes eset”-nek volt a szemtanúja. Érkezése napján egy tizenöt napja vajúdo anya világra hozta élő gyermekét, aki számára a férj azonnal kérte a kereszttség szentségnek a kiszolgáltatását, amit Diodat nyomban megcselekedett. A csecsemő a szertartást követően, még abban az órában meghalt. A misszionárius ámulattal jegyzi le az emberek magatartását, akik „csodájára jártak, hogy milyen jót tett az Isten azzal, hogy nem engedte meghalni a kis teremtményt az anyja méhében anélkül, hogy meg lett volna keresztelve, s hogy annyi időn át még élni engedte”.⁶⁶ A másik „érdekes eset”, amiről Diodat hírt ad a Kongregációnak, egy férfiről szól, aki a feleségül vett szüzet visszaküldte apjához, mert nem talált papot, aki az egyház áldását közvetíthette volna házasságukra.⁶⁷ Diodat Péter Huszváros katolikusaival kapcsolatosan megjegyzi, hogy bár mindnyájan „katolikus módra élnek”, minthogy nincsen papjuk, „néha régi szokásaik szerint” cselekednek. „Ha azonban volna egy jó papjuk, aki beszédeivel, valamint jó példájával eligazíthatná őket, teljesen elhagynák gonosz szokásaikat”.⁶⁸ A keresztény tanok és a katolikus szentségek iránti igényt mutatja a deákok kiemelkedő szerepe is. A 17. századtól vannak adatok arra vonatkozóan, hogy papok hiányában a tanítók⁶⁹ vagy a kántorok keresztelnek, „miséznek” a templomban, felolvassák a liturgiát, elvégzik a házszentelést, eltemetik a halottakat.⁷⁰

⁶⁵ Domokos Pál Péter „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”. Szent István Társulat, Budapest 1979. 91–93., 329. Több helyütt olvassuk, hogy a falvak lakói a bérmlás szentségéről soha nem is hallottak. Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 323., 333., 372.

⁶⁶ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 263.

⁶⁷ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 263.

⁶⁸ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 264.

⁶⁹ Domokos. *A moldvai magyarság*. i.m. 322.

⁷⁰ Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár I-II*. Magyarságkutató Intézet, Budapest 1989. i.m. 47.; Pozsony. *A moldvai csángó magyarok*. i.m. 73.; Tanczos. „Deákok”

Összegzés helyett

A dolgozatban felvázolt egyháztörténeti körülmények sok tekintetben a 20. században is fennálltak, még ha az egyházpolitikai érdek(eltség)ek, problémák más természetűek, más indíttatásúak is voltak. A jászvásári egyházmegyének a 20. században komoly harcot kellett vívnia a magyar hívei körében élő magyar nyelvű népi kultúra ellen; óriási erőfeszítést kellett tennie annak érdekében, hogy a háttérbe szorított, majd teljesen elnémított magyar nyelvű egyházi hitéletet román nyelvű szertartásokkal pótolja; hogy az asszimilációs pályára állított, a teológiai szaknyelvet maradéktalanul nem értő magyar katolikusok megismerjék valamelyest a katolikus egyház román nyelven közvetített tanításait, dogmatikáját stb. Bár a helyi hagyományok modernizációjára, és a magyar nyelvű vallásosság beszüntetésére irányuló kísérlet sikeressége felől semmi kétségünk nem lehet, a katolikus közösségek történeti tapasztalatait, világképét hordozó és hagyományozó szokások, valamint a sajátos moldvai katolikus paraszti mentalitás teljes szublimálása nem következett be. Ez (lehet) az oka annak, hogy a moldvai katolikusok körében végzett recens kutatások továbbra is archaikus, középkori vonásokat őrző jelzőkkel illetik a közösségek (mai) vallásosságát. A paraszti gazdálkodást folytató közösségek életében a népi kultúra és a helyi közösségek hagyományformáló ereje nem gyengült. Ahogyan az a korábban vázolt történeti példákban is kitetszett, a moldvai katolikus lakosság nem egészen passzív elszenvedője a körülötte folyó, a helyi katolicizmus történetét meghatározó eseményeknek. A mai moldvai katolikusok népi vallásossága jó példa annak megfigyelésére is, hogy bár a legitim hatalmak (egyház, állam) és az általuk létrehozott törvények több területen megszüntetni igyekeznek a népi kultúra „bevált” szokásait, a helyi társadalmak belső öntörvényű működése révén ma is keletkeznek (újabb), a közösségek helyi igényeit kielégítő irratlan, élő (vallásos, népi) szokások.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

A náci birodalomba betagolt Ausztria menekültjei Magyarországon – egy előadási téma forrásvidékén

Geoffroy, René: *Ungarn als Zufluchtsort und Wirkungsstätte deutschsprachiger Emigranten, 1933-1938/39. (Studien zur deutschen und europäischen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts, Bd. 45.)* Frankfurt a M. [etc.] 2001.

Moser, Jonny: *Wallenbergs Laufbursche. Jugenderinnerungen 1938-1945.* Wien. 2006.

*

Mierau, Fritz: *Das Verschwinden von Franz Jung. Stationen einer Biographie.* Hamburg. 1998.

Andrian, Leopold von: *Korrespondenzen, Notizen, Essays, Berichte.* Hrsg.: U. Prutsch u. K. Zeyringer. Wien. 2003.

Pfeifer, Karl: *Zwiespältige Erinnerungen an Ungarn 1938-1943.* In: *Zwischenwelt*, 23. Jg., No. 2/3, 2007. 42-44. p.

Wieninger, Manfred: *Hermann Adlers Literatur im Angesicht des Todes. Fluchtpunkt Budapest.* In: *Zwischenwelt*, 23. 2007. No. 2/3. 47-49. p.

[CENTROPA] *Jüdische Zeugen eines europäischen Jahrhunderts. Biographien.*

In: www.centropa.org/centropa.at/centropa.hu. (Lekérdezés: 2012/13)

Az Anschluss ez évi 75. évfordulója kapcsán osztrák részről erőteljes figyelem irányult a szerteágazó menekült- és emigrációkérdésre, így arra a négy-ötezeres tömegre is, amely közvetlenül 1938. március 12-ikét követően vagy később, a veszélyek fokozódásával – eléggé gyanútlanul – a gyors távozás lehetőségét kínáló keleti szomszédságot vette célba. Egy részük valószínűleg a továbbvándorlást fontolgatta, s innen kívánt megbízhatóbb helyekre továbbmenni. Magyarország a német szövetségben felvállalt háborújával is „normális” viszonyokat fenntartó, szuverén államnak tűnt egészen az 1944-es megszállásig. Zsidó-törvényei is távolinak tűntek a nyíltan üldöző szándéktól. A szabad beutazás gyors szigorítását követően főként a zöldhatáron keresztül, illegálisan zajlott a

forgalom. A távozók nagyobb tömegét „zsidó” bélyeget kapott egyének és „kevert” családok alkották, ugyanakkor nem-zsidó politikai üldözöttek, „csak” humanista elkötelezettségű értelmiségiek, alkotók is kerültek közéjük, és a „zsidók” is sokféle környezetből érkeztek. Ennek megfelelően az összetétel eléggé sokrétű volt.

(Kor-, kapcsolat-, holokauszt-történeti) kutatások ezt a tematikát eddig egyik országban sem vizsgálták. A francia hátterű R. Geoffroy kötettanulmányában foglalkozik először a német nyelvterületről 1933 óta Magyarország irányába mozgó emigráció jelenségével. Eredendően Németországot vizsgálja, ám későbbi szemhatárát az Anschluss-időszak kezdetéig Ausztriára is kiterjeszti. Hiánypótló munkája irodalomtörténeti sorozatban látott napvilágot, de levéltári és sajtódokumentációs feltárása kortörténeti irányultságú. Dokumentumanyaga azt is hangsúlyozza: az Anschluss menekültjei sereghajtói a birodalmi emigrációnak, ama sorstársakkal együtt, akik addig Bécsben találtak menedéket. Mindez nehezíti az áttekintést. Az 1938-tól Bécs felől Magyarországra érkező menekültek zöme mindazáltal osztrák illetőségű.

Geoffroy is beleütközik a KEOKH-iratok még hosszú ideig tartó titkosításába, így nem szűrheti ki a német, illetve osztrák internáltak körét, nem követheti útjukat az egyes táborok között stb. A „zsidó” menekültek, ha csak nem sikerült hosszabb távon megbújniuk, elsőként a pesti zsinagógák környezetében nyertek elszállásolást szoros idegenrendészeti ellenőrzés mellett. Így került a Szabolcs, majd a Páva utcába nagyobb gyerekként az a Jonny Moser (1925-2011), aki majd Raoul Wallenberg ifjú „apródjaként” zárja pesti pályafutását, hatvanegynéhány év múltán pedig közreadja (magyar részről szintén nemigen nyugtázott) emlékezéseit. Moser a szülőkkel Parndorfban végigélte a burgenlandi üldöztetést, amikor a helyi nácik tisztogatásba kezdtek, terelgetve a volt magyar-zsidó falusiakat a határ felé. Végül 1940-ben indultak Bécsből, ahová addigra az ausztriai zsidóságot összevonták. A pesti szállások a mindenkori új érkezőket fogadták, a régieket átirányították Kistarcsára, Horthyligetre (ld. Fóthy János), majd a távoli Ricsére, Garanyra, ahonnan 1941 nyarán Kőrösmező és Kamenyec-Podolszk felé vezetett az út (közel húszezer „hontalan” státuszú áldozattal, ebből Moser ismeretei szerint majdnem kétezer osztrák), 1944-ben pedig Auschwitz irányába.

Moserék 1941-ben főként egy Egyesült Államokból származó befogadó nyilatkozat birtokában kerülhettek vissza a fővárosba, bár a kiutazásra már nem nyílt lehetőségük. J. Moser a háború után hazatérve újságíró lett és történészkedett. Alapforrások híján számításokat végzett az osztrák menekültek lehetséges köréről, s ezek eredményét Geoffroynak megadta. Tőle származik a négy, négy és fél, ötezres alapbecslés.

*

A beutazási korlátok okán számosan jöttek álnéven, hamis útlevelel, és a civil környezetben vegyültek el nagyobb városokban, de főképp Budapesten. E menekültek levéltári adatok alapján nem meghatározható körén belül mégis megfogható a magyar „opció” alapmotívuma: a monarchiából fennmaradt családi összefonódások vonzása. A magyarországi eredeztetés olykor reménységül szolgált akár az egyébként megszigorított újrathonosításhoz, de elégséges lehetett a munkaszolgálatához, ami esélyekkel szolgált legalább a deportálás fenyegetésével szemben. Az érkezők pesti rokonoknál húzódnak meg, munka után néznek, a gyerekeket beadták itteni iskolákba. Minderről egyéni visszaemlékezések tesznek tanúbizonyságot. Idézzük példaként a Dunántúlról még a monarchia idején elkerült Pfeifer-szülők és fiúk történetét. Karl Pfeifer tízéves, amikor a magyar rokonok 1938-ban befogadják őket. Itt kerül a cionista ifjúsági mozgalmak közelébe, hogy 1943-ban egy csoporttal kivigyék Palesztinába. A család a háború után egyesül újra Bécsben. A ma is élő, Pestre úgyszólván „hazalátogató” Pfeifer újságíró lesz, majd váratlan fordulattal a Kádár-rendszer demokratikus ellenzékének szószólójaként lép színre. A közös múlt ma még sok szálon velünk él a jelenben. A visszaemlékezések kései, az életkorokat tekintve utolsó lendületét a rendszerváltozás tabu- és feszültségoldódása hívta elő az idős túlélőkből. 2007-ben a bécsi Theodor Kramer Társaság „Zwischenwelt” című emigrációtörténeti folyóiratában találunk ilyen visszaemlékezéseket: itt Geoffroy és Moser maguk is továbbírják a történetet.

A magyar politika 1941-es kisiklásszerű, óvatlanul kalkulált körösmezei akcióját némi visszafogottság, a nyugatra kikacsingató Kállay-kormány lazább, elnézőbb menekültpolitikája követte. Ausztria felől

továbbra is érkeztek menekültek, addigra aligha juthattak volna ki más irányba. Szervezett lendületet vett a kiutazás lehetősége Palesztinába (Budapesti Segélyező és Mentőbizottság). Az eleve magára utalt külföldi zsidóságot a magyar törvényi korlátozások csak közvetve érintették. Így az 1944 márciusában bekövetkező német megszállásig jó két év viszonylagos nyugalom és bizakodás uralkodott a menekültek körében akár az internálótáborokon belül, akár a civil környezetben. Ez követően azonban Budapest határain kívül gyors ütemben tör rájuk a veszedelem, s a „vidék” Kistarcsánál vagy a még önálló joghatósággal bíró Újpestenél kezdődött. A válogatott személyiségeket legalísan kimentő „Kasztner-vonatra” úgy tűnik, „felfért” néhány külföldi is.

Mások kevésbé voltak szerencsések. Egy Berlinből szökött család (galíciai fiatalasszony és szülők, férj: magyar iparossegéd) érkezéskor újpesti rokonoknál húzódik meg, később a fiatalok egy kilométerrel odébb Pesten rendezkednek be; a szülőket 1944 júniusa után már nem láthatják viszont; a férfi munkaszolgálatban veszti életét (CENTROPA, Rosa Rosenstein). A deportálásoktól végül mentesült budapestiekre állampolgárként és menekültként a nyilas uralom és a közeledő orosz front időszakában leselkedtek veszélyek. Az internáltakat a KEOKH cselekvőképessége maradékával augusztusban elengedte (Moser), így betagozódhattak a városi közegbe, ahol akár ők is „védetté” válhattak. Moserék a svéd védelem alatt is többször csak hajszál híján szabadulnak az utcai SS és nyilas erőszak szorításából. A Szombathelyről Bécsbe elszármazott Geiringer házaspár (Geiringer Zsigmond, korábban ismert magyar ügyvéd) 1941-ben a megszállást egy kórházban megbújva vészeli át; első férje rokonaihoz Zágrábra menekült lányuk a háború után ahhoz, az ugyancsak volt szombathelyi, majd Bécsből Pestre menekült férfihoz megy másodjára feleségül, akit ott a Dunába lóttak, de ki tudták menteni a vízből, és megérhette a nyilas-uralom végét (CENTROPA, Susi Bergstein). A pesti-burgenlandi gyökerű, Bécs közelében élt Bischitz család kálváriáját így foglalhatjuk össze: miután a férfit behívták munkaszolgálatra, a fiú bujkált, az asszony a harcok után 1945-ben félholtan Dachauból kerül vissza, ahová a nyugati határ menti „védősánc” építésről az orosz front közeledtével gyalogmenetben kihajtották (CENTROPA, Heinz Bischitz).

*

Az 1933-as és az 1938-as menekültek között találunk jó néhány író, színházi alkotószemélyiséget vagy más értelmiségit. Egy részüket Geoffroy életrajzi adataikat részletezve felsorolja, másokat elszórt források nyomán azonosíthatunk be. A személyek viszonylagos ismertségénél fogva ez a kör nagyjában tehát átlátható, ám gyakran éppen Magyarországon töltött éveik maradnak homályban. Budapest már csak háborús elszigetelődése okán sem tartozhatott a német vagy osztrák irodalmi-szellemi emigráció számottevő központjai közé, noha annak nem csupa jelentéktelen szereplőt látta „vendégül”. Egyébiránt mindegyikük más és más „eset”, helyi közösségük nem alakult ki. Két elkülöníthető – német és osztrák – csoportra végképp nem telhetett volna belőlük. Jobbára belesimulnak a menekült-hétköznapiokba, és a későbbiekben sem igen törekednek arra, hogy ez időszakot felidézzék. Budapesti élethelyzetük kései megismerése még megannyi, egyénre szabott kutatási feladatot jelöl ki.

Paul Barnay, nagynevű színházigazgató, rendező (Raimund-Theater) 1939-ben érkezhetett. Korábban mint vendégrendező járt Pesten. Menekült korában állítólag lektorként dolgozott a Palladis Kiadónak. Később a Leo Black-Intézet kérésére írt, bár épp a budapesti évek alatt elakadt ön-életrajzában („Mein Leben”, kézirat) idézi fel az OMIKE-Művészakció egy operaestjének boldog-szomorú élményét a nyilvános színpadtól eltiltott, idős és beteg művészekkel. A fiatalabbak természetesen munkaszolgálaton voltak. 1944 őszén az elég idős Barnayt is kivezényelték sáncépítésre, utóbb „Az SS bohóca” címmel ezt a tapasztalatot is megörökítette („Narr der SS”, egyfelvonásos, kézirat a bécsi Nemzeti Könyvtárban).

Ernst Schönwiese induló költő, irodalmár vélhetőleg zsidó házastársa és félzsidó kislánya miatt (is) menekült. Hasonló helyzetben Hans Moser színművész mint érinthetetlen híresség csak bújtatta a feleségét Pesten, míg meg nem szerezte számára a „tiszteletbeli árja nő” címet. Schönwiese, úgy tudni, egy „semleges” külföldi hírügynökség pesti tudósítója volt, önszáműzetésében nem publikált, nyilvánosan nem lépett fel.

Különös eset Theodor Hoch, akit teljesebb nevéről (Hoch-Turcsán) magyarként, félmagyarként azonosíthatunk. Hasonnevű pesti születésű apja friss családkutatás nyomán „cs.-k.” tengerésztisztként vált azonosítha-

tóvá. Sejthetően Bécsben nevelkedett, 1934-ben Grazban már kötete jelent meg, saját közlése szerint viszont előtte Pesten ismerkedett a könyvkereskedő szakmával. Hogy pontosan miért kellett eljönnie, csak a grazi kiadó-pártfogójának levélhagyatékából derül ki, melyből a 2003-ban kiadott Leopold Andrian-levelezéskötet közöl. A kiadó Filip Schmidt-Dengler és a bécsi előmodern író-költő nemzedékből való Andrian körül ugyanis nyíltan Hitler-ellenes monarchista-konzervatív személyiségek csoportosultak, akik közé a fiatal költő Hoch is odatartozott. Pesten végül a Lauffer-féle antikvárium kereteiben működött, lehetőséget teremtve két új, művészi kivitelű (jó kritikát kapott, utóbb elfelejtett) kötetének, valamint (gyengébb) Ady-fordításainak kiadására (1942/43; mindhárom könyv, valódi ritkaságként, tehát Budapesten jelent meg). A háború után ő is visszatért Bécsbe. Lírája befelé fordul, míves költészetet testesít meg.

Átmenő vendég volt a Pozsony-közeli születésű, de Németországban nevelkedett Hermann Adler, aki 1933 után a Baltikum irányába menekült. Amikor az üldöztetés itt utolérte, 1943-ban Budapest felé vette útját, Varsóban részt vett a gettó-felkelésben, mielőtt úticéljáig eljutott. Wilnói „Halál-dalaiból” (Gesänge aus der Stadt des Todes) a Segélyező és Mentőbizottság készített illegális kiadványt – adott címzettek informálására. Adler a Kasztner-vonattal jutott ki – ismert kitérőkkel – Svájcba.

Az osztrák-morva vidékről elszármazott, Budapesten indult jeles természettudós (botanika, talajtan) és gondolkodó Raoul Francé müncheni, salzburgi, dubrovnikai állomásai után 1943-ban betegen Pestre jött vissza „meghalni”. Utolsó idejét a Pester Lloyd lapjain követhetjük nyomon. A nagy hagyományú pesti német lap – ideológiai áthangolásáig – Keresztury Dezső tárcaszerkesztő révén még maga köré gyűjtött néhány író-emigránst, köztük az anarchista aktivizmusáról ismert, exdadaista Franz Jungot, aki Budapesten szintén nem írásainak élt, hanem a svájci mentőakciókat segítette, s itt töltött éveiről csak később emlékezett meg.

*

Hogy mi mindent éltek meg 1944 végén a magyar főváros túlélő író-költő vendégei, arról összességében egyelőre keveset tudunk. Arra nézve, hogy osztrák túlélők összesen mennyien lehettek Moser becslése nyilván mérvadó. Eszerint a „zsidó” háttérű veszteség, ami az arányokat egye-

temlegesen is meghatározza, körülbelül azonos a helyi zsidóságával: a létszámnak mintegy a fele. A teljes időszak összvesztesége ugyanakkor a 41-es és 44-es vidéki deportálásokról kifolyólag ennél jóval nagyobb. Moser azt mondja: a becslült 4,5 ezerből talán 740-en kerültek haza, korábban mintegy 500-an kijutottak Amerikába vagy Palesztinába, a többiek áldozatul estek a nem várt, szerencsétlen körülményeknek.

Komáromi Sándor

Szlovákiai intézménynevek magyarul

Misad Katalin: A szlovákiai intézmények magyar nevének standardizálásáról = Fórum, XIV. évf., 2012. 2. sz. 51-67. p.

A magyar nyelv államnyelvként és kisebbségi nyelvként való használata közötti eltérés a helyzeti különbségből adódik: míg államnyelvként minden kommunikációs fórumon jelen van, addig kisebbségi nyelvként csak korlátozottan használ(hat)ják a magyar beszélőközösségek.

A Trianon után létrehozott utódállamokban többféle változata alakult ki az egyetemes magyar nyelvi standardnak. Az egyes kisebbségi nyelvváltozatokban olyan formák jöttek létre, amelyeket vagy csak az egyik, vagy csak a másik országban ismernek és használnak – leggyakrabban a szóképletben, de grammatikai szinten (mondatszerkesztés, vonzathasználat, szórend stb.) s más területen (pl. szójelentés, tulajdonnév-használat) is jelentkeznek.

Nyelvpolitikai szempontból különösen érzékeny terület a nyelvhasználat: a személy- és földrajzi nevek, valamint az intézménynevek használata. A rendszerváltozás előtt az állam megkövetelte a többségi névmin táknak a kisebbségi nyelvbe való átültetését. A társadalom demokratikus átalakulása után az utódállamokban javultak a magyar nyelvhasználat feltételei, amelynek nemzetközi jogi garanciája A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája. A dokumentum ratifikálásával Szlovákiában jelentős engedményekre került sor a (személy-, földrajzi- és intézményi-) névhasználat területén. Sajnos a magyar lakosság – megfelelő nyelvi fel-

készültség hiányában – nem mindig tudja kiaknázni a törvény nyújtotta lehetőségeket: a hivatalos élet több évtizedes szlovák nyelvűsége következtében az adekvát szakszókincs, illetve névszókincs.

Tény, hogy általában egy nyelv kisebbségi helyzetben való használata magával hozza a nyelvhasználat az anyaországitól eltérő módosulását, de ez nem jelentheti a nyelvi modellálás során az egység elvét, mert *a magyar nyelv egyes állami változatai között az átjárhatóság éppen az egységesítést biztosítja.*

A nyelvi standardizálás és kodifikálás szükségessége Szlovákiában a kilencvenes években jelentkezett először: a magyar nem vált hivatalossá ugyan, de jogszabályok rögzítik a hivatalos érintkezésben való használatukat. A nyelvművelők körében a standardizálás tekintetében jelentős különbség van a nyelvművelők („egy magyar van csak”) és a nyelvtervezők (elfogadják a magyar nyelv anyaországitól eltérő használatát) felfogás között, noha az utóbbiak is felismerik a nyelvi szétfejlődés veszélyeit. A szlovákiai Gamma Nyelvi Iroda kulturális programja szerint a standardizálásnak és a kodifikálásnak a következő területekre kell kiterjednie: 1. Köznevek (jogi-, közigazgatási fogalmak, szakszókincs); 2. Tulajdonnevek (személy-, intézmény és földrajzi nevek); 3. Rövidítések (szlovák köznyelvi és tulajdonnévi rövidítések magyar megfelelői).

E munkálatok szükségessége elsősorban a szaknyelvek területén mutatkozik meg: a szakterminológia nyelvi különfejlődése korlátozná a magyar nyelv ún. állami változatai között átjárhatóságot, ezért *a kodifikálás során alapvetően a magyarországi terminológiához kell alkalmazkodni.*¹

A sajtó nyelvében éppen így érzékelhetők a nyelvi eltérések, mert a szlovákiai magyar elnevezések egyszerűen a szlovák név tükörfordításai. Például a szlovákiai magyarban a Legfelsőbb Ellenőrzési Hivatal a magyarországi Állami Számvevőszék; a szlovákiai magyarban a Monopóliumellenes Hivatal a magyarországi Gazdasági Versenyhivatal. Mivel ezek a regiszterek nagy hatással vannak az emberek tömegeire, a kodifikációnak a magyarországi nyelvváltozatban használt formát kell rögzítenie.

¹ A szétfejlődést a magyar tannyelvű iskolák tankönyvei sem képesek hatékonyan gátolni: tankönyvek államnyelvből készült fordítások.

Szlovákiában a magyar nyelv hivatalos használatának kiterjesztését egy megfelelő színvonalú és terjedelmű szlovák-magyar és magyar-szlovák szótár hiánya is gátolja.²

Mivel az utóbbi húsz évben Szlovákiában jelentősen átalakult az igazgatás és az oktatás intézményrendszere, újabb gyűjtőmunkákra van szükség. Ennek során a magyarországi intézménynevéadás mintáját követi a nyelvi iroda, mégis felmerült a kérdés: a nyelvtervezőknek *menyire kell tekintettel lennie a szlovákiai nyelvi hagyományokra* (pl. *városi/községi hivatal – a polgármesteri hivatal helyett, vagy polgári társulás a magyarországi egyesület helyett*).

A standardizálás során a legfőbb problémát a különböző szlovák *iskolatípusok* adekvát magyar nevének meghatározása okozza. A helyzet korábban meglehetősen kaotikus volt: egyrészt ugyanazoknak az iskola-típusoknak különböző magyar elnevezése létezett (*szakintézet – szakmunkásképző vagy szakmunkásképző iskola*), másrészt nem érvényesült a rokon képzési szinterek egységes használata, illetve a magyarországi elnevezések átvétele – ez utóbbi a magyar-magyar közoktatási kapcsolatok fejlesztése miatt is fontos lenne.

A tanulmány gyakorlati hasznosítását nagy mértékben elősegíti az abban közölt három szlovák-magyar szöveget a közintézményekről, az egyéb intézményekről (politikai pártok, kulturális intézmények stb.) és az egyes iskolatípusokról.

Cholnoky Győző

Carl Schmitt (1888-1985) jogfilozófiája és az antiszemitizmus

Egner, David: *Zur Stellung des Antisemitismus im Denken Carl Schmitts.*
= *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte.* 61. Jg. 2013. No. 3. 345-361. p.

Schmitt kultúrfilozófiai kezdetek után gyors iramban kibontakozó jogbölcselete katolikus beágyazottságú konzervatív eszmék mentén halad. Elkeseredett harcot vív a 20. század elején még uralkodó liberalizmus had-

² Ezt a hiányt a Gamma tematikus szöszedetek készítésével igyekszik pótolni.

állásai ellen. Rendkívül invenciózus kritikai gondolat kísérletei a sarkaikból igyekeznek kifordítani a tisztán európai-asszimiláns zsidó törekvéseknek tulajdonított liberális gondolkodást. A következtetései eközben azonban univerzális szélességben mozognak, és összefüggéseikből kiragadva alkalmas felhasználhatóak akár egymással homlokegyenest ellenkező ideológiák és politikai stratégiák (esetleg még önmagában a liberalizmus) számára is. Nem ritkán provokatív gondolkodásának fő paradoxona: a bomló és polgárháborús veszélyt felidéző weimari viszonyok, illetőleg a weimari alkotmány inkohereciájának szemhatárán a totális állam létjogosultságának elvi igazolása (a régi felkent uralkodói szuverenitás valamiféle „pótlásaként”) – annak olasz fasiszta, majd pedig német nemzetiszocialista formájában. Hazai viszonylatban tovább is ment: az élcsapat-pártba belépve aktív részt vállalt a tudományos élet 1933 utáni egyenirányúsításában, és 1935-ben igazolta a faji törvényeket. Maga Schmitt ezt vagy a zsidóság terhére szóló más megnyilatkozását, az antiszemitizmus vádját kivédendő, „zsidó-kriticista” álláspontnak nevezte. Az utókor számára jó ideig talány volt: Schmitt opportunistaként lépett-e gyakorlati együttműködésre a hatalommal (amire talán egyáltalában nem lett volna szüksége), vagy mindez nézetrendszerének legbelső lényegéből fakadt, mely ma még nem áll éles fényben előttünk. Az első változat szerzőnk szerint jó esetben talán csak szeplőként csúfítaná gondolkodói arculatát, utóbbi viszont (s ez lesz az igaz) útját állhatja végső kanonizációjának. Mindez attól függetlenül, hogy „különütasságát” épp náci oldalról ért kritikák végül 1936-ban félreállították. A választás lehetőségét az életmű, illetve a hagyaték teljesebb megismerése kínálja. Annyi bizonyos: 1991-ben közreadott naplói („Glossarium - Aufzeichnungen der Jahre 1947-1951”) tanúsága szerint voltak 1945 után is „zsidókritikus” gondolatai.

Az itt ismertetett tanulmány három szakaszban villant fel részleteket. Az érintett művek (későbbi magyar kiadási címükkel említve): Politikai teológia (1922); A politikai fogalma (1932); Legalitás és legitimitás (1932). Schmidt főművei magyarul csak az 1990-es évektől, de főképp az ezredforduló után jelentek meg. Ez áll a jelenségét tárgyaló hazai tanulmányanyagra is.

1. Schmitt A politikai fogalma c. művében a hitleri hatalomátvétel előestéjén minden politikai cselekvés hátterét a „barát” és „ellenség” el-

lentétpár talaján látja, természetesen nem a privát, hanem a nyilvános, közösségi dimenziót véve. Azt, hogy odagondolja-e a zsidókat a politikai ellenséghez, nem fejt ki, de elárulja magát, amikor a politikai részvétel kondícióit tárgyalja. E részvételre nézetei szerint, legalább sorsdöntő helyzetben, ui. csakis az érintett közösséghez „egzisztenciálisan” odatartozó elem illetékes és alkalmas. Ezt az egzisztenciális minőséget egy évvel később át is fordítja a népnemzeti kategóriára. Eszerint a politikai közösség a „népi” közeg (bár azt nem mondja, hogy „a saját vér”) talaján szerveződik, a „nép” a jogalkotás hiteles mércéje, különböző jövevények a legmeszebb menő azonosulás mellett is kívülállók maradnak, részvételi joguk kétséges. Schmitt itt sem mondja, hogy a zsidókra gondolna, de gyökeres közösségek körében élő „vendégekként” utal „szórványban élő”, talajtalan népekre. Későbbi naplójában pedig ott szerepel a kitétel: az egzisztenciálisan szerveződő politikai közösségre legveszélyesebb az asszimilált zsidó.

2. Schmitt már évtizeddel korábban Politikai teológiájában fejtegette: különböző népek, kultúrák más-más gondolkodásmód jegyében élnek, ami más-más politikai stílust, felépítményt eredményezhet, mégpedig általában vallási ősrökségük mintái szerint. Meggyőződése szerint a legalapvetőbb politikai fogalmak – szekularizált formában – éppenséggel teológiai fogalmaknak felelnek meg. Eszerint a politikai filozófia fogalmi készlete Európában akkor jár jó úton, ha képviseli a keresztény teológiai örökséget. Csakhogy például a német liberalizmus sajnálatosan beleakadt idegen rendszerek hálójába. Értendő ezen mindenekelőtt a „törvény”, illetve a „norma” fogalom zsidó részről történő propagálása – a zsidó teológia hagyományai szerint. Ezen a ponton dől el önmagában a „legalitás” és „legitimitás” viszonya. Schmitt a német politika számára követeli a magasabb rendű „legitimitás” jogérvényesítését. Ebben az összefüggésben a belső, koherens jellemzőkkel meghatározandó „demokráciát” a formális „parlamentarizmus” elé helyezi.

3. Schmitt későbbi vagy akár már sokkal korábbi munkáinak utalásai, felhangjai alapján egyelőre inkább csak sejteni lehet: a politikai legitimitás keresésében, kora uralkodó liberalizmusától való elfordulása során, a 20. századi diktatúrákat (akár a bolsevik hatalmat is) a bomlást megállító imperiális uralmak ígézetével üdvözölte. Ezzel nem volt egyedül a katolikus pályatársai között, akik kezdetben régi és új birodalmak

Isten tervében szereplő „küldetését” igyekeztek ráruházni a Harmadik Birodalomra is, vagy már korábban spekuláltak valami hasonlóra („Reichstheologie”). Schmitt antiszemitizmusa ilyen értelemben semmiképp sem lehet azonos a náci faj antiszemitizmusával, hanem egyfajta „meta-politikai” antiszemitizmust testesít meg. Más kérdés: egy nagyformátumú gondolkodó hogyhogy ennyire félreismeri a korlátlan teljhatalom eszméken átgázoló, aljas természetét?

Komáromi Sándor

Biztonsági közösség a Balkánon? A volt jugoszláv államok külpolitikája

Keil, Soeren & Stahl, Bernhard: A Security Community in the Balkans? The Foreign Policies of the Post-Yugoslav States = Südosteuropa Mitteilungen, 53, 2013, No. 02, 14-25. pp.

A volt jugoszláv államok külpolitikája alapvetően megváltozott az elmúlt 15 évben. A cikk szerzői amellet érvelnek, hogy egyfajta biztonsági közösség van kialakulóban a korábbi Jugoszlávia területén, aminek köszönhetően súlyosabb konfliktusok kirobbanása a volt jugoszláv államok között nemcsak valószínűtlenné, hanem csaknem lehetetlenné válik. A folyamat még korántsem fejeződött be: a változást részben a belső demokratizálódás, részben az Európai Unió befolyása motiválja. A cikk első felében a biztonsági közösségek létrejöttéről szóló elméleti irodalmat tekintik át a szerzők, majd ezt a módszertani keretet alkalmazzák a volt Jugoszlávia államainak megvizsgálásához. Tanulmányukat azzal zárják, hogy továbbra is meg kell figyelni ezen államok külpolitikáját, hogy a hosszú távú fejleményeket értékelni lehessen.

A Balkánon – Horvátország EU-csatlakozása után – lassulni látszik az európai uniós integrációs folyamat. Ráadásul az eddigi bővítések sem tudták sem a demokratizálódási folyamatot elmélyíteni, sem a lappangó külpolitikai konfliktusokat elcsitítani. Jelenleg is aktuális tehát a kérdés, hogy hogyan lehet a békét és a demokráciát megteremteni és biztosítani ebben a nem túl stabil régióban.

A Karl Deutschtól származó definíció szerint a biztonsági közösség nem más, mint egy „szuverén államokból álló, transznacionális térség, ahol a nemzetek egymástól kölcsönösen függve törekednek a békés változásra”. Ehhez a folyamathoz változásra van szükség a környezetben, valamint a társadalmi valóság újraértelmezésére. Mindez a szociális tanulás újfajta formáihoz vezet, így az együttműködés és a nemzetközi szervezetek szerepének felértékelődéséhez is. A bizalom a kooperációból és az elkötelezettségből fakad, és új kapcsolat alakul ki, amely a kollektív identitáson és a kölcsönös identifikáción alapul. A kérdés az, hogy milyen mértékben érzékelhető jelenleg egy ilyen biztonsági közösség formálódása a volt Jugoszlávia területén.

Ahhoz, hogy ez megszülethessen, egymás felé kell közelíteni az egyes országok külpolitikáját. Bár az unió húzóereje révén az uniós tagországok számos tömörülést alkottak már, még ezen csoportokon belül is komoly ellentétek feszülnek egymásnak. Azonos méretű és geopolitikai helyzetű országok sem viselkednek azonos módon, tehát feltételezhető, hogy a közös jugoszláv múlt sem okvetlenül eredményez hasonló külpolitikát az utódállamokban. Fennállása idején Jugoszlávia eredményes külpolitikát folytatott a szocialista blokkon belül, és állampolgárai élvezték is ennek gyümölcseit. Felbomlása után azonban az utódállamok nem ugyanabba a külpolitikai irányba indultak el, más és más stratégiát alkalmaztak a jugoszláv örökséggel szemben. Jugoszlávia széthullásának módja és az azt követő erőszak is befolyásolhatta a függetlenné vált államok hozzáállását.

Habár a biztonsági közösség létrejöttében külső fenyegetés is szerepet játszhat, a szövetséggel ellentétben elsősorban csak a keretein belül lévő biztonsági helyzetet kezeli. A kölcsönös bizalom nem szünteti ugyan meg a konfliktusokat, de az erőszak és a háború már nem lehet a külpolitika eszköze. Az ASEAN esetében egyfajta fegyverszünetet kötöttek: a szomszédos országok megegyeztek, hogy nem avatkoznak bele egymás ügyeibe. Ugyanilyen tendenciák a volt jugoszláv területen is megfigyelhetők, de csak némi megszorítással: miközben széles körű konfliktus kirobbanása egyre kevésbé valószínű az utódállamok között, helyi konfliktusok még mindig szép számmal akadnak. Észak-Koszovó továbbra is senki földje, amely nem tartozik sem koszovói, sem szerb

irányítás alá. Bosznia-Hercegovinát a bosnyákok, a szerbek és a horvátok között húzódnó, „befagyasztott” etnikai ellentétek sújtják: mindegyik fél úgy érzi, hogy igazságtalanság érte. Macedóniában a macedónok és az albánok erőszakos összecsapásai adnak okot aggodalomra. Mivel korai lenne teljesen kizárni a nagyobb volumenű erőszak fellángolásának lehetőségét a régióban, így még nem beszélhetünk kiforrott biztonsági közösségről.

A biztonsági közösség irányába tett első lépés a nemzetközi környezet megváltozása. Ez a volt Jugoszlávia országaiban megtörtént, hiszen az elmúlt években mindenütt lezajlott a demokratizálódás és a demokratikus kormányzás alapelveinek elfogadása. A térség legnagyobb és legbefolyásosabb államainak, Szerbiának és Horvátországnak a demokratizálódásával jelentős elmozdulás következett be a régióban, és ez kihatott a külpolitikai konvergenciára is. A demokratikus béke elmélete szerint demokratikus államok nem viselnek hadat egymás ellen, hanem igyekeznek párbeszéd és kompromisszumok útján megoldani a konfliktusokat. Erre jó példa volt a 2008-as válság kezelése, amikor Koszovó kikiáltotta a függetlenségét. Ugyan a nemzetközi szereplők és katonai egységek jelenléte is hozzájárulhatott ahhoz, hogy nem tört ki újabb háború, ez önmagában azonban még nem lett volna garancia a békére.

A volt jugoszláv államok demokratizálódása kéz a kézben járt az Unió erős elköteleződésével a régió mellett, illetve a dél-kelet-európai NATO-bővítéssel. Ennek köszönhetően ezek az államok szorosabban integrálódtak a nemzetközi biztonsági struktúrába és a regionális gazdasági és politikai rendszerbe, ami által megerősödött a gazdasági és a politikai együttműködés. Mivel az Unióhoz való csatlakozás a legtöbb térségbeli kormány első számú prioritása lett, ez kihatott a külpolitikájukra és politikai döntéseikre is. Az EU megköveteli, hogy tagjai fogadják el a nemzetközi jog rendelkezéseit és a békés konfliktusrendezést. Támogatja a jószomszédi viszony ápolását, a regionális kooperációt és megbékélést a stabilizációs és társulási folyamat kulcsfontosságú elemeivé teszi. Mindez jelentősen csökkentette az államok közötti háborúk és az államokon belüli erőszak valószínűségét. Ugyanakkor továbbra is számottevő különbségek figyelhetők meg a volt jugoszláv államok külpolitikájában például a NATO-csatlakozás terén.

A nemzetközi környezet megváltozása és az európai integrációs folyamatokba való bekapcsolódás elindított egy szociális tanulási folyamatot is. Habár a szervezett bűnözés és a félkatonai szervezetek még mindig jelentős kockázatot képviselnek a regionális stabilitásra nézve, a politikai elit már elfogadott bizonyos normákat, például a konfliktusok békés megoldására való törekvést. A folyamat azonban nem zárult le: míg egyes felek között helyreállt a bizalom, más országok továbbra is ellenségesen viselkednek egymással szemben.

A biztonsági közösség létrehozása nem rövid távú folyamat. Komplex belső és külső fejlődés eredménye, és egyben a 90-es évek kudarcba fulladt fegyveres konfliktusainak egyenes következménye. Mivel a Nagy-Szerbia, a Nagy-Horvátország és a Nagy-Albánia megalakítására vonatkozó tervek kútba estek, fontosabbá vált a hosszú távú térségi együttműködés. Ennek a közösségnek a létrejötte nemcsak azért kívánatos, mert jobb a békés konfliktusmegoldás, mint a háború, hanem mert a nemzetközi szereplők is aktívan ezt támogatják. A volt jugoszláv államok egyik legfőbb jellemzője az, hogy össze vannak kötve egymással: mindenki figyel mindenkit. Ezért is van akkora szükség az európai elkötelezettségre a régió iránt. Az Európai Unió kihátrálása akár a bizonytalanság és az erőszak visszatérését is eredményezhetné, mivel a politikai elitnek már nem kellene elszámolnia tetteivel, és elvesztené lelkesedését a reformok iránt. Ezáltal pedig veszélybe kerülne a kialakulófélben lévő biztonsági közösség is.

Pethő-Szirmai Judit

Görögország 2012-ben: két előrehozott parlamenti választás és az államadósság-válság kezelése

Auernheimer, Gustav: Griechenland. Zwei Wahlen im Zeichen der Krise - Ergebnisse, Hintergründe und Folgen. = Südosteuropa. 60. Jg. 2012. No. 3. 303-320. p.

A konzervatív Új Demokrácia párt és a Pánhellén Szocialista Mozgalom (PASZOK) már megszokott politikai váltógazdálkodása során, a 2009 végén kormányra került J. Papandreu vezette szocialistáknak kel-

lett szembesülniük a régóta kísértő görög államadósság-válság kritikus elhatalmasodásával, melynek eredményes kezelése az ország lehetőségeit végképp meghaladta. Az Európai Bizottság adatai szerint 15,4 %-ra nőtt a GDP-arányos államháztartási hiány, ami egyenlő az államadósság 126,8 százalékával. A görög államadósságot a nagy nemzetközi hitelminősítő intézetek hamarosan le is minősítették. A fenyegető államcsőd elhárítása érdekében nehéz tárgyalások és egyeztetések során zöld utat nyert az EU és a Nemzetközi Valutaalap pénzügyi mentőcsomag-terve 110 milliárd eurós nagyságrendben (2011). A hitelezők az államadósság-válság hosszabb távon kielégítő megoldása érdekében szigorú államháztartási konszolidációs programot szabtak feltételül, a régóta halogatott szerkezeti reformok elindítását és végigvitelét 2014-ig. A reformok főbb tételei: a kiterjedt feketegazdaság kifehérítése, a burjánzó korrupció leküzdése, a különböző szektorokat behálózó állami tulajdonrész szűkítése, és legfőképp a kiadási megszorítások foganatosítása a közzférában, illetve az államigazgatásban. A társadalmi elégedetlenség és a politika iránti bizalomvesztés jegyében már jó ideje menetrendszerűen folytatódó tömegtiltakozások újabb hulláma azonban félresöpörte a kormányt, amely kénytelen volt átadnia a helyét egy ügyvezető átmeneti kormánynak (miniszterelnök: L. Papadimosz), hogy az a következő évre kiírandó előrehozott választásokat előkészíthesse.

*

A 2012. május 6-i előrehozott választásokkal valóságos földcsuszamlás következett be: jelentősen visszaszorult a két nagy, egyensúlyképes váltópárt, és az általuk hagyott űrt különböző periférikus vagy újként jelentkező jobb- és baloldali szélsőségek töltötték ki. A jobboldalon, ha csak 7%-on is, de megjelent az előzőleg parlamenten kívüli, eléggé rosvott múltú, bevándorló ellenes és neonácinak mondott Arany Hajnal. A szétcsúszó, heterogén képlet kifejezésre juttatta a választók elégedetlenségét a politika addigi válságkezelésével. Fény derült a választók teljes dezorientáltságára is, amit a zavaros eredmény mellett a korábban 80% körüli választási részvétel megcsappanása (65%) jelzett. A diffúzió kifejezésre jutott már abban, hogy a bejutási küszöb (3%) alatt szereplő kis pártok között oszlott meg a szavazatok 19%-a. Az Új Demokrá-

cia a maga szerény 19%-ával, amit a még oly csekély különbség esetén is hozzájáró plusz 50 képviselői hely emelt feljebb, nyerni tudott. Ám a második helyen, 17%-kal, a radikális bal szövetség, a SZIRIZA futott be. A valós egyeztetésekre nézve kedvezőtlen talajon végül nem sikerült kormányt alakítania sem az Új Demokrácia pártnak (melynek az ellenzéki pozícióból, korábban éppen általa nem támogatott hitel-ügylet rep-rize (újabb 130 md. euro) szakadt a nyakába), sem – második lépésben – a SZIRIZÁ-nak, amely kész lett volna akár összeakasztani a tengelyt Brüsszellel és Berlinnel. Így új választások kiírására került sor.

Az új választások június 17-én – immár a szavazók egy józanabb, stabilizációt kívánó, noha továbbra is alacsony részvételével (62%) – „használhatóbb” eredményeket hoztak. A mezőny koncentráltabbá vált. Az Új Demokrácia valamivel biztosabb fölényt szerzett 29,7%-kal a szintén gyarapodó SZIRIZÁ-val (25,3%) szemben. A kisebb pártok most inkább a helyükre kerültek 10% alatti szereplésükkel. A PASZOK is tartósította leszakadását a maga 12,3%-ával. A választók a küszöb alatti erőket ezúttal csak 6% erejéig preferálták. A Szamaraszszal az élén az Új Demokráciának végül sikerült koalíciót kötnie a PASZOK-kal és a Demokratikus Baloldallal (DIMAR), bár ez elég törékenynek látszik a SZIRIZA erős és radikális ellenzékével szemben. Az összefogás súlyát a résztvevők a „nemzeti felelősség kormánya” szlogenjével próbálták jelezni. Ugyanakkor már az elvben felvállalt reformtételük revízióját tervezgették – a konszolidáció határidejének kitolásával kezdve.

*

A stabilitást egy ideje immáron nélkülöző kormányok kénytelen-kelletlen a „Szküllá és Kharübdisz” között navigálnak, más képpel: a „melyik ujjukat harapják?” kérdéssel állnak szemközt. Maga az államközösség is minden tőle telhető eszközt igyekszik bevetni a görög csőd bekövetkezése ellenében, amely akár az euróövezet felborulásával is fenyegethet, a struktúraváltást illető elvárásban azonban nem engedhet. Emiatt a tömeghangulat már az európai központok ellen fordul. Az adott körülmények között mindkét fél az apró lépések rendkívüli türelmet és körültekintést igénylő metodikájára kényszerül, s csak fokozatos előbbre jutást remélhet az improduktív görögországi struktúrák, főképp a túldi-

menzionált, elkényelmesedett apparátus lebontásában és átalakításában, bizonyos „szerzett jogok”, parttalanná vált elvárások megnyirbálásában. Görög oldalról minden tekintetben történeti gyökerű nehézségekről van szó (kései modernizáció, félperifériális fejlődés, állami túlsúly, gyenge munkahatékonyság, régi adósságterhek). Leküzdésük felér a társadalom egész mentalitásának átformálásával. De magába kell néznie Brüsszelnak is: mi mindent engedett el Athénnek eleve az euró bevezetése során (2001) a pénzügyi kompatibilitással összefüggésben?

A felemás belső válságkezelés menetét illetően említést érdemelnek a két hagyományos nagypártra jellemző ineffektív, merev pártstruktúrák is, melyek elősegítik a bázistól elszakadó párthierarchiák öncélú politizálását, a parlamenti frakciók elidegenedését a pártvezetéstől.

A közlemény egyébként kevésbé rendszerezett eszmefuttatást formázó bevezetés a folyóiratszám tematikus blokkjához, amely hat önálló tanulmányban a görög válság különböző aspektusait járja körül.

Komáromi Sándor

KISEBBSÉGI IRODALOM

„Fohászodik vala, és igen sír vala...”

Sápy Szilvia: Tinódi Lantos Sebestyén, a literátus műveltségű énekmondó =Korunk, 3. folyam, 2010.6. sz. 70-87 p.

Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekeiben – annak ellenére, hogy ifjúkoráról oly keveset tudunk – a középkor kulturális örökségére épült káptalani iskolázottság lépten-nyomon felfedezhető.

Latin nyelvismeretéről árulkodnak versfőszövegei, Thuróczy és Bonfini leírásai alapján szerkesztett Zsigmond királyról szóló krónikája, műveiben számos Vergilius-i példára lehet ráismerni. Jázonról és Médeáról szerkesztett széphistóriájának alapja Giudo de Columna *Trójai históriája*, *Sokféle részögségről szóló énekébe* pedig beépítette a *Gesta romannorum* egyik elbeszélését.

Világias, énekmondó mivolta ellenére Tinódi költészetét átítatja a papi hivatáshoz köthető közlésmód. Vallásos hite minden művében megnyilatkozik. Az Istentől való elfordulást tekinti minden egyéni és nemzeti szerencsétlenség forrásának. Tinódi tevékenysége a reformáció elterjedésének idejére esett. Hogy ő vajon milyen felekezeti volt, az nemigen tudható. Részben azért, mert vallási kérdésekben Tinódi mértéktartó és óvatos volt, egyik irányban sem fejtett ki határozott álláspontot; részben pedig azért mert a reformáció kezdeti szakaszában nem is lehetett éles határvonalat megállapítani a pápa hívei és a reformáció követői között. A reformáció széles tömegeket megmozgatott a 16. században, és valamilyen formában mindenkit megérintett.

Tinódi a protestáns prédikátorokhoz képest mérsékelt gondolkodást képviselt, nem vitatkozott, dogmatikai kérdéseket nem feszegetett. Feltehetően nem kívánt elszakadni a katolikus egyháztól, inkább a belső

megújulás híve lehetett. Tinódi elsősorban a nemzeti egység megteremtésében látta a török elleni harc legfőbb zálogát.

Műveiben a középkori klerikus költészet elemeit is átörökítette. A 16. században a török pusztítás okát az Istentől elszakadt, erkölcsstelen életben látták. A törököt Isten ostorának tekintették, Tinódi is az isteni gondviselés közvetlen beavatkozását látja a győzelemben és a vereségben egyaránt. Ez az elképzelés már a tatárjárás időszakában is megfogalmazódott (*Planctus destructionis Regni Ungaricae per Tartaros, 1242*). A bosszúálló Isten képe a 16. századtól kezdve áthatja a protestáns énekszerzők költészetét is.

A históriás énekek szerkezetileg négy egységre tagolhatók: a bevezető formula megszólítja a hallgatóságot és bemutatja az ének tárgyát; a főrész részletesen és hitelesen kifejti, feltárja az eseményeket; az imádság rész könyörgésre, hálaadásra szólítja fel a hallgatókat; a záró szakasz rögzíti az énekszerzés helyét, idejét és a költő lelkiállapotát.

Ha a téma úgy kívánta, Tinódi a fő rész és az imádság közé siratóformulát is illesztett. Ez egyúttal műfajváltást eredményezett, és a históriás ének vitézi siratóvá változott. Itt fölvethető az a kérdés, hogy melyik műfaj lehetett az őstípus, hiszen a *Planctus* szerzője is alkalmazta a siratóformulát; nála azonban a sirató rész bibliai eredetű, míg Tinódi siratóformulái a 11. századi hősi énekek, a *chanson de geste*-ek lírai siratószakaszaira, gyászleírásaira emlékeztetnek. Előfordul azonban, hogy Tinódi a siratórész a főrészbe illeszti, ezáltal a két egység jobban szervesül (*Erdéli história; Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből*). Mindez rokonságot mutat a 17. századi halotti búcsúztatók szerkezetével, ahol a búcsúformula helye a temetési szertartás folyamatának megfelelő, elhelyezkedése tehát rítusszerű. Az egésznek olyan hatása van, mintha az elbeszélte történet egy istentisztelet része lenne. Vajon miért váltak az imádságszakaszok az elbeszélő költemények lényeges alkotóelemeivé?

Feltehetően azért alkalmazták az énekmondók ezeket, mert azt a megvetést akarták ellensúlyozni, amellyel az egyház sújtotta azokat, akik a históriákat, illetve az énekmondó jocularokat hallgatták. Arra törekedtek, hogy hitelessé tegyék költészetüket.

Elképzelhető azonban az is, hogy az imádságszakasz annak a belső folyamatnak az alkotóeleme, amely a középkori temetési szertartás litur-

giai hagyományaira vezethető vissza. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, ha Tinódi műveit párhuzamba állítjuk az 1192–95 között lejegyzett magyar nyelvű Halotti beszéddel. A szerkezeti hasonlóság szembetűnő.

A tanulmány a továbbiakban a középkori temetési szertartás mozanatait, a Halotti beszéd szerkezeti és retorikai elemeinek valamint Tinódi históriás énekeinek párhuzamait elemzi. Bőséges példával alátámasztva, mellékletekkel szemléltetve kiválóan érzékelteti a literátus (világi írástudó), valamint a klerikus (egyházi rendhez tartozó) műveltség és hagyomány elemeinek egymásra hatását Tinódi Lantos Sebestyén életművében.

Cholnoky Olga

KISEBBSÉGI POLITIKA

Az irodalmi ügynöki tevékenység aktuális trendjei, az ügynöki szerepek és a publikálás nehézségei Romániában

Culea, Mihaela: Current Trends in Literary Agenting, the Roles of Literary Agents and the Hardships of Getting Published in Contemporary Romania = Südosteuropa, 61, 2013, No.1, 25-51. pp.

Számos nyugat-európai országban létezik egy alapvető és sikeres háromszög a könyvkiadási folyamatban: a szerzők, az ügynökök és a kiadók egymással együttműködve igyekeznek elérni céljukat, azaz a kultúrtermék értékesítését. A jelen cikk áttekinti az irodalmi ügynöki szakma történetét, az ügynökök által jelenleg végzett feladatokat, illetve jelentőségüket Angliában és az Egyesült Államokban. A szerző tárgyalja az irodalmi ügynöki tevékenység jelenlegi állását Romániában, ahol az írók gyakran kénytelenek egy személyben ügynökként, szerkesztőként, korrektorként, értékesítőként és terjesztőként is fellépni. A cikk rámutat a marketing és a szociokulturális gyakorlatok kapcsolatára. Az új gazdasági és kulturális valóság rávilágított a mediátor kritikus szerepére, aki összekötő kapocsként szolgál a művészetek és a kereskedelem világa között.

A román médiában sok szó esik mostanában a kultúratermelés és fogyasztás nehéz helyzetéről és annak – különösen a fiatal generációkra gyakorolt – hatásáról. Számos kezdeményezés létezik ugyanakkor, amely a kulturális fejlesztést célozza: televíziós és rádióműsorok, könyv vásárok és kultúrblogok népszerűsítik az olvasást és mindenféle kulturális tevékenységet. A román irodalmat neves külföldi kiadók is nagyra tartják. Nyugat-Európában a legismertebb kortárs román írók közé tar-

tozik Norman Manea, Mircea Cărtărescu, Gabriela Adameșteanu, Dan Lungu, Dumitru Tepeneag és Filip Florian.

A kommunizmus bukása után a kultúratermelés drámai változáson ment keresztül Romániában a technológiát, a pénzügyi vonatkozásokat és a szellemiséget illetően. A kommunizmus alatt számos tényező hátráltatta a szerkesztési folyamatot: az ideológiai cenzúra, a központi párt mennyiségi korlátozásai, a műszaki nehézségek és a kiadók alacsony száma. Pozitívum volt azonban, hogy a kiadók szakképzett szerkesztőket és korrektorokat alkalmaztak, ami jelenleg sajnálatos módon nem része a kiadói gyakorlatnak. Éppen ezért különösen nagy szükség lenne az irodalmi ügynökökre, akik átvehetnék ezeket a feladatköröket.

Másrészt viszont manapság sokkal könnyebb könyvet kiadni: nincs cenzúra, számos kiadó működik, nincs korrekktúrálás, és a digitális nyomtatásnak hála sokkal gyorsabb a kiadás. Sajnos emiatt nagyon sok alacsony színvonalú kiadvány árasztja el a piacot. Ráadásul a kiadók azokat a szerzőket részesítik előnyben, akik saját költségeikre ki tudják adni a könyvüket, tehát bárki publikálhat, ha van elég pénze. Habár a színvonalas művészeti produktumok nem haszonszerzés céljából készülnek, a napi megélhetéshez mégiscsak szükséges lenne az irodalmi művek javadalmazása. Romániában azonban szinte lehetetlen könyvek eladásából megélni. Az elmúlt húsz évben a szerzők nem élvezhették azokat a szociális mechanizmusokat, amelyek védték, támogatták és eladták volna a kultúrtermékeiket, így aztán a szerzőkre úgy tekintenek, mintha stratégiai befektetők lennének a nemzeti kultúrában.

Irodalmi ügynökök már a 18. század óta tevékenykednek a világban, különösen Nyugat-Európában. Az 1880-as években robbanásszerűen bővült a kiadói szektor, ami megalapozta az ügynöki szakma létjogosultságát. Az ügynökök tárgyaltak a szerződésekről, és tanácsokat adtak a kézirat átdolgozásával és az írói tiszteletdíjjal kapcsolatban. Megszervezték a szerzők író-olvasó találkozóit, és a 19. század végén már adták-vették is a szerzői jogokat. Később kereskedelmi, jogi és kommunikációs feladatokat is elláttak.

Nem mindenkiből válhat azonban irodalmi ügynök. Ahhoz, hogy valaki jó érzékkel ki tudja választani a minőségi írásokat és útmutatással szolgáljon a kézirat átdolgozásához, bizonyos szakképzettséggel

rendelkezni kell: lehetnek irodalomkritikusok, fordítók, bölcseészek, filológusok vagy szerkesztők. Emellett járatosnak kell lenniük a jogi, kereskedelmi és pénzügyi kérdésekben is. Manapság egy jó ügynök számos tevékenységet végez: növeli a szerző ismertségét, biztosítja a szerző anyagi biztonságát, hatékonyan kommunikál a szerkesztővel és a szerzővel, egyengeti a szerző szakmai karrierjét. Az ügynökök két fajtáját különböztetjük meg: vannak belföldi ügynökök és alügynökök. A belföldi ügynök a szerző hazájában értékesíti a szerzői jogokat, míg a harmadik országban tevékenykedő alügynök a kapcsolódó jogokat képviseli (pl. a fordítási jogokat). Az is egyre gyakoribb, hogy a szerző saját maga ügynöke, és személyesen ő végzi az összes fent említett tevékenységet.

A kortárs amerikai piacon különösen sok mű fellelhető azzal kapcsolatban, hogy hogyan adjuk ki saját könyvünket, hogyan váljunk önmagunk irodalmi ügynökévé és így tovább. Az amerikai helyzet sajátossága, hogy noha több ezer irodalmi ügynökség van a piacon, nehéz hozzájuk közel kerülni, és a szerzőnek még azt is meg kell tanulnia, hogy hogyan férközzön a közelükbe. A kiadókhöz viszont csak ügynökökön keresztül lehet eljutni. Angliában annyiban hasonló a helyzet, hogy minden profi írónak van irodalmi ügynöke, és számos kiadó – takarékosági okokból – nem is fogad el kéziratot ügynökkel nem rendelkező szerzőtől.

Romániában van néhány jelentős nehézség e téren. Először is a nagy kiadók nem publikálják kezdő írók műveit. Másodszor, azoknak a szerzőknek, akiknek befogadták a kéziratát, fizetniük kell a szolgáltatásért. Harmadszor, azok, akiknek nincs elég pénzük a romániai kiadáshoz, szerencsét próbálhatnak külföldön, de így nemcsak a fordítás, hanem az ottani ügynök költségét is nekik kell állni. A nem túl tehető szerzők pénz híján nem tudnak szerződést kötni irodalmi ügynökségekkel, így nem jutnak be a nagy kiadókhöz. Ráadásul nem is szilárdult még meg az irodalmi ügynökségek intézménye, így a román szerzők gyakran kénytelenek ügynök segítsége nélkül bejutni a román kiadókhöz. Ennek több oka is lehet. Egyrészt a román irodalmi piacot nem nagyon érdeklik a román írók. Másrészt azok, akikből ügynök lehetne, úgy gondolják, hogy ez a szakma nem kifizető és nem elég sikeres. Mivel kevés ügynökség képviseli az érdekeiket, a román szerzők nehezen tudnak külföldi kiadóknál bármit is megjelentetni.

Reménykeltő azonban, hogy noha ez a foglalkozás még gyerekcipőben jár Romániában, évről évre több szerződés születik ügynökök és szerzők között. Az irodalmi piacnak szüksége lenne olyan szakemberekre, akik megvédik a szerzők érdekeit és jogait. Maguk a román kiadók is segíthetnék a szerzőket azáltal, hogy felveszik a kapcsolatot külföldi kiadókkal, és esetleg ottani jutalék fejében csökkenthetnék saját kiadási költségeiket a szerzők felé. Az állami kultúrintézmények bevezethetnének olyan programokat és tevékenységeket, amelyekkel segítenék a szerzőket a kiadókkal való kapcsolattartásban. Rendkívül lényeges lenne, hogy a regionális és nemzeti kultúrintézmények egy olyan alapot hozzanak létre és működtessenek a tehetséges írók támogatására, amelyre támaszkodva kiadhatnák műveiket Romániában és külföldön. A szerzők anyagi nehézségeit enyhítendő emelni lehetne továbbá a szerzői jogdíjak nagyságát, különböző támogatásokat és juttatásokat lehetne adni a tehetségeknek, és ösztönözni lehetne az ügynököket, hogy a román piac kisebb volumenére való tekintettel alacsonyabb jutalékot kérjenek, mint Nyugat-Európában. Mindezek segítségével kialakulhatnának a ma még hiányzó kapcsolatok az irodalom előállítói és értékesítői között.

Pethő-Szirmai Judit

KISEBBSÉGI JOG

Emberi jogok az osztrák felvilágosodásban.

Wolff, Martini és Windischgrätz

Cerman, Ivo: Lidská práva v rakouském osvícenství. = Český časopis historický. 111. r. 2013. 2. no. 300-333. p.

A tanulmány szerzője a Karl Anton Martini elméletében felbukkanó emberi jogok eredetét igyekszik feltárni, amelyet Christian Wolffnak a természetes jogokra vonatkozó teóriája előz meg. A tanulmány megpróbálja rekonstruálni Martini elméletét, és megítélni az egyes jogok között adódott konfliktusokat, végül bemutatja, hogyan oldotta meg az említett konfliktusokat Windischgrätz.

Az osztrák természetes jogban az általános emberi jogok fogalma a 18. század hetvenes éveiben vált elterjedtté, miután Wolff elkezdte alkalmazni az emberi jogok módszerét.

Martini Wolff filozófiájából indult ki, amelyben az általános emberi jogokat az általános emberi kötelezettségekből eredezteti ugyanis az emberi jogokat eredetileg a kötelelességek elvégzéséhez szükséges tulajdonságoknak tekintették. Az ember vitathatatlan jogai (suum) közé az egészséges lélekhez és testhez, valamint a jó hírnévhez való jog tartozott. Wolff arra a következtetésre jutott, hogy az általános emberi jogok közé a természetes szabadsághoz és egyenlőséghez való jog védelme, az egészséges test és lélek megőrzésének joga, a biztonságra, az önvédelemre, a háborúra, a békére és a szükséges dolgokra való jogok tartoznak. Ezen jogok tökéletesek és elvitathatatlanok. Átlépve az állampolgári helyzetbe az említett jogok céljai megmaradnak, de védelmük biztosítását az állam veszi át. Wolff az Istennel, az embernek önmagával és más emberekkel szembeni általános kötelezettségeiből további jogokat és kötelezettségeket vezet le, például a vallási szabadságra való jogot. Az

állampolgári jogban már a saját tulajdonra való jog is kialakul, amely a természetes jogban gyökerezik. Wolff bevezette a jogok hierarchiáját is, tökéletes (abszolút) és nem tökéletes (feltételes) jogokat különböztetett meg, amelynek segítségével a különböző személyek, állampolgárok és az állam jogai között fennálló konfliktust hivatott megoldani.

Karl Anton Martini osztrák ügyvéd erre a filozófiára alapozta elméletét, amelyet már a Monarchia egyetemének jogi kurzusain is oktattak, ugyanis hivatalos érvényességgel bírt. Martini a saját *suum* védelmére vonatkozó jogokat és kötelezettségeket is megállapította, azaz a test és a lélek épségének megőrzésére irányuló jogot és a jó hírnévhez való jogot. Ebből további, az élet megőrzésére irányuló természetes jogok származnak, pl. a szükséges dolgokhoz, a biztonsághoz való jog és önmagunk erővel történő megvédésére irányuló jog. Ezen jogok abszolútak. Az ember természetes állapotából következik a szabadsághoz való joga, amely azonban állampolgárként csorbát szenved és az eredeti szabadságból a lelkiismereti szabadság marad, amelyből ered a vallásszabadság joga. Az önvédelemre irányuló jogot – néhány kivételes helyzettől eltekintve – Martini az államra ruházza át, ezáltal megfosztja az egyént azon jogától, hogy erőszakot követhessen el másokkal szemben. Az állam keretein belül az állampolgárok saját tulajdonra való jogot is szereznek.

Az állampolgárok jogai és kötelezettségei között felmerülő konfliktusok esetén Martini a kötelezettségeket részesíti előnyben és a döntés jogát az uralkodó kezébe helyezi, akinek ítélete megfellebbezhetetlen. Az állampolgár nem lázadhat fel, állampolgári kötelezettségeit teljesítenie kell. Martini a jogok kölcsönös konfliktusai esetén a tökéletes, abszolút jogokat részesíti előnyben.

Windischgrätz herceg a jogok közötti égető kérdésekre, valamint a jogok és kötelezettségek közötti konfliktusok megoldására dolgozta ki elméletét. Egyértelműen megszabta az uralkodóval szemben alkalmazható állampolgári szabadság határait. Az abszolút és a feltételes jogok megállapítása esetében az elsődleges negatív princípiumot alkalmazta, azaz az ember nem avatkozhat bele a másik ember jogának gyakorlásába. A természetes jog negatív kötelezettségeket helyez az emberek vállára és ez az elv érvényesül az állampolgári helyzetben is, amely csupán önvédelmi helyzetben válhat érvénytelenné. Az állam aktív kötelezettsé-

ge az állampolgárral szemben az állampolgár szabadságának, biztonságának és tulajdonának védelme annak érdekében, hogy az saját erejéből boldogulhasson.

Ebből származik az ember három veleszületett, elvitathatatlan jogának elmélete: törekedni a boldogulásra és megtenni mindent a szenvedés elkerülése érdekében, valamint jog mindarra, amit az ember elérhet, amennyiben ezzel nem veszélyezteti mások jogait.

Windischgrätz elméletében az állam és a társadalom elválasztásának elképzelése áll. Elismeri, hogy az emberek a társadalom részei és ennek következtében természetes jogaik csorbát szenvednek, ugyanakkor nem ismeri el, hogy ezáltal az államnak kell alávetniük magukat. Az állam feladata csupán az, hogy az állampolgár egyéni erőfeszítéseinek eszközeit megvédje és eltávolítsa az akadályokat a boldogulás útjából, de nem avatkozhat bele személyes ügyeibe. Windischgrätz elve tehát így hangzik: érvényesüljtek, de ne a mások kárára.

Császári Éva

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Föderalista kísértések: románok, magyarok és az autonómia problematikája a két világháború közötti időszakban

Citirigă, Daniel: *Tentații federaliste: români, maghiari și problema autonomiei Transilvaniei în perioada interbelică = Studii și Materiale de Istorie Contemporană*, 2012. 11. vol. 25-41. p.

Citirigă tanulmánya a két világháború közötti erdélyi román és magyar kulturális, valamint politikai elit Erdély politikai státusával kapcsolatos uralkodó véleményét és véleményének változását mutatja be. A tanulmány két fejezetből tevődik össze, amely fejezetek szervesen kapcsolódnak egymáshoz: Erdély autonómiája Gyulafehérvár és Bukarest között, illetve az autonómia magyar szemszögből.

A tanulmány kezdőgondolata: Erdélyről (*Erdely* – ékezet nélkül Citirigă tanulmányában) egy alexandriai könyvtárnyi román és magyar írás született, hiszen Erdély úgy a román, mint a magyar közösség számára szakrális helynek minősül a nemzeti identitásformálás szempontjából.

1914-ben Iuliu Maniu, Vaida-Voievod-Vasile Goldiș és Aurel G. Popovici Erdély autonómiájának ügyében tárgyaltak a budapesti hatóságokkal, azonban 1916-ban Maniu már egy konföderális Ausztriában képzelte el Erdély jövőjét, míg az 1918-as Jászi Oszkárral való aradi tárgyalások során kimondta azt, amit a magyar fél nem szeretett volna hallani: *Teljes elszakadás – Despărțire totală*.

Az 1918-as gyulafehérvári nagygyűlés ugyan még transzilván szellemben zajlott (az anyanyelv használati jogának biztosítása és a kisebbségi etnikum jelenléte az oktatásban, közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és politikában), ezt a transzilván szellemet azonban fokozatosan felváltotta egy a kisebbségek számára semmilyen előjogot (pozitív

diszkrimináció) biztosítani nem kívánó, mai terminussal liberálisnak minősíthető elvrendszer. A román politikai eliten belül voltak ugyan olyan szereplők, akik úgy vélték, hogy Erdély egyesülése a Román Királysággal feltételek nélkül történt meg, amely nem válik a régió javára, azonban ezek a hangok lassan elcsendesedtek. Még azok a szereplők is, akik Bukarestet és a Dambovitán túli világot nemhogy Balkánnak, de Ázsiának bélyegezték, sikeresen folytatták politikai karrierjüket a nagy román színpadon.

Az erdélyi magyar közösség számára Erdélynek a Román Királysághoz való csatolása nem választás kérdése volt, hanem tény, amellyel nehezen ugyan (tüntetések, öngyilkosságok), de meg kellett barátkozni. Az Erdélyi Helikon tagjai a román autonomista körökkel próbáltak szövetségre lépni, míg Kós Károly „Kiáltó Szó” c. röpirata megszakította a passzív ellenállás promotálását és a román állammal való együttműködését fejezte ki, amennyiben az betartja a Gyulafehérváron tett autonómia-ígéretét.

1920. május 23-án Dr. Bernády György, Marosvásárhely akkori polgármestere is panaszlevelet írt Alexandru Averescu román miniszterelnöknek, amelyben bemutatja a magyarok „elviselhetetlen” helyzetét, az őket ért hátrányos megkülönböztetések és az elrománosítási kísérleteket sorát.

Az erdélyi magyar autonómiatörekvés megtestesítői a történelmi református egyházak (Makkai Sándor református püspök összefogása alatt), az Országos Magyar Párt (azaz az erdélyi magyarok egységes pártja) és a magyar állam voltak. Bethlen István, erdélyi származású magyarországi miniszterelnök 1934-ben kimondja, hogy Erdély autonómiája, amely az összes alkotó nemzetiségnek egyenlő jogokat biztosít, Európa érdekeivel teljes összhangban van. 1937-ben megszületett a Teleki-Bánffy értekezés, amely részletesen taglalja és prezentálja a román politikumnak, hogy a magyar kisebbség milyen hátrányos helyzetben van a kulturális, gazdasági és politikai szférában, és ismételten, nem privilégiumokat kérnek, csupán a nemzetközi egyezmények betartását.

1937-ben Makkai Sándor is emigrál Magyarországra. Döntését a Nem lehet című írásában indokolja: „A kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalább is nem csak az, hanem erkölcsi lehetetlenség.

A mi kisebbségi sorsba jutott véreink, idegen nacionalizmusok testében, legnemesebb életcéljuk szerint tétlenségre kárhoztatva, mellőzve, teljesen ártatlanul és méltatlanul lenézve, emberi méltóságukban szenvednek olyan kibeszélhetetlen sérelmet, amely a világtörténelem e legsötétebb korszakának valamikor rettenetes ítéletévé fog válni.”

Daniel Citirigă tanulmánya egy szenzitív és most is aktuális kérdést kellő tájékozottsággal és viszonylagos semlegességgel taglal.

Tóth-Batizán Emese Emőke

A török nyelv a 17. századi Erdélyi Fejedelemségben

Kálmán Gábor: Honnan tudtak törökiül a 17. századi erdélyiek? = Korunk, III. folyam, 2010. 3. szám, 32.-39. p.

Noha az Erdélyi Fejedelemség az Oszmán Birodalom vazallusállama volt, lakóinak mindennapi életében – békeidőben persze – szinte semmilyen szerepet nem játszottak a törökök, területére – ellentétben Moldával és Havasalfölddel – nem települtek be.

Az iskolai tananyagban nem szerepelt a török nyelv elsajátítása, mert a kollégiumi képzés célja nem praktikus ismeretek átadása volt, hanem részint a retorikai képességek (elsősorban a latin nyelvtudás) fejlesztése, részint felkészülés a szent szövegek és az értelmezésükhöz szükséges filozófiai traktátusok olvasására. Az egyetlen keleti nyelv, amely része volt a kollégiumi képzésnek a héber volt. A legszínvonalasabbank tartott gyulafehérvári kollégium tanmenetét három Németországból hozott tanár dolgozta ki az 1620-as évek végén. Eszerint az Ószövetség nyelvének alapjait a legfelsőbb évfolyan diákjainak kell elsajátítani. Kétséges azonban a kísérlet sikere, mert Apáczai Csere János ugyanebben az intézményben még 1653-ban is kénytelen volt hosszasan érvelni a héber nyelv oktatásának bevezetése mellett *A bölcsesség tanulása* című székfoglalójában. Érdekes, hogy az egyébként reáliák bővítését szorgalmazó Apáczai nem a török nyelv tanításának bevezetését javasolta,

hanem a héber mellett az arabét.¹ Az elitképzés kivételes eseteiben (pl. Keresztúri Bíró Pál által összeállított tanmenetben) helyet kaphatott a török nyelv alapjainak elsajátítása is, ennek eredménye azonban kérdéses, mert a nemesség egészen kicsiny csoportját vértette fel csupán egy viszonylag alacson szintű nyelvtudással.

Léteznek olyan területek, amelyeken – látszólag vagy valóságosan – szükség volt török nyelvtudásra. Az első csoportba tartozott a kereskedelem, ahol elsősorban az igen népszerű „török árúk” közvetítői jönnének számításba. A Fejedelemség kalmárjainak azonban nem volt szükségük török nyelvtudásra: az Oszmán Birodalomból érkező árukat ugyanis havasalföldi kalmárok hozták Nagyszebenig, onnan pedig nyugatra továbbításukról görög, illetve örmény kereskedők gondoskodtak. A második csoportba kell sorolni a diplomatákat, akiknek ténylegesen nagy szükségük volt a török nyelv ismeretére, nyelvtudásuk közügynek számított: tárgyalásaik során minden apró részletnek nagy jelentősége lehetett, a nyelvek közötti „átjárás” biztosítása állami feladatnak számított.

A legtöbb Isztambulban szolgáló diplomata nem tudott törökiül (egyébként is – ellentétben nyugati kollégáikkal – az erdélyiek csupán egy évig maradtak az oszmán fővárosban). A portai tolmácsok az ún. *dragománok* természetesen rendelkezésre álltak, ám róluk köztudott volt, hogy minden hasznos információt, amelyhez munkájuk során hozzájutottak, azonnal továbbítottak az oszmán hatalamonak. Emellett a kisebb követségek – így az erdélyi – tagjai biztosak lehettek abban, hogy tolmácsaikat a nagyobb hatalmak diplomatái lepénzelik, hogy titkaikat megtudják.

A tolmácsok mint hírszerzők semlegesítésére számos megoldás született. A korai időszakban a követségek helyi, de a Portához nem kötődő tolmácsokat fogadtak fel, ezek hozzáértése azonban kérdésesnek bizonyult. A velencei követség volt az első, amely saját tolmácsképző intézményt létesített Isztambulban 1551-ben, példájukat egy évszázaddal később követte a francia külpolitika, viszont ők tolmácsaikat a 18. századtól már Párizsban képezték ki. Ezeket a példákat azután a Császári

¹ A görög gondolkodók legfontosabb középkori kommentárjai arab nyelvterületről származtak.

követség is átvette és Erdély portai követségén is létrehozták az ún. török deák intézményét. A fejedelem ezeket az ifjakat azzal a megbízással küldte Isztambulba, hogy elsajátítsák a török nyelvet, nekik nem csak az utcán beszélt, hétköznapi nyelvet, de a birodalom kancellária nyelvét, az *oszmánlit* is ismerni kellett.

Az Erdélyi Fejedelemség fennállása alatt mindössze tíz személyről ismert, hogy a török deák hivatalát viselték. A legtöbb adatot Rozsnyai Dávidról tudni, aki a portai főtolmács kíséretében kezdte el a török nyelv elsajátítását. Ehhez tanítómestert ún. *hodzsát* fogadott fel, később ugyanígy tett Romosz János és Harsányi Nagy Jakab is.

Nincs adat arra, használtak-e az erdélyiek tankönyvet a nyelvtanuláshoz; valószínűleg nem. A török nyelvtanulás első erdélyi dokumentuma, Harsányi Nagy Jakab munkája *Török-latin beszélgetések* címmel (1672) jelent meg. A mű újdonságnak számított a korabeli nyelvpedagógia terén: a klasszikus nyelvtan és elsősorban ókori szerzők szövegeinek magoltatása helyett az élő beszédhelyzeteket sikerült szimulálnia. A mű – kis példányszáma ellenére is – bekerült az európai szellemi vérkeringésbe, nem csak didaktikai újítása miatt, hanem nyíltan vállalt politikai küldetése miatt is: Európa keresztény fejedelmeit kívánta mozgósítani a török ellen.

Cholnoky Győző

Úton Szigetvár felé: I. Ferdinánd magyar határvédelmi politikája, 1548-1566

Tracy, James: The Road to Szigetvár = Austrian History Yearbook, XLIV, 2013, 17-36. pp.

A cikk az 1547-es drinápolyi béke és Szulejmán szultán utolsó, 1566-ban Szigetvár ellen vezetett hadjárata közötti mozgalmas időszakot dolgozza fel. Ekkoriban Magyarország területén három uralkodó osztozott: Szapolyai János, I. Ferdinánd és Szulejmán. Amint az köztudott, Szigetvár öthetes ostrom után esett el 1566. szeptember 30-án, és a vár hősi halált halt parancsnokát azóta is saját hőseként tartja számon mind Magyar-

ország, mind horvát szülőföldje. Az idáig vezető események láncolata azonban kevésbé ismert, vagyis hogy miért indult meg az öregedő szultán személyesen teljes haderejével egyetlen erődítmény ellen. A szerző a bécsi városi és állami levéltárban fellelhető korabeli diplomáciai levelezés és egyéb publikált források alapján mutat rá a szigetvári hadjárat jelentőségére, és követi végig azt a három szálát, amelyek együttesen vezettek az 1566-os eseményekhez.

A gyengébbek nem mindig engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy koherens külpolitikát folytassanak, és az Oszmán Birodalommal szemben a Habsburg Birodalom gyengébbnek számított. Ebből következően I. Ferdinánd külpolitikája a törökök szemében ellentmondásosnak tűnt, és nem minden alap nélkül. Ferdinánd, miközben a magyar végvárat arra utasította, hogy tartsák fenn a békét, igyekezett átvenni a hatalmat Erdélyben. A diplomáciai inkoherencia katonai logikán alapult: I. Ferdinánd jól tudta, hogy a magyar nagyvárosokban állomásozó török egységekkel nem képes felvenni a harcot, ezért a könnyebb célpontnak látszó Erdély felé fordult. Fondorlatos törekvései azonban jó okot adtak a magyar és horvát területek török parancsnokainak, hogy nagyobb nyomást gyakoroljanak ezen területekre. Bár a drinápolyi béke nem engedélyezte a fegyveres konfliktusokat a határ mentén, azt nem rögzítette, hogy hol a határ. Határ hiányában a vitatott terület mindkét oldalán erődök sorakoztak, amelyeknek magyar, illetve török önkéntes katonái fizetést nem kaptak, de a hadizsákmányból részesültek, ezért aztán jó okuk volt a konfliktus életben tartására.

A Habsburgok a katonai parancsnoksággal is gondban voltak. Miközben a szultán kénye-kedve szerint nevezett ki és távolított el pasákat, a Habsburg végvárat jelentős része magyar főnemesek kezén volt. Habár a magyar törvények értelmében örökös híján a várak visszaszálltak a koronára (így pl. Szigetvár is), a királyi kincstár helyzete miatt az uralkodó keze erősen meg volt kötve a várak karbantartását és ellátását illetően. Így aztán Bécs általában átadta a várakat egy-egy hűséges nemesúrnak, akinek a vár bevételeiből kellett a vár adósságait kigazdálkodni. Ezen gazdag és hatalommal bíró nagyurak érdekei tehát megegyeztek az uralkodóéval, de csak egy bizonyos mértékig. Zrínyi Miklós (1509-1566), akinek családja generációk óta harcolt a török ellen, sokszor betört az

oszmán területekre, és emiatt folyamatos panaszok érkeztek a Portára. I. Ferdinánd azt a tanácsot kapta a Magyar (Királyi) Tanács hűséges, de befolyásos nemesuraitól, hogy az agresszív határvédelmet támogassa.

Másrészt viszont I. Ferdinánd szerette volna fenntartani királyi tekintélyét, és nagyobb fegyelmet diktálni a törökökhöz képest sokkal szervezetlenebb csapatainak. Osztrák főherceggént, cseh és magyar királyként I. Ferdinándnak joga volt szerződéseket aláírni és parancsolni, azonban az engedelmesség gyakran hiányzott, ahogyan arra a Nagy Vezír is könnyedén rámutatott. Ferdinánd ugyanakkor valamelyest saját diplomáciai retorikájában vergődött. Hiszen ha „hűséges fiúként” csupán Erdélyt kérte ajándékba „atyjától”, a török szultántól, akkor nem a szultán erős parancsa volt-e a legjobb garancia a béke fenntartására a határvidékeken? Tanácsadói ugyanakkor tudták, hogy Magyarország védelmét nem a szultán kardja, hanem a perzsa sah tudja leginkább garantálni azáltal, hogy elvonja az oszmán csapatokat. Mégis, ha Ferdinánd a szultán nagylelkűségére akart alapozni, meg kellett mutatni, hogy meg tudja regulázni a végvári kapitányokat.

Mindettől vezérelve Ferdinánd lépéseket tett, hogy bebizonyítsa a törököknek, hogy komolyan gondolta az ígéreteit. A végvári kapitányoknak tilos volt vándorhajdúkat felfogadni. A békét megszegőket akasztófa várta, az engedetlen tiszteket lefokozták, vagy ki is végezték. Úgy tűnt, hogy a taktika beválk, amikor 1553-ban Tojgun pasát Budára helyezték. Ő elismerte, hogy Ferdinánd emberein kívül az ő emberei is követtek el kihágásokat. Amikor azonban a Habsburg fennhatóság alatt álló dunántúli végvárakból (Szigetvár, Kaposvár, Babocsa) újabb rajtaütéseket hajtottak végre oszmán területen, a pasa hangnemet váltott.

A hangulat akkor fordult ismét kedvezőre a határrendezési tárgyalások szempontjából, amikor Szulejmán két fia között utódlási harc tört ki, és az Oszmán Birodalomnak is érdeke lett volna a magyar helyzet békés rendezése. 1562. június 1-jére már csaknem megszületett a megállapodás a pontos határ kijelöléséről, de mikor 1545 óta tartó diplomáciai erőfeszítéseit végre siker koronázta volna, I. Ferdinánd mégis visszatáncolt. Ennek hátterében az állt, hogy a 16. század derekától a Habsburg Birodalom nem bírta pénzügyi forrásokkal a törökök elleni harcot, ezért rá volt szorulva a főnemesi családok együttműködésére, akik saját érde-

kükben védtek a határt. A helyi dinasztiák közül az egyik legfontosabb a Zrínyi család volt. A Zrínyiek birtokai háború sújtotta területen feküdtek, és IV. Zrínyi Miklós kérvényezte Ferdinándtól, hogy hadd cserélhesse el az Una folyó menti kastélyait biztonságosabbakra. Ezt azonban nem tudta az uralkodó biztosítani, hanem inkább nagyobb feladatot bízott Zrínyire: 1542-ben IV. Zrínyi Miklós elfogadta Ferdinándtól a horvát báni kinevezést. Zrínyi nekilátott, hogy bevehetetlen erődöt építsen Csákváron, és ide helyezte át a család új központját. Horvátországból menekülő parasztokat telepített le az elnéptelenedett muraközi falvakban, és kijárta az uralkodónál, hogy 12 évig ne kelljen adót fizetniük a királynak. Erdődy Péterrel egyezséget kötve birtokokat cseréltek, így Zrínyi az Adriától a Balatonig húzódó birtokrendszerét épített ki.

Már csak meg kellett védeni a család székhelyévé megtett Muraközt az elkerülhetetlen oszmán támadástól. A megerősített településeknek szükségük volt egy központi erődítményre, erős katonasággal és bőséges ellátmánnyal – és Délnyugat-Magyarországon Szigetvár volt ilyen hely. 1562-ben Zrínyit kinevezték Szigetvár kapitányává és a dunántúli határ parancsnokává, hogy saját birtokait védve egyúttal a Dráva és a Mura mentén felfelé irányuló támadásokat is visszaverje.

1543-ban a magyar diéta Szigetvárt a dunántúli régió kulcsfontosságú erődjének jelölte ki a Balaton és a Dráva között. A következő években folytatódta a magyar rajtaütések a török csapatokon, és ezekre reagálva Tojgun pasa 1555-ben meg is indult Babocsa, Kaposvár és Szigetvár ellen. Ferdinánd levelére azonban felhagyott Szigetvár ostromával, így viszont elvesztette tekintélyét katonái szemében. 1556-ban a Porta leváltotta, és Ali pasa került a helyére, hogy befejezze, amit Togun pasa elkezdett. A magyar csapatok azonban túljártak az eszén, és végül Szigetvár nem került török kézre. A hadi kudarc után a törökök követelték a vár átadását, majd lerombolását az új békeszerződés feltételül szabták. A Magyar Tanács azonban keményen kiállt amellett, hogy Szigetvár létfontosságú a maradék Magyarország védelme szempontjából. A csehek is sürgették Ferdinándot, hogy ne kössön békét, hiszen a török sosem tartotta be azokat, és több terület veszett el békeidőben, mint háborúban. Végül egy évvel később Ferdinánd azt válaszolta Rüsstem pasának, hogy nem rombolja le Szigetvárt.

A törökök számára szintén stratégiai fontosságú volt a Belgrád-Buda ellátási folyosó, mert ettől függött a törökök előrenyomulásának lehetősége Magyarországon, ezért szerették volna újra letelepíteni a lakoságot a Duna és a Dráva alsó szakasza mentén. Ezeket az erőfeszítéseket azonban a Habsburg kézen lévő várakból, különösen Szigetvárról kitörő portyázók sorra megghiúsították. A Zrínyi irányításával zajló rajtaütések a törökök szemében felérték a szultán elleni háborúval. 1565 decemberében a szultán tavaszra büntetőhadjáratot ígért a panaszkodó pozsegai bégnék.

A Porta tehát nem tűrte a végtelenségig a támadásokat, amelyek zavarták offenzív politikáját. I. Ferdinánd, aki a korlátozott határ menti agresszió mellett tette le a voksát, még nem tudta, mekkora kockázatot vállal. Ferdinánd halála után I. Miksa lett az, aki megtapasztalta, hogy ez az út Szigetvár ostromához vezet.

Pethő-Szirmai Judit

A szocialista populáris irodalom és a cseh-német szakadás az osztrák szociáldemokráciában, 1890-1914

Beneš, Jakub: Socialist Popular Literature and the Czech-German Split in Austrian Social Democracy, 1890-1914 = Slavic Review, 72, 2013, No. 02, 327-351. pp.

A szerző a 19-20. század fordulóján egy Bécsben dolgozó, cseh származású fiatalember, Vojtěch Berger naplóján és az abban leírt olvasmányélményeken keresztül mutatja be, hogy hogyan jutott el az osztrák szociáldemokrata mozgalom a munkások az elitista népnemzeti közösségeikből való igazságtalan és reménytelen kirekesztettségétől odáig, hogy a munkásoknak kellene saját nemzetük élére állni. A cseh és az osztrák szocialista populáris irodalom nagymértékben alakította és legitimizálta a munkások új hozzáállását a nemzethez, ami végül felgyorsította a kései Habsburg Ausztria jelentős szociáldemokrata mozgalmának etnikai alapú kettészakadását az első világháborút megelőző évtizedben. A cikk feltárja, hogy a populáris irodalom miként dolgozott a nemzeti

megbékélés ellen. Arról is szó esik, hogy hogyan fejlődött a szocialista munkásmozgalom Kelet-Közép-Európában 1900 körül, méghozzá nem a nacionalizmus ellenszereként, hanem annak eszközeként. Az osztrák szociáldemokraták 1890-es, tömegeket megmozgató politikai erőként való kiemelkedése és az első világháború kitörése között a szocialista populáris irodalom jelentette azt a diskurzív területet, amelyen keresztül testet öltött a nacionalizmus munkásosztályra szabott változata. Az alapoknál lévő politikai kultúra ilyen jellegű, közvetlen megismerése szükséges ahhoz, hogy rávilágítsunk a modern nacionalista mozgalmak belső, differenciált karakterére, és megértsük a nacionalista elköteleződés mechanizmusát.

A szakirodalomban sokáig az volt az elfogadott kiindulópont, hogy a nacionalizmus erősödése képezte a modern kelet-közép-európai történelem szervezőelvét. A helyzet azonban ennél összetettebb. A nacionalisták várakozásai és vágyai ellenére a legtöbb átlagos ember, különösen a munkásosztályban és a parasztságban, népnemzeti szempontból közönyösen fogadta a leghevesebb mobilizációs kampányokat is. Túl kell tehát látni a középosztálybeli nacionalista retorikán ahhoz, hogy megértsük, hogyan télt meg jelentéssel a hétköznapi emberek számára a nacionalizmus, illetve a közöny fogalma. A cseh- és németajkú osztrák munkásosztály tagjai azonban nem politikai szempontból voltak közönyösek a nacionalizmus iránt, hanem inkább a középosztálybeli nacionalistákat utasították el. Eközben rivális nacionalista projekteket dédelgettek, ami egyáltalán nem volt összeegyeztethető a középosztálybeli agitátorok nemzeti közönyt emlegető diskurzusával. Korábban arról írtak a történészek, hogy a nacionalizmus úgy terjedt át a középosztályról a munkásosztályra, mint valami fertőző betegség, a hamis öntudatra ébredés egy formájaként, holott a nemzeti öntudatra ébredés nem választható el a szociális és politikai öntudatra ébredés egyéb formáitól az 1870-től 1918-ig tartó időszakban.

Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk, hogy az átlagemberek – jelen esetben a szociáldemokrata cseh- és németajkú ipari dolgozók – miként alakították ki egyedi és jelentéssel bíró nacionalista szókinccsüket a századfordulón, a cikk írója egy eddig feltáratlan forrásanyaghoz fordul: a közepes műveltségű, munkásosztálybeli közönség számára íródott pró-

zai művekhez és költeményekhez, amelyeket a hivatalos szociáldemokrata nyomda vagy azzal szimpatizáló kiadók adtak ki. Szociálpolitikai szempontból ez a műfaj három szempontból is jelentős volt: egyrészt ez a rendkívül népszerű, szórakoztató irodalom a munkásosztály széles tömegeit érte el a házról házra járó terjesztőknek köszönhetően. Másrészt a pártvezetők ezeken keresztül könnyen érthető formában adhatták közre a szocialista párt álláspontját. Harmadrészt pedig a feltörekvő munkásosztálybeli értelmiséget inspirálta arra, hogy írásaival hozzájáruljon a szocialista politikai diskurzus megfogalmazásához. Itt lehetett arról olvasni, hogy a szocialista dolgozóknak joguk van újradefiniálni saját nemzeti kultúrájukat, és autonómiához és kiteljesedéshez vezetni tágabban értelmezett nemzeti közösségüket. Ez a nézet tükrözte az új osztrák marxista választ a 19. század nemzetiségi kérdésére, és azt is mutatta, hogy az osztrák szociáldemokraták nem hermetikusan elzárt szubkultúrát kívántak létrehozni, hanem a domináns nemzeti kultúrát akarták átformálni.

Az elméleti jellegű írásokon túl a népi irodalom olyan nyelven szólt az olvasókhoz, amelyet minden munkás megértett, még ha ezek az írások a „tudományos” és a „triviális” irodalom határán helyezkedtek is el. Ugyanakkor ezek jutottak el a legszélesebb néprétegekhez, amit a pártvezetők és a szocialista kiadók ki is használtak. 1890 és 1914 között a legnagyobb példányszámban eladott irodalmat az újságok, a folyóiratok, az éves munkásnaptárak és az éves május elsejei megemlékező broszúrák képviselték. A munkáscsaládok gyakran ez utóbbiakban találkoztak először politikai szövegekkel. A tartalom szempontjából a népszerű fikció és költészet is igen lényeges volt az átlagos munkások szociáldemokrata irányultságának megteremtésében. Az osztrák szociáldemokrata mozgalom vezetői az újságokat tekintették a politikai agitáció legfőbb fórumának, és a mozgalom együtt gyarapodott legfontosabb újságainak bővülő terjesztésével. Az 1900-as évekre a cseh- és németajkú osztrák lakosság minden társadalmi rétege gyakorlatilag tudott írni-olvasni, ráadásul a hivatalos üldöztetés miatt az osztrák szociáldemokraták kénytelenek voltak a kiadványokat előnyben részesíteni. A mozgó könyvtárakból és a házaló árusoktól szocialista irodalomra szert tevő munkások politikához és a nemzethez való hozzáállása megváltozott, és szoros

kapcsolatba került a kor szocialista populáris irodalmában fellelhető trópusokkal.

A cikk írója által vizsgált fiatalember kedvenc szerzője Cajthaml lehetett, aki rendszeresen publikálta prózai írásait és verseit. Szentimentális művei a szegények elleni igazságtalanságokon túl egy újfajta nemzeti igazságtalanságot is feldolgoztak. A szocialista dolgozó szemében a középosztály nacionalizmusa üresen kongott, hiszen az alsó néposztályok iránt a burzsoázia nemigen mutatott érdeklődést. A középosztálybeli pártok 1890 táján kezdtek élesebb hangot megütni a nemzeti retorikában, miközben az osztrák szociáldemokrata tömegmozgalom a nemzetköziségre helyezte a hangsúlyt, és fontosabbnak tartotta az osztályharcot a nemzeten belüli egységénél.

1890 után a populáris irodalom segítségével igyekeztek kivédeni a szocialista politikát ért támadásokat is. Autodidakta proletárszerzők ezt úgy érték el, hogy izgalmas hétköznapi élethelyzeteket imitáló kerettörténetbe ültették és allegorizálták a politikai vitát. A munkásírók a saját képükre formálták a nagy becsben tartott nemzeti szimbólumokat is, így például Husz Jánost, akit a cseh patrióták a nemzeti autonómia egyik előfutárának tartottak. A szocialista szerzők munkáiban Husz János a kollektív tulajdon és a progresszív adózás korai szószólója is lett. Ugyanakkor a szocialista népi irodalom időnként gúnyt is űzött azokból a jelképekből, amelyek annyira közel álltak a pöffeszkedő nacionalisták szívéhez, így például a nem hivatalos német nacionalista himnuszt sem kímélték.

A nemzeti kirekesztés és képmutatás narratívájában implicit módon benne volt az is, hogy a munkások alkalmasabbak nemzetük vezetésére. A nacionalizmus efféle beépítése a szociáldemokrata eszmékbe és a cseh- és németajkú osztrák vezetők vetélkedése a szavazatokért gyengítette az internacionalizmus iránti elkötelezettséget. Az osztrák németajkú szocialisták versengése a szélsőjobboldali német nacionalista pártokkal befolyásolta a populáris narratívák természetét is. Miután a nacionalisták bevezették a biológiai rasszizmus fogalmát a politikai diskurzusba, egyes szocialista szerzők úgy érezték, kötelességük lépést tartani és hangsúlyozni a dolgozók német származását. Ugyanebben az időszakban a cseheknél a munkásmozgalom próbálta magához ragadni

a vezetést pl. a kisebbségi oktatáshoz való jog kérdésében, amelyet már régóta a burzsoá nacionalista pártok uraltak.

A marxista ipari munkásmozgalomból kikristályosodó etnikai nacionalizmus egy változata azonban az első világháború előtt nem vezetett szövetségkötéshez a burzsoá nacionalista pártokkal. Ugyanakkor a legtöbb munkás a munkásosztálybeli politizálás természetes kiterjesztésének tekintette az erősödő nacionalizmust a szocialista mozgalmon belül. A szocialista populáris olvasmányok érzelmi húrokat pengető történetei megkönnyítették és igazolták ezt az alapvető hangsúlyeltolódást.

Az etnikai alapú nemzet fogalma a századforduló elején ugyan még nem hatott mindenkire mobilizáló erővel, de egyre heterogénebb formákban, diskurzusokban, jelentésekben és vitákban volt tettenérhető. A középosztálybeli aktivisták viszont nem ismerték fel ezeket a nacionalista vonásokat a munkásosztálynál. Ahhoz, hogy a kellő történelmi perspektívában lássuk ezeket a narratívákat és új nézőpontokat vessünk fel a régió nacionalista múltjával kapcsolatban, bele kell helyezkednünk a Vojtěch Bergerhez hasonló emberek világába.

Pethő-Szirmai Judit

Kisebbségpolitika a lengyel konzuli szolgálat hatókörében a két világháború között (zsidók és ukránok)

Skóra, Wojciech: Auswärtige Nationalitätenpolitik. Der konsularische Dienst Polens und die nationalen Minderheiten (1918-1939). = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 62.Jg. 2013. No. 2. 206-232. p.¹

Az első világháború után a környező hatalmak közötti felosztottságot követően szabaddá vált szuverén Lengyelország először szembesült az adott határok között megörökölt etnikai viszonyokkal: 18,8 millió (69,2%) lengyel mellett – inkább alulbecslő egykori statisztikai adatok szerint – 3,9 millió ukrán, 2,1 millió zsidó, 1 millió belorusz, valamint

ugyanennyi német (melynek többszöröse a porosz felsőbbbséggel együtt már távozott) nemzetiségű lakosa volt az országnak. Az ukránokkal, beloruszokkal vagy akár a csekélyebb létszámú litvánokkal szemben a békeszerződésben vállalt kötelezettségektől függetlenül a Piłsudski-éra kezdetétől (1926) mind erőteljesebb beolvasztási politika érvényesült. Az ugyancsak „nemzeti kisebbségként” besorolt zsidókkal, valamint a németekkel kapcsolatban több szempontból meghatározott és időszakonként változó, egyedi politika formálódott. A kisebbségpolitika szempontjából sajátos problémaként jelentkezett az aktuális országterületről 1918 előtt elvándorolt, emigrált nemzetiségek, egyben az új kivándorlótömegek (2,2 millió!) konzuli ellátása. Az új kivándorlókkal kapcsolatos nemzetiségi adatok 1926-1931 közötti időszakra nézve állnak rendelkezésre az etnikumokat többé-kevésbé fedő felekezeti megközelítésben: a mintegy 52%-nyi (leginkább lengyel nemzetiségű) római katolikus mellett, 12% görög katolikust (feltehetően ukránt), 4% pravoszlávot (beloruszt, ukránt), 1,6% evangélikust (németet) és 12% zsidót tart nyilván a statisztika. A tengerentúlra irányuló kivándorlásban vezettek az ukránok, beloruszok, valamint a zsidók.

Külügyi protokollumok, konferencia-jegyzőkönyvek vagy naplózott informális egyeztetések árulkodnak próbálkozásokról, melyek egyengetni kívánták az ukrán vagy a zsidó bevándorlók adott külföldi államokba történő befogadását. Ukrán esetben üdvözölték volna az elhagyott termőföldek újrahasznosításának lehetőségét lengyelek részére; ezzel kapcsolatosan alapgond volt a családfő csak átmenetinek szánt kitelepülése a család otthonmaradása mellett. Az illetékesek egyidejűleg keresték a módját az „egészséges lengyel elem” hazacsalogatásának is, egyszerűsre annak, hogy – az útlevélervény-meghosszabbítások, illetve vízumkérelmek kapcsán – a nemzetiségieket inkább visszatartsák. A konzulátusoknak a felsőbb kapcsolat az 1930 körüli belső zavargásokat (Kelet-Galícia) követően akár a hazatérés megtagadását is előírta „nacionalista felforgató-gyanús” ukrán személyek esetén. Ezzel együtt 1926-ig jobbra nagyvonalú volt a kérelmek elbírálása, csak kirívó „lengyelelenség” jelentkezése okán tagadták meg a verifikálást (például a lengyel-szovjet háború dezertőreinél). Nem lengyel nemzetiségű személyek adatait mindig megkülönböztetett körültekintéssel vizsgálták

¹ A tanulmányt lengyelből fordították németre.

vagy Varsóba is megküldve vizsgáltatták, és éberem figyeltek külhatalmi titkosszolgálatokkal fenntartott esetleges „kapcsolatokra”, ezek meglehetősen elmosódó fogalma szerint. Utóbbi szempontból legerősebb gyanakvás a zsidó emigránsokat övezte, ami már a cionista mozgalmi kapcsolatoknál beindult. 1927-től automatikusan megvonták az állampolgárságot a Palesztinába kivándorolt zsidóktól; a többiektől is a lengyel haza iránti „aktív” odaadás és valamiféle pozitív „cselekvés” kívántatott meg. 1932-ben megindult a köztörvényes vagy politikai síkon gyanúsítható személyek úti okmányainak rejtjeles megjelölése.

Az 1938-as (második) állampolgársági törvény a különféle célkitűzéseket egymással összhangba hozta, a részrendelkezéseket egységesítette. Ennek következtében a vézskorszak közeledtével például a zsidók esetében a konzulátusok többnyire könyörtelenül megtagadták a hazatérés vagy az egyéb irányú szabad mozgás lehetőségét, így hontalanként a náci megsemmisítő gépezet első áldozataivá váltak. Előfordultak ugyanakkor ellenszegülések is, mint a londoni lengyel főkonzul (K. Poznański) esetében, aki számos új útlevelet kiadott, illetve hosszabbításokat is eszközölt zsidó kérelmezőknek, eljárását pedig felettesei előtt megvédte, s úgy látszik, „kihágása” végül nem járt következménnyel. Egy másik emlékezetes eset a japán megszállás alá került kínai városhoz, Harbinhoz kapcsolódik, ahol a lengyel konzul 1940-ben (már a lengyel emigráns kormány alatt) szintén kiadott okmányokat zsidóknak, akiket ezzel a kaotikus közigazgatásban rájuk leselkedő veszélyektől óvott meg.

*

A konzuli szolgálatok további teendői az emigráció kulturális-szellemi gondozásában, illetve a hazával való kapcsolattartás témakörében jelentkeztek. A fő figyelem ezen a területen is a zsidók, valamint az ukránok – mint általában legproblematisabb csoportok – irányába fordult. Zsidó vonatkozásban alapproblémaként jelent meg az érintettek többnyire bántóan közönyös, olykor akár ellenséges viszonyulása Lengyelországhoz, illetőleg a lengyelséghez, legalább is, ahogy azt a hazafias érzelmű, általában lengyel katolikus személyzet érzékelte. E tekintetben sok függött az emigrációs színhelytől és a környezettől is. Szemet szúrt a németek iránti rokonszenv, ami persze csak a Hitler-időszak kezdetéig tar-

tott. Nem állnak rendelkezésre összesítő adatok a tárgyalt két évtizedre, de Lengyelországból 1930 tájáig (etnikai lengyelekkel együtt) legtöbben Franciaországba (508.000), Németországba (180.000) és Argentínába (144.000) vándoroltak, ahol az összlakosságon belül a zsidók aránya (az előző felsorolás sorrendjében) 20, 64, illetve 40% volt. Egyes kisebb öszkontingensen belül erőteljes többség mutatható ki, főképp osztrák vagy brit viszonylatban, Palesztinába pedig kizárólag zsidók mentek (1928-ig számuk mintegy 38000). A külügy és a konzuli szolgálat figyelemmel kísért minden apró jelet, ami valamiféle pozitív változást rejthetett, és az illetékesek igyekeztek közelebb férkőzni a népesebb csoportokhoz, főként a gazdasági érdekeltség jegyében. Mind több helyen a konzuli állomások köré gyűjtötték a lengyel nemzeti kultúra iránt érdeklődőket, Németországban pedig külügyi szintre terelt védelmet igyekeztek nyújtani az ottani hatóságok kirekesztő gyakorlatával szemben, ami a lengyel-német együttműködés kereteiben, persze, kellő óvatosságot igényelt, de az összemigráció szemében így is emelte az ország tekintélyét.

*

A 20-as évek közepével bezárólag a szociális összetételt és a kivándorlást kiváltó motívumokat tekintve rendkívül sokarcú ukránság száma a lengyel határokon kívül mintegy 4-500 000-re növekedett. Az ukránok főképp Kanadában összepontosultak: számuk 300 000 a 60 000-es nagyságú lengyel emigrációval szemben. Nyilván a hazai rossz tapasztalatok nyomán jó ideig igen bizalmatlanok voltak a konzuli szolgálat irányában. Később engedett valamelyest a távolságtartás, s ha különösebb szimpátiával nem is viszonyultak, de eseti jogsegélyt mind többször igényeltek. Egyes szélsőséges ukrán emigráncscsoportok hazai befolyása ugyanakkor nem kevés feladatot rótt a lengyel elhárításra. Akadtak természetesen a néptársak részéről bizonyára „árulóknak” bélyegzett segítők, hírszerzők. Forró pont alakult ki például 1930 körül a még Franciaországhoz tartozó Strassbourgbán. A szolgálat fokozottan figyelte a különböző módokon kedvezményezett berlini, ungvári, huszti ukrán kolónia helyezkedését is. Az ukrán emigránsok hazahívása szóba sem kerülhetett. Utóbb csupán csak egy kisebb kör nyílt meg a lengyel politika elfogadása számára az amerikai emigrációban élő L. Cehelszkij, a

rövid életű 1919-es nyugat-galíciai „népköztársaság” egykori korifeusa környezetében, aki 1937-ben inkább odaszánta volna még Kelet-Galíciát is Lengyelországnak, csak hogy maradjon a leendő keleti fronton egy erős ütköző állam a két rokon rendszerű totalitárius hatalom várható összefogása ellenében.

Komáromi Sándor

Görögország pánszláv ellenségképe a 19-20. században

Skordos, Adamantios: Das panslawische Feindbild im Griechenland des 19. und 20. Jahrhunderts. = Südostforschungen. 71. Bd. 2012. 76-105. p.

A szerző a bécsi egyetem Bizantinisztikai Intézetének asszisztense s a lipcsei Kelet-Közép-Európa Kutató Központtal közös projekt keretében a görög-balkáni szláv összefüggések kutatástörténetében elsőként vállalkozik a téma feltérképezésére.¹

A török uralom elleni szabadságharc eredményeként, nyugati támogatás mellett 1830-ban kikiáltott független görög állam területileg – északon szigorúan elhatároltan – a nemzeti etnikum legfeljebb egyharmadát foglalhatta magába. Ennek folytán mintegy a keresztes hadjáratokat megelőző bizánci határokat szem előtt tartva a területi bővítés programja került a nemzetpolitika súlypontjába. Ez a politika továbbra is ütközött az oszmán hatalommal, és stratégiaileg a felszabadulni vágyó többi balkáni nemzettel való együttműködés, összefogás szándéka irányába vezetett. Az összefogás gondolatát a vallás-identitás azonossága, egyben a szláv „testvérek” önkéntes csoportjai által támogatott szabadságharc emlékezete is erősítette. Így ez egyfajta „balkáni ortodox-keresztény föderációs” elképzelésekben körvonalazódott, amely a Balkán vezető nemzeteit – a görögök mellett a bolgárokat, szerbeket (vagy e kettőt együtt mint „szlávokat”), valamint a románokat – szólította volna

¹ A világhálón találunk egy szegedi PhD-értekezést „A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban” címmel Balogh Ádámtól, amely a 20. századelső helyzetképét tárgyalva pillant vissza a 19. századra.

szövetségesülésre.² A tervezetések elkalandoztak: az oszmán megszállás teljes, szükségképp továbbra is a nyugat által támogatott kiszorításával akár az egykori birodalom területi visszaállításáig, természetesen Konstantinápoly központtal. A görög hazafiak az összefogást általában görög primátus mellett gondolták el. A szlávssággal történő szembeforduláshoz vezető töréspontok hitelesebb érzékelése érdekében fontos, hogy magunk előtt lássuk ezt a korai összefogás-paradigmát is.

Konkrétabb elképzelések az 1850-es évekre körvonalazódtak – olyan programadó, francia kiadásban vagy nemzeti nyelven megjelenő munkákban testet öltve, mint N. T. Vulgarisz „L’Orient chrétien et l’Europe” (Párizs, 1853), N. Szaripolosz „Pro Graecia” (Athén, 1853), Sz. Zampeliosz „Bizánci tanulmányok” (1857), I. Philimon „A görög felkelés története” (1859) című művek. A balkáni szlávssággal épp csak rokonszenvező politikusi vagy tudós megnyilatkozások, persze, már korábban is datálódhattak, de az ellenkezőjére is voltak példák. Ugyanabban az időszakban a krími háború erővonalai mindinkább zavart okoztak. Az Oszmán Birodalom elleni orosz hadüzenet és támadás pillanatában – a remélt orosz győzelem esetén – felcsillantak a remények a Balkán újrendezése irányában, amitől a görögök régi jogaik érvényesítését várták. Az új Görögország tulajdonképp szövetségesként tekintett arra az Oroszországra, amely a görög szabadságharcot annak idején hathatósan és sokoldalúan támogatta, emellett a balkáni ortodoxia védelmét Nagy Katalin óta a kezébe vette és védhatalmi szerepkörben gyakorolta az oszmán elnyomással szemben. De hozzátartozott ehhez a „védettség” tudata a katolikus nyugat „latinizmusából”, „papizmusából” a „hellenizmusra” leselkedő ártalommal szemben is. Az oszmánok mellett felsorakozó nyugati hatalmak oroszellenes propagandája egyrészt Oroszország balkáni térnyerésének megghiúsítására, másfelől a görög közvélemény orosz ellenes áthangolására törekedett, főképp a kezdetől eminensen görögbarát brit Balkán-politika, ezen belül is a George Canning-örökség. E fordulat során jelent meg az „orosz-szláv”, illetve „pánszláv” fenyegetés képzelete: a Görögországgal szemben esetlegesen

² Az albánok nem kaptak volna kiemelt szerepet mindebben.

a balkáni szlávtságot előtérbe helyező orosz pártfogás értelmében.³ Az ellenségkép a továbbiakban átítatódott azzal a despota uralom alatt álló, barbár Oroszország-képpel, amely Nyugat-Európában gyökeresedett meg (különböző útleírások vagy például egy Nagy Péter „végrendeletének” beállított, rejtélyes kézirat nyomán, amely az orosz hatalom eljövendő terjeszkedését körvonalazta, és elemi fenyegetésként hatott a „civilizált világra” nézve). A „civilizált világ” az 1831-es lengyel felkelés leverését is e egyben értelmezte.

*

Élre állította a kérdést a bolgár ortodoxok függetlenedési törekvése a konstantinápolyi ökumenikus patriarchátussal szemben, ami 1860 körül egyre nyilvánvalóbbá vált, és elsöpörte a szlavofil hellenizmus maradékát is. Maga a „pánszláv” kategória voltaképp ezidőtájt gyökeresedett meg a helyzetelemzések és vitairatok fogalomkészletében az „orosz” fenyegetettség a balkán-szláv dimenzióra kiterjesztve. A bolgár-ortodox kiszakadási törekvés gyümölcse 1870-re érett be, mikor is szultáni rendelettel létrejöhett az önálló bolgár exarchátus azon hódoltság régiókban, ahol a hívek legalább kétharmada késznek mutatkozott az új bolgár egyházhoz való csatlakozásra. Görögország ezt a szűk határain kívül – bolgár etnikai többségű környezetben, a történelmi Makedónia és Thrákia térségeiben – élő nemzettestvérei arcucsapásaként élte meg. Ekkor hatalmasodik el az orosz- és egyben mindinkább bolgárellenes élű szlavofóbia. Az ettől fűtött irodalom prototípusa V. Gavrilidisz a szultáni parancs előszelében született vitairata,⁴ amely görög viszonylatban leszámol Oroszországgal (minden korábbi pozitív cselekedetét is beleértve) és a „kiszolgálójává vedlett” bolgársággal.

A kész helyzet elé állított makedóniai kisebbségek és helyi szórványok – a görögök mellett szerbek, románok – természetesen ellenálltak a bolgár előjelű központosításnak. Megindult a versenyfutás a saját vallási központok által támogatott vallási-kulturális önszervező-

³ A. Hrúszovergisz: *'A hellén forradalom'*, 1853; K. Dosziosz: *'Hellénizmus és russizmus'*, 1854.

⁴ „Görögország és a pánszlávizmus” (1869).

dés, iskolaállítás terén. Fél szemmel azonban valamennyien a haldokló oszmán uralom utáni jövendő politikai vagy akár területi részesedését keresték a küzdelem során. Az eszkalálódás döntő forrása 1877/78-as újabb orosz-török háború oszmán vereségét követő átrendeződés lett. Ennek következtében Görögország megkapta Thesszáliát, a bolgár exarchátus szűkebb, központi területiségeivel pedig, ugyan még a Porta alá rendelve, de orosz védetség mellett, létrejöhett az új Bulgária, amely a bolgár etnikai többségével különleges övezetté avatott „Kelet-Ruméliát” („Felső-Trákia”) az ott kiéleződő zavargásokat kihasználva 1885-ben annektálta. A meginduló bolgár asszimilációs politika is gondoskodott gyúnyagról a gyűlölködő görög sajtó és a vitairat-dömping számára. Még szélesebb medret vájt a sérelmi diskurzus a 90-es évektől macedón viszonylatban kibontakozó „macedo-bolgár” fegyveres erőszakcselekmények nyomán, amelyre görög és szerb gerillaegységek adtak választ. A „macedónkérdés” került a századforduló balkáni válságának súlypontjába, amely két regionális konfliktuson keresztül torkollott a világháborúba (bár az 1912/13 két balkáni háború Görögország számára területi nyereséggel járt a dél-macedón régiót illetően). A törekvések addigi sikertelensége odáig fokozta a görögök elkeseredettségét, hogy már inkább a Macedónia feletti oszmán uralom fennmaradását kívánták, mint elfogadták volna a versengő nemzeti felek közötti további felszabdalást.

*

Macedónia 1913-ban tulajdonképp felosztásra került Görögország és Szerbia között; utóbbi a maga részét vitte tovább a világháború végén a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba. Bulgária a háborús időszakok revíziós behatolásaival tartotta ébren a görögség szláv-fóbiáját, majd a két világháború közötti időszakban nyugalom volt, már csak a bolsevista fordulatával elszigetelődött orosz állam szünetelő balkáni aktivitása okán is. Újraéleződött a helyzet azonban a második világháború balkáni eseményei során. Az addig jelentéktelen szerepet vivő görög kommunisták, moszkvai ihletésű, népfrontos „nemzeti felszabadító” mozgalmukkal (EAM) az 1941-ben behatoló németekkel szembeni ellenállás vezető erejévé váltak, és – a közeledő szövetségesek, főképp Nagy-Britannia

heves nemtetszésére – a háború utáni távlatokra cselekvőképes politikai dinamikára tettek szert. A rivális republikánus gerillák 1943/44-ben a németekkel való kollaborációt választották ellenükben, és fegyvereket fordítottak velük szembe. A görög jobb- és baloldali szembenállás a háború után többéves polgárháborúban folytatódott, melynek során a baloldali gerillákat a még Moszkva-barát titói Jugoszlávia támogatta. Jobboldalon a szembenállás nemzeti színezetet öltött a szovjet, illetőleg – az EAM jugoszláv és bolgár irányú együttműködését nemzetárulásnak bélyegezve – a balkáni szláv fenyegetéssel szemben. A német kollaborációt is ezzel magyarázták.

A macedónkérdés titói megoldása a Szerbiához került terület tagköztársasági státuszával a háború befejezése után is új félelmeket ébresztett a görög-macedón térség nyugalma és Tito esetleges terjeszkedési próbálkozásait illetően. A pánszláv ellenségkép a szlavokommunista fenyegetettség-képzet jegyében módosult. Annál inkább, mert a görög kommunisták a maguk „proletár internacionalista” szemlélete jegyében már az első világháború után egy független és egyesített Macedónia létrehívását propagálták. Az egykori cári és az új szovjet hatalom között a görög jobboldal szemében hiánytalan volt a folytonosság; a kommunisták Moszkva ügynökeinek számítottak. Újabb keletű mozgolódásuk szolgált fő ürüggyel a katonai diktatúra bevezetésére 1967-ben. A diktatúra évei után felsorakozó új baloldalnak sikerült átfordítania a polgárháborúra vonatkozó narratívát az angol-amerikai érdekszféra ellen. Ebben segített a hirtelen jelentkező ciprusi válság. A központi ellenségkép szerepét átvehette Törökország. A szlavofóbia újabb megnyilatkozása a szuverén Macedónia névhasználatának görög elutasításában érhető tetten.⁵

Komáromi Sándor

RESUME

Attila Papp Z. – Zsombor Csata **Hungarian PhD Candidates beyond the Border of Hungary: International Context and Particular Characteristics in the Carpathian Basin**

The study is dealing with the results of a descriptive sociological survey (ARANYMET-SZÉS 2013) about Hungarian PhD students and candidates who have their permanent residence outside of Hungary's borders (Romania, Slovakia, Serbia and the Ukraine). Reflecting on similar international data, the article presents the socio-demographic situation, school background and prospective career expectations of PhD candidates. It draws a comprehensive picture on the motivation of school choice, satisfaction with the training and points out some of the structural deficiencies of the PhD programs.

Tünde Székely – Botond Dániel – Botond Talpas **Carrier-path Analysis of Ethnic Hungarian PhD Students from Transylvania**

The analysis is based on the online survey ARANYMETSZÉS 2013 with special focus on the ethnic Hungarian doctoral students from Romania. At the beginning we had no exact information regarding the potential informants' number and place of their studies, however, after the analyses of official databases we estimated their number around 1300, and dominantly studying in Romania and Hungary. Compared to the expectations, our survey was filled out by only 160 PhD students and doctoral candidates. The main research findings were the followings: women are overrepresented in the survey (2/3 of the informants); the average age is 31,6, informants are mostly single (40%), 1/3 of them are married, 30% has children. 30% of the participating students is a second generation intellectual. 40% of the respondents had participated in mobility programs during their studies. 60% is working besides studying: the most popular workplaces were higher education institutes (44%), private enterprises (20%), and public institutions (20%).

Tünde Morvai **Report on the Hungarian PhD Students in Slovakia**

In our online survey entitled ARANYMETSZÉS 2013 – among the participating PhD students from four neighbouring states of Hungary – 98 Hungarian PhD students and PhD candidates took part from Slovakia. Through the informants' life path we could analyse the social background, the degree of satisfaction regarding the doctoral programmes, labour market positions, further carrier expectations and the inclination to

⁵ A macedónkérdéshez lásd még Zsebők Csaba alábbi műveit: A macedónkérdés 1878-tól az első világháború végéig és a macedón nemzet kialakulásának kezdetei. *Kisebbségkutatás* 2001/4; Macedónkérdés a XX. Században. *Kisebbségkutatás* 2002/1.

migration of the future Hungarian researcher generation in Slovakia. The great majority of the respondents has academic- or university-based carrier plan, however, a part of them is open to the research-development sector of the competitive sector as well.

Réka Ágyas – Anikó Novák – Rita Rózsa **Snapshot of Hungarian PhD Students in Vojvodina**

The paper aims to show the situation of Hungarian PhD students in Vojvodina on the basis of the research database ARANYMETSZÉS 2013 with special attention to the following three topics: migration trends and future plans (1), motivations and satisfaction with doctoral studies (2), competitiveness (3). All together 102 PhD students filled in the online questionnaire. It approximately represents 65% of the whole target group. In the paper we compared our results with the results of former researches made by PhD Students and Young Research Association of University of Novi Sad in 2010 and 2011. It is worth to emphasize that 80% of the participants has already succeeded in the Serbian labour market. They plan to enter the labour market in Serbia or in Hungary.

Viktória Ferenc **(Re)Searchers – Existential, Private Life and Professional Challenges of Transcarpathian Hungarian PhD Students**

The paper – based on relevant data of the wider research ARANYMETSZÉS 2013 – points out that Transcarpathian Hungarian young researchers (118 respondents) – besides coming from minority circumstances – also face first generation challenges, moreover, reconciliation of carrier and family roles in case of women researchers with babies is problematic too. The research revealed that informants consider professional aspects as of primary importance among the motivations to start PhD studies. However, it also turned out that their publishing activity, especially regarding publishing in the state language and foreign languages needs to be developed. 89% of Transcarpathian Hungarian PhD students studied in Hungary, however, building carrier in Hungary is not automatic. Besides a dominant shuttling tendency during the training between the homeland and the university, 64% of the informants tend to enter the labour market in Transcarpathia after graduating from the doctoral school. Nevertheless the paper also reveals that the present structure of Transcarpathian Hungarian scientific institutes is unable to accommodate the increasing number of PhD students.

Béla Pomogáts **Funeral Oration over History – Refining Touches to Sándor Márai's Portrait**

Košice (in Hungarian: Kassa), Márai's native town was the symbol of a bourgeois Hungary: the town became Hungarian by virtue of being the cradle of culture and middle-class lifestyle and it became bourgeois because its earlier ethnic German population (among them, the author's ancestors) had opted for the Hungarian language and identity. Márai, keeping a close eye on his artistic independence, chose emigration in 1948, but in America, he felt not only like a Hungarian living in a foreign land, but more like an exile. At the same time (similarly to Spengler), he could also sense the contradictions of the Western world.

He considered his emigration definitive. Although he was a prose writer, his state of mind is best reflected by his poem entitled Funeral Oration, in which he holds up a mirror to Hungarian history.

Iván Halász **Re-thinking the Hungarian Political Community in Legal Terms after 2012 – Starting Points, Solutions, Dilemmas and Risks**

It could be interesting to investigate from the perspective of national politics whether the possibility of obtaining Hungarian citizenship, offered to ethnic Hungarians living outside Hungary (in support of the new Hungarian electoral law), will truly help to fortify the identity of these communities or rather, it will drive additional wedges into an already divided nation.

Laura Iancu **"We can take no fruit from them for the salvation of our soul" – On the Church Historical Background of the Folk Religiousness of Moldovan Catholic Hungarians**

The study reflects to the problems in connection with the religious concepts („medievalish”, „syncretic”) of the Moldavian Catholic communities, outlines the factors which influenced the spread of the doctrinal religion, in addition it presents the church-historical background of the csángós religion.

A szemle rovat forrásai

Austrian History Yearbook (Ausztria)
Ceský časopis historický (Csehország)
Fórum (Szlovákia)
Korunk (Románia)
Slavic Review (USA)
Studien zur deutschen und europäischen Literatur 45. k.
(Németország)
Studii și Materiale de Istorie Contemporană (Románia)
Südosteuropa (Németország)
Südosteuropa Mitteilungen (Németország)
Südostforschungen (Németország)
Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Németország)
Wallenbergs Laufbursche. Jugenderinnerungen 1938-1945 (Ausztria)
Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung (Németország)
Zwischenwelt (Németország)

SZÁMUNK SZERZŐI

Ágyas Réka – Szociológus, Budapesti Corvinus Egyetem,
Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Társadalompolitikai
Intézet
Csata Zsombor – Szociológus, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai
Tudományegyetem, Szociológia Tanszék
Dániel Botond – Doktorandusz, Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Szociológia és Szociális Munkás Kar
Ferenc Viktória – Nyelvész, Nemzetpolitikai Kutatóintézet
Halász Iván – Jogász, irodalomtörténész, MTA TK Jogtudományi
Intézet
Iancu Laura – Néprajzkutató, MTA BTK Néprajztudományi Intézet
Morvai Tünde – Doktorandusz, ELTE PPK, Neveléstudományi Doktori
Iskola
Novák Anikó – Doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola
Papp Z. Attila – Szociológus, igazgató, tudományos főmunkatárs,
MTA TK Kisebbségkutató Intézet
Pomogáts Béla – Széchenyi-díjas irodalomtörténész
Rózsa Rita – Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola,
Politikatudományi Doktori Program
Székely Tünde – Politológus, egyetemi tanársegéd, Sapientia-Erdélyi
Magyar Tudományegyetem, Természettudományi és Művészeti
Kar
Talpas Botond – Doktorandusz, Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Hungarológia Doktori Iskola

Pro Minoritate
2013. ősz

Lőrincz Csaba-díj

KORHECZ Tamás: Autonómia élesben: ami a színpadon és mögötte zajlik

Nyelvi jogok

BARTHA Csilla – LAIHONEN, Petteri – SZABÓ Tamás Péter: Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. Egy új kutatási területről

VARGA Attila: A nyelvi jogok alkotmányos szabályozása Romániában

VASS Ágnes: Miért nem lehet, ha szabad? A kisebbségi nyelvhasználat helyzete Szlovákiában

SZILVÁSI Zsuzsanna: A számi kisebbség nyelvhasználatának szabályozása Norvégiában

MERENICS Éva: A magyarországi örmények törvény szerinti kétnyelvűségének kérdései és következményei

Kitekintés

MISKOLCZY Ambrus: „És az árulóknak csak golyókn van!” Avagy miért végezték ki a vasgárdisták egykori társukat, Mihail Stelescut

Szemle

Bottoni, Stefano: Az etnikai önazonosság kereséséről

László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21*, Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012, 286 oldal

Zelei Miklós: A menthető, ha menthetetlen...

Nóvé Béla: *Hivatása: kisebbségmentő. Pásint Ödön pályaképe*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2012, 244 oldal

Sárándi Tamás: Magyarok, románok és a kisebbségek a világháború forgatagában

L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013, 336 p.

Abstract

Számunk szerzői